

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ, НАУКИ, МОЛОДІ І СПОРТУ УКРАЇНИ
ДВНЗ «УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК
КАФЕДРА ПОЛІТОЛОГІЇ

МИКОЛА ВЕГЕШ

ГЕОПОЛІТИКА В ІМЕНАХ

Ужгород
Видавництво УжНУ «Говерла»
2011

УДК 323 (031)
ББК Ф4я20
В 26

Рецензенти:

Остапець Юрій Олександрович – декан факультету суспільних наук Ужгородського національного університету, кандидат політичних наук, доцент;

Петрінко Віктор Степанович – кандидат політичних наук, доцент кафедри політології факультету суспільних наук Ужгородського національного університету

Друкується за рішенням кафедри політології факультету суспільних наук ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Книга ректора Ужгородського національного університету професора Миколи Вегеша, написана в доступній і цікавій формі, знайомить читача з умовами виникнення і розвитку геополітики. Автор висвітлює основні поняття, методи, функції, складові та основні категорії цієї науки. Значна увага звертається на закони геополітики та геополітичні епохи, які сьогодні актуальні як ніколи.

До малого енциклопедичного словника «Геополітика в іменах» увійшли нариси про засновників науки, яка протягом тривалого часу вважалася забороненою в колишньому Радянському Союзі – Фрідріха Ратцеля, Рудольфа Челлена, Карла Хаусхофера, Алфреда Тейлора Мехена, Ніколаса Спайкмена та багатьох інших. Автор не обходить увагою також яскравих представників теорії географічного детермінізму, доводить що початки геополітики слід шукати у найдавніші часи. Саме тому в пропонованому читачам виданні також йдеться про Аристотеля, Гіппократа, Цицерона, Макіавеллі, Монтеск'є...

Основні погляди визначних геополітиків згруповано в окремі розділи «Німецька геополітика», «Італійська геополітика», «Англійська геополітика», «Скандинавська геополітика», «Американська геополітика», «Французька геополітика», «Японська геополітика», «Російська геополітика».

«Геополітика в іменах» написана для студентів вищих навчальних закладів, які вивчають політологію та суміжні з нею навчальні дисципліни. Вона знадобиться кожному, кого цікавить така загадкова і повчальна наука як геополітика.

ГЕОПОЛІТИКА: МИНУЛЕ, СУЧАСНЕ, МАЙБУТНЄ

Поняття геополітики, її методи і функції

Те, що сьогодні розуміють під геополітикою, існувало з давніх часів. Стародавні мислителі нерідко розмірковували над географічним розташуванням держав, їх кліматичними умовами, структурою населення, взаємовідносинами між державами та регіонами. Однак, даний об'єкт дослідження не мав власної назви. Лише в 1916 р. шведський учений Рудольф Челлен (1864-1922) ввів у науку поняття "геополітика", розуміючи під нею "доктрину, яка розглядає державу як географічний організм чи просторовий феномен". Фактично, геополітика Р.Челлена розвивала старий предмет – політичну географію, не претендуючи на самодостатність. Та й сам автор не претендував на роль першовідкривача, вважаючи своїм вчителем Фрідріха Ратцеля (1844-1904). Ще в 1897 р. побачила світ книга Ф.Ратцеля "Політична географія", в якій держава розглядалася як живий організм, укорінений в ґрунті. Для фахівців російського і німецького генеральних штабів Д.Мілютіна, А.Снесарева, Х.Мольтке-старшого і А.Шліффена геополітика була "військовою статистикою", тобто синтезом фізичної і економічної географії. Проте, політичні події, на які було так багате ХХ ст., швидко зробили цю могоду галузь знань надзвичайно популярною. Необхідно погодитись із твердженням російського дослідника І.Г.Усачова, що "геополітика виникла як динамічна дисципліна, творці й прихильники якої досить гнучко пристосовували свої погляди до умов, що змінювалися".

Можливо, саме тому, наукову діяльність К.Хаусхофера (1869-1946) нерідко безпосередньо пов'язують з націонал-соціалістським рухом та його експансіоністськими апетитами. Вищеназваний німецький дослідник мало що додав до наукового визначення предмета, хоча "зробив з геополітики ефективний пропагандистський орган, покликаний сприяти в Німеччині "усвідомленню простору". Ще далі пішов, очолюваний К.Хаусхофером німецький журнал "Zeitschrift für Geopolitik", в якому геополітика розглядалася як наука "про відношення землі та політичних процесів", мистецтво керівництва практичною політикою. На глибоке переконання впливового німецького журналу, геополітика – це "географічний розум держави".

Безперечно, наукові розробки К.Хаусхофера та його "школи" мали значний вплив на формування гітлерівських доктрин "життєвого простору", хоча вони в значній мірі поступалися геополітичним схемам англійського вченого Хелфорда Джорджа Макіндера (1861-1947), окресленими у його праці "Географічна вісь історії". Схема Макіндера доволі проста: "Хто владарює над Східною Європою, той владарює над центральною землею. Хто владарює над центральною землею, той

владарює над світовим островом. Хто владарює над світовим островом, той владарює над світом”. Варто погодитись з правомірним твердженням Реймона Арона (1905-1983), що “саме ці три тези, згодом вульгаризовані, мали найбільший успіх. Німецькі геополітики, безперечно, ознайомили з ними Гітлера, й, мабуть, він ними надихався. Теорія, яка претендувала на науковість, перетворилася на ідеологію, що виправдовувала завсювання”. Своєю теорією Х.Макіндер наблизився до географічної ідеології, яка на практиці могла привести до серйозних наслідків.

“Макіндер не мав наміру сформулювати принципи географічної ідеології, якщо розуміти під цим поняттям виправдання за допомогою аргументів географічного порядку цілей або амбіцій політичного характеру, – розмірковує Р.Арон. – І все ж таки він був біля джерел багатьох географічних ідеологій. А ці останні завжди зводяться до однієї фундаментальної ідеї: простір передусім – завдяки своїм розмірам або своїй якості – є ставкою в боротьбі між людськими спільнотами. Водночас ідеології простору як ставки діляться на дві категорії залежно від того, про яку необхідність ідеться – економічну чи стратегічну. *Ідеологія життєвого простору* належить до першої категорії, *ідеологія природних кордонів* – до другої. Перша мала особливий успіх у Німеччині, друга у Франції. Макіндер не підписувався під німецькою ідеологією життєвого простору, але він її підготував, висунувши химерну концепцію, однаково протиставлену як манчестерському лібералізму, так і *грабіжницькому протекціонізму (protection of a predator type)*”.

Історія довела, що геополітики як доктрини остерігались, бо “ця наука розкривала основоположні механізми міжнародної політики, які лідери політичних режимів, як правило, прагнуть приховувати за гуманною риторикою або абстрактними ідеологічними схемами. У багатьох випадках геополітиків не визнавали як вчених, але при цьому активно використовували їхні наукові викладки для вироблення міжнародної стратегії. Так, ідеї засновника геополітики англійського вченого Хелфорда Дж.Макіндера не сприймалися в академічних колах і в той же час широко застосовувалися владними структурами при формуванні міжнародної політики Англії”.

У період після закінчення Другої світової війни закономірно звинувачувався німецький націонал-соціалізм, ідеологія якого на практиці призвела до величезних людських жертв. Подібна доля спіткала і геополітику, так вдало використану Третім Рейхом. Особливо це стосувалося Радянського Союзу, де геополітика була офіційно заборонена. Констатуємо, що тільки офіційно, бо висока партійна верхівка ніяк не могла обійтися без неї, розробляючи різноманітні проекти (протистояння США в “холодній війні”, створення прорадянських режимів у країнах Східної Європи, вторгнення в Афганістан тощо). Не викликає жодних сумнівів, що у післявоєнний період зовнішній курс СРСР відповідав

геополітичним концепціям, що розроблялись у партійно-державному керівництві відповідними спеціалістами. Зокрема, йдеться про стратегію СРСР у Світовому океані, де дві наддержави активно змагалися у прагненні встановити контроль над морськими просторами. В післявоєнний період геополітика набула двох нових значень: 1) як синонім геостратегії у вирішенні конкретних зовнішньополітичних та військово-стратегічних завдань; 2) як еквівалент політичної географії в поясненні районування політичних процесів як регіонального, так і глобального рівнів.

Наприкінці 80-х років XX ст. відбувається переоцінка цінностей, хоча геополітика продовжувала залишатися західною політологічною концепцією. Її відродженню на теренах СРСР, а згодом СНД сприяли крах двополюсного світу, розпад соціалістичного табору і Радянського Союзу, революції в країнах Центрально-Східної Європи, розпад Югославії та Чехословаччини, об'єднання Німеччини. Все це призвело до швидкого розвитку геополітичної думки.

На сьогоднішній день налічується кілька десятків, якщо не сотень, різноманітних визначень геополітики. Вперше за всі роки пашпоження, до геополітики лояльно віднісся “Советский энциклопедический словарь” (1989): Геополітика – західна політологічна концепція, згідно з якою “політика держав, особливо зовнішня, в основному визначається різноманітними географічними факторами: просторовим розміщенням, наявністю або відсутністю природних ресурсів, кліматом, густотою населення і темпами його приросту”. З того часу в Росії та Україні з'явилися сотні праць, в яких їх автори намагалися або запропонувати власне визначення поняття “геополітика”, або модернізувати попередні. Дозволимо собі зупинитися на деяких з них.

Російський вчений М. Нартов сформулював стисле визначення геополітики, як “науки, системи знань про контроль над простором”, виділивши в ній два напрями: доктринально-нормативний і оціночно-концептуальний. На думку російського дослідника М. Мироненка, термін “геополітика” у науковому сенсі має, принаймні, два аспекти: культурно-психологічний і концептуальний”. Автор резонансного підручника з геополітики російський політолог О. Дугін зізнався, що важко дати визначення цій дисципліні, “настільки розпливчатої і одночасно виразної та захоплюючої”. Вчений вважає, що “геополітика – це світогляд, і в цій якості її краще порівнювати не з науками, а з системами наук. Вона знаходиться на тому ж рівні, що й марксизм, лібералізм”, а на відміну від економічних ідеологій, геополітика ґрунтується на тезі: “географічний рельєф як доля”. “Геополітика, – пише в іншому місці своєї праці А. Дугін, – це світогляд влади, наука про владу і для влади... Геополітика – дисципліна політичних еліт (як актуальних, так і альтернативних), і вся її історія переконливо показує, що нею займалися виключно люди, які брали

активну участь в процесі управління країнами і націями, або готувалися до цієї ролі”. Отже, “геополітика – це наука управляти”.

Відомий російський політолог, соціолог, філософ і геополітик Камалудін Гаджієв теж визнає, що хоча термін “геополітика” став одним із найпопулярніших у нашому лексиконі, проте “це ніскільки не полегшує завдання з’ясування його змісту”. Нерідко, констатує К.Гаджієв, “під геополітикою розуміють традиційну для політичної науки галузь досліджень зовнішньої політики. Це пояснюється тим, що в центрі геополітики як дисципліни лежать основоположні проблеми сучасного світового співтовариства, які знаходяться в полі зору світової та вітчизняної міжнародно-політичної науки. Разом з тим геополітика покликана виробляти нові парадигми, форми і методи цих досліджень”. К.Гаджієв переконаний, що “гео” в понятті “геополітика” означає не просто географічний чи просторово-територіальний аспект в політиці тієї чи іншої держави або групи держав, воно викликане позначати всесвітньопланетарні масштаби, параметри і виміри, правила і норми поведінки в цілому, а також міжнародної політики окремих держав, союзів, блоків у всесвітньому контексті. Ще в середині 70-х років американський політолог К.Грей визначив геополітику як науку про взаємозв’язок між фізичним середовищем і світовою політикою”.

Український вчений В. Дергачов з ностальгією відзначав, що ХХ століття скомпрометувало геополітику, яка дозволяла логічно і кваліфіковано робити висновки про наслідки глобальних змін у світі, що привело до утворення дефіциту професійних політиків. В.Дергачов вважає, що найкраще визначення геополітиці дав К.Хаусхофер, а тому немає сенсу придумувати щось нове. Львівський дослідник Мирослав Дністрянський запропонував “розмежувати політичну географію і геополітику, розглядаючи політичну географію як географічну науку про територіальні особливості політичних об’єктів, процесів і явищ, геополітику – як прикладну дисципліну на стику географії, політології і політики, яка вивчає різні аспекти політичної діяльності, зумовлені такими географічними особливостями, як розташування і розміри території, природно-ресурсний потенціал, стан навколишнього середовища, розміщення соціально-економічних і політичних об’єктів тощо. Разом з тим, політична географія, особливо прикладна, може бути, на його думку, основою і опорою геополітичних доктрин”.

Виходячи з такого підходу, під геополітикою, в основі якої є прикладна політична географія, мається на увазі “сукупність заходів держави, спрямованих на розв’язання засадничих проблем її функціонування як територіально-політичної системи – територіальної стабільності і цілісності, поступального розвитку. Для цього необхідно підтримувати баланс і рівновагу в трьох основних підсистемах,

забезпечивши, по-перше, безпеку і оптимальну освоєність державної території, недоторканість державних кордонів; по-друге, оптимально-просторову структуру державно-територіального устрою; по-третє, синтез регіональних позитивних етнокультурних ознак – складової національної ідеї – і загальнонаціональний характер впливу політичних партій. Ці концептуальні положення можуть бути закладені в основу внутрішньої геополітики. Завдання зовнішньої геополітики – встановити такі зв'язки і відношення держави як особливого територіально-політичного утворення з зовнішнім світом, які сприяли б її рівновазі і стабільності”. Таким чином, М.Дністрянський поділяє геополітику на “внутрішню” і “зовнішню”, твердячи, що між ними повинна існувати певна гармонія. Що стосується прикладної політичної географії, то вона, на думку вченого, є складовою частиною геополітики.

Автори короткого енциклопедичного словника “Філософія політики” під геополітикою розуміють “політологічну концепцію, що вбачає у політиці (головним чином зовнішній) тієї або іншої держави засадничу, визначальну роль географічних факторів: просторового розташування країни, розміру території, наявності або відсутності (обмеженості) природних ресурсів, клімату, кількості і густоти населення тощо”. Визнається роль географічного чинника, але він не вважається вирішальним, поступаючись перед національними інтересами, політичними та економічними пріоритетами, рівнем розвитку суспільства, характером державного устрою, рівнем життя населення тощо. Геополітика є “синтетичним інструментом при аналізі взаємодії держав на міжнародній арені”. У цьому ракурсі варто нагадати вислів відомого французького романіста Моріса Дрюона: “Державі зовсім не обов'язково для того, щоб стати могутньою, мати величезну територію або велике народонаселення. Потрібно лише, щоб у народі було розвинуте почуття гордості, щоб він був здатний на порив і щоб ним тривалий час правив розумний монарх, який спромігся б запалити в душах людей вогонь великих прагнень”.

Автори колективної монографії “Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти”, з одного боку, погоджуються з визначенням геополітики, зробленим К.Хаусхофером, а з другого – не заперечують сентенцій А.Дутіна. Хоча, при цьому зауважують, що “геополітичні конструкції не дають абсолютної відповіді на складні і різноманітні питання політичних і міжнародних подій, але можуть і повинні використовуватись як чіткі орієнтири”. Одна з популярних геополітичних енциклопедій трактує геополітику як “теорію і практику сучасних міжнародних відносин і перспектив їх розвитку з урахуванням широкомасштабного системного впливу географічних, політичних, економічних, військових, демографічних, екологічних, науково-технічних і інших факторів”.

Оригінально, на нашу думку, підійшов до визначення поняття геополітики російський вчений С.Переслєгін, який під нею розуміє “триєдність науки, технології та трансценденції”. Із виключно формальної точки зору геополітика вивчає (трактує) фізико-географічну, економіко-географічну, расово-антропологічну, культурно-конфесійну, семантичну і, нарешті, цивілізаційну обумовленість динаміки міжнародних відносин, світової торгівлі, глобальної онтології людства. Практична ж геополітика – це теорія позиційної гри на світовій шахівниці.

Геополітика використовує три групи методів: *загальнонаукові* – системний, соціально-психологічний, порівняльний, історичний, функціональний, інституціональний та ін.; *логічні* – аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, моделювання; *емпіричних досліджень* – аналіз документів, опитування, безпосередні спостереження, теорію ігор тощо. *Системний метод*, яким добре володів Т. Парсонс (1902-1979), дозволяє розглядати будь-яку сферу суспільного життя, зокрема і геополітику, як цілісний організм, що перебуває в нерозривному взаємозв'язку з навколишнім середовищем через входи і виходи. Розглядаючи суспільство як систему, Т.Парсонс констатував: “... це поняття, яке розкриває взаємозалежність між складовими частинами, елементами та процесами в такий спосіб, що може бути встановлена правильність у відносинах. І водночас воно вказує на взаємозалежність між таким комплексом та його оточенням”. Будь-яка система, а геополітика не становить винятку, прагне до самозбереження і виконує визначені функції, серед яких найважливішими залишаються розподіл цінностей і ресурсів.

Соціально-психологічний метод орієнтує на вивчення залежності поведінки індивідів чи груп від їх включення в більш глобальні спільноти, а також на дослідження психологічних характеристик націй, класів, натовпу, малих груп тощо. Завдяки йому аналіз геополітичної ситуації вивчається в динаміці. *Порівняльний метод* передбачає співставлення однотипних явищ життя для виділення їх спільних рис і специфіки. Завдяки йому стає можливим ґрунтовно вивчати досвід інших народів і держав. *Історичний метод* вимагає вивчення всіх явищ життя в послідовному часовому розвитку, притримуючись схеми “минуле – сучасне – майбутнє”. *Нормативно-ціннісний метод* надає геополітиці людський вимір, вносячи до неї певний моральний початок. *Функціональний метод* вимагає детального вивчення залежностей між різними сферами суспільного життя, країнами та групами країн. *Метод структурно-функціонального аналізу* передбачає розглядати суспільство, державу та союз держав як складну структуру, кожний елемент якої виконує специфічні функції. *Інституціональний метод* спрямовується на вивчення діяльності інститутів, при допомозі яких здійснюється політична діяльність. *Антропологічний метод* на перше місце ставить не соціальні

фактори, а природу людини та її потреби (повітря, вода, їжа, одяг, житло тощо).

В теоретичному плані для геополітики важливим методом емпіричних досліджень є *метод гри*. В цьому плані заслуговує на увагу та всіляке схвалення “Самовчитель гри на “Світовій шахівниці”, розроблений російським вченим С.Переслегіним. Його “транспортна теорема” дозволяє оцінювати політичну стабільність державних утворень, використовуючи тільки відкриту інформацію. Вона розглядає розвиток державних механізмів через два чинники – інформаційний та економічний, перший з яких, на думку автора, більш прозорий. Прикладом застосування “транспортної теореми” був аналіз стабільності Радянського Союзу, проведений С.Переслегіним у 1986 р. Екстраполюючи офіційні дані за зростанням ВВП і фінансового еквіваленту перевезень вантажів, автор припустив, що після 1990 р. “інфраструктурний показник” починає падати. Виходячи з цього, було зроблено висновок про неминучий розпад СРСР в останньому десятиріччі ХХ ст. Дослідник додавав, що якби “перебудова” не супроводжувалася економічною катастрофою (тобто деградацією виробництва в регіонах), наслідки могли б бути навіть більш серйозними – в цьому випадку прогнозувалося відокремлення Далекого Сходу з наступним поділом Росії по лінії Урал – Волга.

Відображаючи об’єктивні зв’язки і закономірності реального життя, геополітика покликана виконувати цілий ряд функцій: *пізнавальну* – вивчати тенденції геополітичного розвитку країн і народів, зміни рішоманітних явищ, процесів, подій; *прогностичну* – визначати вірогідний прогноз розвитку геополітичних сил, їх вплив на міжнародні відносини; *управлінську* – збирати й аналізувати емпіричну інформацію, виробляти конкретні управлінські рішення і рекомендації; *ідеологічну* – теоретично осмислювати геополітичну стратегію певної держави і переконувати політичну еліту й громадян своєї країни в її дієвості та пізнавальності.

Складові геополітики

Ще не так давно геополітика розвивалася в ракурсі проблематики політичної географії, а сьогодні вже доводиться говорити про самодостатність таких дисциплін як геоekonomіка, геоecологія, геокультура тощо. Одні дослідники називають геоekonomіку складовою частиною геополітики, інші – геостратегією. В сучасних умовах предметом геоekonomіки вважаються маловивчені реалії сучасного глобалізованого світу, а саме: *нові системи управління економічними процесами, нові суб’єкти прийняття рішень, нові форми організації цілостей*. Суб’єктами геоekonomіки є національні корпорації, які приймають активну участь у світовому поділі праці, або володіють баченням майбутньої преадаптації. С.Переслегін сучасний геоekonomічний універсум зображує у вигляді

піраміди, фундаментом якої є сільськогосподарські регіони. Поверхом вище знаходяться галузі, які виробляють сировину. Наступні два поверхи носять індустріальний характер і включають в себе галузі, зайняті низькотехнологічним виробництвом. Нарешті, останні, верхні шари постіндустріальні. Тут виробляється інтелектуальна сировина і діють єдині правила гео економічної гри. В межах побудови такої піраміди проглядаються чотири частини світу: *південь* – спеціалізується на доіндустріальному виробництві; *схід* – розвиває класичну індустрію; *захід* – царство високих технологій; *північ* – випускає інтелектуальну сировину.

Сьогодні *геоекономіка* – наука про державну стратегію розвитку, досягнення світової чи регіональної могутності переважно економічним шляхом. Цілісність світу зумовлюється взаємодією різномасштабних соціально-політичних, економічних, етнічних та екологічних процесів, для яких характерна просторова поляризація. Різноманітні геополітичні та гео економічні процеси, нашаровуючись один на одного, утворюють *геострати* – стратифіковані багатомірні комунікаційні простори та *геомари* – енергозбиткові рубіжні поля. Добробут держави залежить не тільки від природних багатств, адже можна мати великі запаси енергетичних ресурсів і залишатися бідними. У світі загальновідомі й інші приклади, коли обділена природними багатствами країна розквітає. Отже, вся справа в пропорціях, співвідношенні між джерелами продуктивної енергії людини та іншими ресурсами. Наприклад, західноєвропейська цивілізація досягла значних успіхів не стільки за рахунок вигідного географічного становища, скільки через перейняту античність. В.Дергачов виділяє наступні типологічні об'єкти рубіжної комунікативності: *геополітичні, гео економічні, соціокультурні та гео екологічні*.

На сьогоднішній день уже застарілою бачиться геополітична концепція “центр – периферія”. В сучасному світі можна виділити принаймні чотири типи транскордонних регіонів: євро регіони (переважно між країнами ЄС, між ЄС і кандидатами до Союзу); транс океанські макрорегіони (Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво); трансморські субрегіони (Чорноморське економічне співробітництво); спеціальні зони між світ-економіками (Великий Сянган) в єдиному соціокультурному просторі (Китай) з метою воз'єднання держави-цивілізації. Якою ж має бути гео економічна стратегія в XXI ст.? На думку В.Дергачова “ринкові цінності утилітарні й легко вимірювані в грошових одиницях, відображають піклування людини про самого себе. Моральні цінності виражають турботу про інших і не піддаються виміру. Розповсюдження ринкових цінностей на політику, право, медицину, науку та інші сфери суспільного життя руйнує соціум. Підміна моральних принципів (“добре” чи “погано”) економічними (“ефективно” чи “неефективно”) становить головну загрозу стабільності капіталістичного

суспільства... Геоекономічна стратегія веде до успіху і добробуту, якщо державі вдається створити критичну масу думаючих людей”.

Для сучасної світової економіки притаманна глобалізація, яка, в той же час, супроводжується посиленням тенденцій регіоналізації. Принаймні, прогнозується світове господарство з трьома полюсами економічного і технологічного розвитку в Західній Європі, Північній Америці та Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. Такий стан справ призводить до появи світових міст (Нью-Йорк, Гонконг, Сингапур, Стамбул, Москва). Існує думка, що в XXI ст. інтерполіси можливо правитимуть світом. Наймогутнішими регіональними угрупуваннями є ОПЕК, НАФТА, АТЕС і, звичайно, ЄС. Йдучи своїм стратегічним курсом розширення на Схід, ЄС створив програми ФАРЕ і ТАСІС та запропонував проект трансмодальних коридорів. Зокрема, програма ТАСІС, яка фінансує ринкову економіку в країнах СНД, сприяє розвитку сільського господарства, енергетики, реорганізації державних підприємств і розвитку приватного сектору, реформі державного управління, транспорту та телекомунікаціям тощо.

Сучасна *геокультура* тісно переплітається з геоекономікою, оскільки широко використовує поняття ідентичності. Однак, геокультурний підхід оперує з поняттями більш високого рівня, ніж геополітичний. Геокультура, на відміну від геополітики, ставить питання про “обіг ідентичності”: їх перенесення, перетворення, втрату, відновлення. Вона віддає перевагу категорії унікальності того чи іншого етносу, культурно-історичного типу. На відміну від культури в загальноприйнятому значенні, геокультурна унікальність практично не може бути втрачена і тому не потребує збереження та захисту.

Диференціація і зростаюча полярність між бідністю і багатством призводить до так званої “демографічної кризи”, коли народжуваність дітей не тільки незручна для індивідуальної сім’ї, але й безпосередньо призводить до бідності. “Незручність дітей” проявляється тим сильніше, чим розвинутіші товарно-грошові відносини та індустріальна фаза в цілому. Вже згадуваний С.Переслегін у своїй “демографічній теоремі” доводить, що народження першої дитини віддаляє сім’ю до межі початкового майнового стану, народження другої – переводить до більш нижчого класу. Як правило, при трьох дітях чи ще більшій їх кількості відбувається декласування сім’ї. На жаль, такими є реалії в Бангладеші, Бразилії та цілому ряді інших країн з низьким розвитком індустрії. За підрахунками сучасних демографів, затрати на розвиток, виховання та освіти дитини в індустріальній фазі досить значні, й період дитинства продовжується до 16, 18 і навіть 23 років. Необхідно врахувати, що між 18 і 23 роками молоді люди вже створюють власні сім’ї. В сучасній Росії середній показник не підвищується позначки 1,2 дітей у сім’ї, що свідчить про зменшення індустріального населення на 3-5% в рік.

Цікава статистика щодо демографічної ситуації в Україні. Кількість дітей та підлітків у державі і людей старшого віку приблизно однакова – близько 20-22 відсотки. Щоправда, в останні роки перша зменшується. Частка людей старшого віку відповідно збільшується. В Україні відчутно прогресують процеси зменшення народжуваності й “старіння народу”. Збільшується кількість утриманців. Зростає навантаження на людей працездатного віку... За даними на 1 січня 1998 р. питома вага молоді віком 15-28 років у загальній чисельності постійного населення України становила лише 19,7%, а її кількість сягала близько 10 млн. осіб. Це надзвичайно мало. Адже саме з молоддю пов’язується перспектива країни, народу і культури”. На початку ХХІ ст. дикими виявляються пропозиції, які в 1798 р. вніс Томас Роберт Малтус про регламентацію шлюбів, обмеження дітонародження, епідемії, війни, голодомор тощо. Але факт залишається фактом, що демографічна ситуація стійка тільки при відповідній рівновазі між традиційною та індустріальною фазами розвитку.

І нарешті, необхідно зупинитися на сучасній георелігійній ситуації. На неї впливають як внутрішні, так і зовнішні чинники. До внутрішніх необхідно віднести наступні: логіка розвитку релігійного процесу; загальні тенденції розвитку релігійного життя за кожної окремої релігії; характер взаємодії та взаємовпливу релігій; характер впливу зовнішнього середовища, взаємодія з ним. Зовнішні чинники слід поділити на регіональні та глобальні. До регіональних відносяться: природні особливості території; історія розвитку та заселення території; демографічні характеристики населення та особливості розселення; урбанізація та міграції; етнічний склад населення; етнорелігійні групи, характер їх розселення; особливості природокористування; етногосподарські типи використання території; рівень соціально-економічного розвитку території. Серед глобальних чинників варто назвати міжнародне становище; геополітичну ситуацію в регіоні; тенденції в народонаселенні: демографічні, соціальні, етнічні, розселення, зайнятість та рівень життя; глобальні та регіональні екологічні проблеми.

Якщо поглянути на сучасну георелігійну ситуацію в Україні, то з’ясуємо, що домінуючим релігійним напрямом є християнство. Із загальної кількості релігійних організацій станом на 1 січня 1998 р. на громади послідовників християнства припадало 95%. Переважна більшість віруючих – православні. Греко-католицизм є другим виштованим християнським напрямком в Україні. На УГКЦ припадає 18,6% загальної кількості релігійних громад. Католицизм латинського обряду поширений головним чином серед польської меншини. Серед протестанських церков найбільшою є Всеукраїнський Союз Об’єднань Християн-Баптистів.

Виходячи з характеру конфесійної структури населення, регіональних етнокультурних традицій, особливостей розвитку, поширення та становлення окремих релігійних напрямів і течій у різних регіонах,

Україну можна умовно поділити на 7 релігійно-географічних регіонів: 1) Волинський регіон (Волинська, Рівненська, північ Тернопільської області). Домінуючим напрямком є православ'я (УПЦ, УПЦ-КП); 2) Галицький регіон (Львівська, Івано-Франківська, частина Тернопільської області). Цілковите переважання католицизму, особливо греко-католицизму. Серед православних церков найбільший вплив мають УАПЦ та УПЦ-КП; 3) Закарпатський регіон (УПЦ, УГКЦ, Римська католицька церква, Свідки Єгови, реформати); 4) Подільсько-Буковинський регіон (Хмельницька, Вінницька, Чернівецька області). Переважають УПЦ і УПЦ-КП; 5) Центральний регіон (Київська, Житомирська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Черкаська та Кіровоградська області). Переважає православ'я (УПЦ, УПЦ-КП); 6) Південно-Східний регіон (Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Донецька та Луганська області). В регіоні домінує УПЦ; 7) Південний регіон (Одеська, Херсонська, Миколаївська області та Республіка Крим). Переважає УПЦ. Георелігійна та конфесійна ситуація в Україні характеризуються складністю, динамічністю та мозаїчністю, які відбивають напруженість сучасного релігійного процесу.

Основні закони геополітики

До класичних законів геополітики відносяться: 1) *закон фундаментального дуалізму*; 2) *закон посилення фактору простору в людській історії*; 3) *закон синтезу суші і моря*.

Закон фундаментального дуалізму. Він проявляється в географічній будові планети і в історичній типології цивілізацій. Цей дуалізм полягає у протиставленні *телурократії* ("сухопутньої могутності") та *таласократії* ("морської могутності"). Держави телурократії в давнину – стародавні Спарта і Рим, які були представниками військово-авторитарної цивілізації. Відомі центри торговельної цивілізації – стародавні Афіни і Карфаген – типові зразки таласократії.

Для телурократії характерні чітко визначені кордони, фіксований простір, способи життєдіяльності населення, стабільність, що проявляється в осілості, консерватизмі, стійких моральних нормах і юридичних законах, яким підпорядковується все населення. Для мешканців телурократичної держави притаманне почуття колективізму на протигагу індивідуалізму, збагаченню, духу підприємності. Таласократія, навпаки, є більш динамічною і прихильною до технічного прогресу. Індивідум, який перебуває серед водної стихії, може вижити тільки в екстремальних умовах. Доволі часто йому доводиться ризикувати життям, приймати нестандартні рішення. Такий тип людей досить вільно ставиться до встановлених юридичних норм, не вважаючи їх за обов'язкові, адже переважну частину свого життя він перебуває в морі, де діють закони

морської стихії. Жителі моря, на відміну від мешканців суші, розвиваються активніше, легко приймають і відмовляються від певних моральних і культурних цінностей, завжди прагнуть йти вперед, не зупиняючись перед труднощами на своєму шляху.

Отже, згідно з цим законом геополітики, упродовж усієї історії людства протистоять між собою континент і море, континентальна і морська потуги. Це призводить до того, що дві стихії, земля і вода, символізують два способи буття людей, формують у них два типові види поведінки. Аналізуючи схему Х.Макіндера, Р.Арон цілком справедливо підмітив: “З вивчення минулого Макіндер виділив дві ідеї, які досі уявляються значущими в контексті ХХ сторіччя. Перша, більш очевидна, але, мабуть, менш відома, полягає в тому, що в битві проти морської потуги чи потуги континентальної неблаганний закон кількості відіграє однакову роль. Морська держава не виживе, попри високу якість свого флоту та своїх моряків, якщо вона опиниться віч-на-віч із супротивником, що володітиме набагато більшими матеріальними і людськими ресурсами. Другим уроком, ще очевиднішим, є те, що морську державу можна перемогти не тільки з моря, а й із суходолу. Коли континентальна держава заволодіє всіма сухопутними базами, місця для морської держави більше не залишиться. Море перетворюється на море закрите, підкорене земній імперії, яка більше не має потреби у флоті... Британська імперія може бути зруйнована, доходить висновку Макіндер, або в тому випадку, коли якась континентальна держава нагромадить ресурси, які значно переважатимуть британські, або якщо мережа британських баз, побудованих на островах або на півостровах навколо Євразійського материка, буде зруйнована або окупована ударами, завданими із суходолу”. Безперечно, правий Р.Арон, підсумовуючи: “Сьогодні, коли наземна мобільність досягла величезного поступу, центральна земля має всі можливості заволодіти ресурсами, матеріальними і людськими, необхідними для підкорення всього світу”.

Закон посилення фактору простору в людській історії. До моменту кінцевої перемоги США в холодній війні геополітичний дуалізм розвивався в раніше заданому напрямі – таласократія і телурократія велику жорстоку боротьбу за простір, посилюючись у економічному та військово-політичному відношенні. Ця боротьба тривала з перемінним успіхом як таласократії, так і телурократії. Починаючи з епохи великих географічних відкриттів зростає вплив таласократії. Алфред Тайер Мехен вважав, що на морську силу націй впливали такі чинники, як географічне становище, фізична побудова, включаючи сюди природну продуктивність і клімат, розміри території, чисельність народонаселення, характер народу та уряду. Доказом переваги таласократії було створення великих колоніальних імперій, передовсім англійської. На думку А.Мехена, причина цьому “лежить головним чином в двох рисах національного характеру. По-перше, англійський колоніст невимушено і охоче поселяється на новому місці...”,

по-друге, він відразу й інстинктивно починає піклуватися розвитком ресурсів своєї нової країни в найширшому сенсі". У середині ХХ ст. головним центром таласократії стали США, а телурократія ототожнювалася з Радянським Союзом. Між двома супердержавами велася жорстока боротьба в різних сферах, перш за все в озброєнні та космосі. Достатньо пригадати "зоряні війни", щоб побачити до яких висот дійшло це протистояння. З розпадом СРСР і світової системи соціалізму двополюсний світ припинив існування, призвівши до гегемонії США. З приводу цього П.Кальвокорессі висловив цікаві міркування: "З одного боку, закінчення холодної війни означало перемогу капіталізму над комунізмом і залишило капіталізм без суперника. Але, з другого – капіталізм торжествував, будучи не зовсім здоровим, а роль Сполучених Штатів у світовій капіталістичній системі з середини 70-х років ставала все більш невизначеною... Хоча, на думку громадськості, капіталізм переміг комунізм під керівництвом Америки, Сполучені Штати, очевидно, перебували в небезпечному становищі невизначеності щодо правління сучасною капіталістичною системою – як своєю власною, так і міжнародною".

Під впливом цієї події американський вчений Френсіс Фукуяма опублікував у 1989 р. резонансну статтю "Кінець історії?", в якій пророкував торжество демократії, відсутність силових методів вирішення суперечок в світі, а також збройних конфліктів. Однак, виникнення конфліктних зон в колишній невинній Європі, безліч локальних війн в різних регіонах, посилення міжнародного тероризму доводило, що до повного спокою ще надто далеко. Реакція на ці події знайшла своє відображення у статті, а згодом книзі американського дослідника Самуеля Хантінгтона "Зіткнення цивілізацій", в якій автор зайняв позицію, повністю протилежну тій, якої притримувався Ф.Фукуяма. Отже, для кожної геополітичної епохи були характерні свої домінуючі форми геополітичного протиборства. Приблизно до середини ХХ ст. основною формою вирішення державами своїх геополітичних завдань слугувало використання військової сили для здійснення територіальної експансії та встановлення режиму прямого (безпосереднього) контролю над ділянками території. В подальшому із зростанням промислових та інформаційних технологій, появою зброї масового знищення, глобалізацією економічних відносин відбулися диференціація геополітичного протиборства, виділення в його системі нових форм, зміна домінуючого елемента. Провідні держави все рідше звертаються до традиційних форм контролю над простором, і, як наслідок, пряма військова агресія з метою захоплення і утримання територій перестає вважатися ефективним засобом геополітичної експансії.

Теоретичні проблеми сучасного геополітичного протиборства детально проаналізував сучасний російський вчений Леонід Івашов. Воно є

різноманітним за своїми формами: *цивілізаційним, формаційним (соціально-економічним), інформаційним, військово-стратегічним (геостратегічним)*. *Формаційне протиборство* являє собою боротьбу між геополітичними суб'єктами за досягнення більш значних соціально-економічних показників, встановлення режиму міжнародного співробітництва на основі власних моделей політичного і економічного розвитку. *Цивілізаційне протиборство* охоплює сферу боротьби між геополітичними суб'єктами за реалізацію національних цінностей і духовних потреб суперетнічних співтовариств із врахуванням культурно-історичних і національно-релігійних традицій. *Військово-стратегічний компонент* глобального геополітичного протиборства має пряме відношення до сфери зіткнення національних інтересів двох чи більше геополітичних суб'єктів у процесі реалізації їх намірів захистити власний суверенітет чи досягти політичних цілей з використанням військової сили. *Інформаційне протиборство* є сукупністю відносин інформаційного захисту та суперництва різних геополітичних суб'єктів. Незважаючи на те, що в сучасних умовах, на порозі ХХІ ст., система міжнародних відносин зазнає значних змін, незалежні держави залишаються фундаментальними елементами міжнародної системи, і кожна з них намагається захищати свою незалежність, забезпечувати національну безпеку.

Аналізуючи дію закону посилення фактору простору в сучасних умовах, російський політолог А.Дугін пропонує чотири варіанти подальшого розвитку: 1) перемога таласократії повністю відмінює цивілізацію телурократії; 2) перемога таласократії закінчує цикл протистояння двох цивілізацій, але не розповсюджує свою модель на весь світ; 3) поразка телурократії – явище тимчасове, бо Євразія ще повернеться до своєї континентальної місії, але в новій формі; 4) перемога телурократії, яка переносить свою модель на всю планету (для прикладу наводяться ідеї “світової революції” та “планетарне панування Третього Рейху”).

Закон синтезу суші і моря – третій класичний закон геополітики. Мова йде про одне з ключових понять геополітики – “Берегову зону”, або “Rimland” – фрагмент таласократії чи телурократії. Хоча “берегова зона” згадувалася багатьма вченими, однак дане поняття до наукового обігу вперше ввів американський учений Ніколас Спайкмен (1893-1943). На його думку, саме “Rimland”, а не “Heartland”, як твердив Х.Макіндер, являє собою ключ до світового панування. Від нього надходять імпульси до простору, який іменують “Heartland”, отже “той, хто домінує ним, той домінує над Євразією, тримає долі світу в своїх руках”. А.Дугін називає “Rimland” “ключовою категорією”, “островом і кораблем”, “прикордонною зоною” тощо. Більш розвинув ідею “берегової зони” геополітик Володимир Дергачов, запропонувавши концепцію рубіжної комунікації. Йдеться про більш широке поняття контактної зони в системі “Море – Коустленд (“Rimland”) – Континент (“Heartland”)”. Через цю “берегову

зону”, яка пов’язує між собою море і сушу, відбувалися не тільки історичні завойовничі з моря, але й різноманітні контакти – геополітичні, гео економічні, гео екологічні, соціокультурні тощо. В.Дергачов вводить поняття МОРЕМАР – берегову зону морів і океанів – головний геополітичний плацдарм. Із поглибленням міжнародного поділу праці, тенденціями глобалізації та регіоналізму “берегова зона” стає “зоною життєвих інтересів” окремих держав. Поряд з МОРЕМАРОМ В.Дергачов говорить про ЕВРАМАР – важливий “двигун” духовного прогресу людства, який, на його думку, може стати бар’єром проти “морської стихії” відкритого суспільства і вестернізації. Зрозуміло, що під “відкритим суспільством” і “вестернізацією” В.Дергачов має на увазі США, які постійно втручаються у внутрішні справи незалежних держав.

Категорії геополітики

Категорії геополітики, на нашу думку, можна умовно поділити на спеціальні, тобто ті, якими оперують виключно геополітики, та категорії, які використовуються й іншими науками – міжнародним правом, конфліктологією тощо. Серед багатьох категорій геополітики основною вважається *контроль над простором*. Територія, яку контролює чи намагається контролювати держава, характеризується перш за все ступенем освоєності центром та рівнем розвитку їх зв’язків. Часто вживається поняття *геостратегічний простір* – світовий простір, який включає поверхню земної кулі та прилягаючий до неї повітряно-космічний простір, де можуть виділятися райони (регіони, зони), життєво важливих національних інтересів тієї чи іншої держави, а також розміщуватися і функціонувати угруповання військ (сил) по їх захисту і вирішенню інших зовнішньополітичних завдань.

Простір, який контролюється державою чи союзом держав, найчастіше називають *геополітичним полем*. Сучасні дослідники розрізняють ендемічне поле – простір, який контролюється державою тривалий час, і який визнається сусідами; прикордонне – територія, яка знаходиться під контролем даної держави, але недостатньо освоєна в демографічному, економічному та політичному відношеннях; перехресне – простір, на який претендують кілька суміжних держав; тотальне – безперервний простір; геополітична опорна точка – місце (територія), яка перебуває поза тотальним полем, контролюється якою-небудь державою, але комунікації до цієї території належать іншій чи іншим державам; метанполе – простір, який одночасно освоюють декілька держав.

Основним принципом геополітики є *геополітичний дуалізм*, який утверджує в якості двигуна історичного процесу протиставлення гелурократії (суші) та таласократії (моря). Цій боротьбі протиставляється *мондіалізм* – особлива ідеологія, яка пропонує злиття всіх держав і народів

у єдине планетарне утворення з виникненням Світового Уряду, знищенням расових, релігійних, етнічних, національних та культурних кордонів. А поки до цього справа не дійшла, геополітики розрізняють *біполярний світ* – двополярність (наприклад протистояння двох супердержав – СРСР і США) та *багатополярний* – виключно теоретична концепція, яка пропонує співіснування кількох великих просторів. Не виключається й *однополярний світ* – геополітична модель, згідно з якою існує єдиний домінуючий полюс. Нерідко західні сили, представлені США і НАТО, геополітиками називаються *атлантизмом*. Існує також поняття *неоатлантизму* – сучасної версії атлантизму, яка заперечує мондіалізм. Його прихильники пророкують замість єдиного світу зіткнення цивілізацій. З атлантизмом переплітається так звана *стратегія анаконди* – геополітична лінія атлантизму, направлена на відторгнення від Євразії максимально значної частини берегових територій. Специфічними теоретичними поняттями геополітики є *внутрішній півмісяць* – берегові території Євразії; *зовнішній півмісяць* – сукупність територій, що входять до зони впливу таласократії; *внутрішнє море* – водний простір всередині телурократії (суші); *внутрішній океан* – те ж саме, однак у планетарному масштабі; *heartland* – серцевина землі, “географічна вісь історії” за Х.Макіндером; *rimland* – “берегові землі” за Х.Макіндером.

Сучасні геополітики також вживають терміни “геополітична ситуація”, “геополітичне оточення”, “геополітичне становище”. Під *геополітичною ситуацією* розуміють сукупність географічних, політичних, воєнних, економічних та інших факторів, які визначають стан і перспективи розвитку взаємовідносин держав у конкретному регіоні чи в світі у цілому. Під *геополітичним оточенням держави* розуміють сукупність суміжних з нею держав геополітичного регіону. *Геополітичне становище держави* – це роль і місце держави в системі держав геополітичного регіону і міжнародного співтовариства загалом. Геополітичне становище визначається його політичним, економічним, воєнним, демографічним, інтелектуальним потенціалом. На нього впливає наявність виходів до моря, рівень розвитку системи комунікацій, стан і запаси природних, в тому числі мінеральних ресурсів, протяжність сухопутних, морських і повітряних кордонів, кліматичні умови, рівень включення в систему міжнародних відносин і всесвітнього (міжнародного) поділу праці. Нерідко в науковій літературі йдеться про *геополітичний розвиток держави* – сукупність практичних дій тої чи іншої держави, спрямованих на зміну її геополітичного становища, основаних на наукових знаннях про просторово-часові конфігурації доступних їй ресурсів розвитку.

Тісно пов’язані між собою категорії *геополітичні відносини* та *баланс сил*. Під *геополітичними відносинами* розуміють відносну єдність і боротьбу різних світових сил (суші і моря, центру і периферії, метрополії

та колонії). Історія доводить, що єдність у історичному процесі – явище тимчасове. Це пов'язано з тим, що в світі не так багато рівних у економічному, військовому, науково-технічному відношенні країн. Під *балансом сил* розуміють кількісно-якісну рівновагу держав у певному геополітичному регіоні чи світі в цілому. Може йти мова про баланс збройних (стратегічних і звичайних) сил і озброєнь. Р.Арон частіше вживає поняття *могутність і сила*. Що стосується останньої, дослідник відзначає: “Назвемо *потенційною силою* сукупність матеріальних, людських та духовних ресурсів, якими кожне політичне утворення володіє на папері, назвімо *реальною силою* ті з цих ресурсів, які мобілізовані на здійснення зовнішньої політики в часи війни і часи миру. В часи війни *реальна сила* – це майже те саме, що *військова сила* (хоча цілком вони не збігаються, тому що перебіг воєнних операцій почасти визначається не мілітарними модальностями боротьби). В часи миру реальна сила не збігається з військовою силою, тому що наземні дивізії, військово-морські флоти та авіація, не будучи використаними, є лише одним з інструментів, застосовуваних у зовнішній політиці”. Що стосується *могутності*, то вона, на думку Р.Арона, протягом століть змінювалась. Якщо Н.Спайкмен називав 10 факторів могутності, Г.Моргентау – 8, Р.Штайнмец – 8, то Р.Арон запропонував трьохланкову модель: *середовище, ресурси, колективні дії*.

Важливою категорією геополітики є поняття *політичний простір, який окреслений кордонами*. Під *кордоном* розуміють офіційно визначену межу, що охоплює територію, на яку тільки й поширюється влада конкретної держави. Кордони можуть формуватися стихійно, спонтанно, як відбиття існуючих природних меж (ріки, гірські пасма, пустелі тощо), можуть бути й наслідком міжнародно-правових угод. Вони бувають установлені примусово внаслідок воєнного або іншого тиску однієї країни на іншу. В такому разі проблема кордону, як правило, рано чи пізно знову постає перед учасниками міждержавних відносин, призводить до політичної, а іноді й збройної боротьби за їх перегляд. Слід зазначити, що територія однієї країни може й не становити єдиної цілісності, а її кордон може бути розірваним (Аляска в США, Калінінградська область в Росії). Одним із перших дослідив проблему кордону Дж.Н.Керзон (1859-1925), який дійшов висновку, що при гострих прикордонних суперечках необхідно створювати буферні утворення. З певною долею умовності кордони поділяють на природні та штучні. Проголошення на терені СРСР незалежних держав збагатило політичний лексикон терміном “прозорі кордони”.

Класики геополітики завжди з великою увагою ставилися до ролі кордонів у міждержавних стосунках. Ф.Ратцель твердив, що кордон є периферійним органом держави і як такий служить свідченням її зростання, сили чи слабкості та змін в цьому організмі. У

фундаментальній праці “Народознавство (Антропогеографія)” німецький мислитель говорить про утворення так званих “різких” кордонів, які виникають у місцях співжиття протилежних культур кочівників і землеробів. Такими “різкими” чи штучними кордонами були “країни китайських стін, турецьких і козацьких валів”. Карл Хаусхофер присвятив цій проблемі спеціальну працю “Кордони в їх географічному і політичному значенні”, всім своїм вістрям спрямовану проти рішень Версаля. Закликаючи до створення третьої німецької імперії, К.Хаусхофер емоційно заявляв: “...Той хаос руїн і мук, в якому ми сьогодні живемо, не заслуговує назви імперії...Бо імперія повинна мати кордони, які вона здатна захищати власними силами!... Адже будь-який корисний і стабільний кордон – це не тільки політичний кордон, але й кордон багатьох життєвих властивостей, і він сам по собі стає ще однією життєвою формою, своїм власним ландшафтом із своїми власними умовами існування...Вкрай рідко кордон є лінією, як її легко міг би провести юрист, людина, що має справу з документами, однак її заперечують природа і життя, в яких нема нічого більш постійного, ніж боротьба за існування...Арена цієї боротьби – перш за все кордон...”.

З проголошенням незалежності здійснились прагнення багатьох поколінь українських патріотів до відновлення суверенної соборної держави. В її межі об'єдналась переважна більшість історичних українських земель. Історичним парадоксом стало те, що цьому сприяла саме комуністична тоталітарна імперія, яка брутально душила будь-які спроби національного відродження. Приєднавши в 1939 р. до УРСР Східну Галичину, в 1940 р. Північну Буковину, а в роки Другої світової війни Закарпаття, вона зробила те, що не змогли на короткому історичному відтинку національно-демократичної революції 1917-1920 рр. ні Центральна Рада, ні уряд гетьмана П.Скоропадського, ні Директорія Української Народної Республіки.

В перші роки після проголошення Україною незалежності проблема стабільних кордонів мала місце. Процеси делімітації і демаркації державного кордону України з самого початку проходили із значними труднощами і досить повільно, оскільки впливові політичні сили сусідніх країн не хотіли визнавати політичних реалій. І деякі офіційні політичні кола (парламент Румунії і пізніше Росії, а також окремі державні діячі), плутаючи всі підходи і довільно тлумачуючи факти, не зупинялись перед прямими територіальними претензіями. Аналітики Національного інституту стратегічних досліджень визначили висунення територіальних претензій до України протягом 1994-1996 років як одну з найбільш небезпечних зовнішніх загроз національним інтересам України, рівень небезпеки якої (при максимальному значенні – 1) становив: у 1994 році – 0,8; у 1995 – 0,92; у 1996 – 0,95. Протягом 1997-1998 рр. проблему

делімітації, демаркації та редемаркації державних кордонів України частково розблоковано.

Одна з головних категорій геополітики – *інтерес*, під чим розуміють усвідомлені потреби, підкріплені збуджувальним мотивом до їх реалізації. Розрізняють кілька типів інтересів: *інтереси національні* – сукупність усвідомлених, офіційно виражених об'єктивних потреб громадян, суспільства і держави, яка впливає із національних цінностей і способу життя, особливостей соціально-економічної і політичної побудови країни, рівня її економічного розвитку, історичного місця в міжнародному поділі праці, специфіки географічного становища; *тимчасові національні інтереси* – національні інтереси, зумовлені конкретною ситуацією; *життєво важливі інтереси держави* – збереження і зміцнення конституційного ладу, суверенітету і територіальної цілісності, забезпечення ефективної зовнішньої політики, налагодження і розвиток ефективної системи міжнародних зв'язків на основі рівноправного і взаємовигідного співробітництва, забезпечення здатності країни до стримування і відбиття будь-якої зовнішньої агресії; *постійні національні інтереси* – національні інтереси, які формуються в процесі історичного розвитку держави на основі її геополітичного становища і оточення, традицій, культури, духу народу, його моральних цінностей, економічного ладу. Ці інтереси, змінюючись в яких-небудь своїх рисах разом з внутрішніми і зовнішніми змінами, в той же час залишаються постійними в своїй основі. Режими й уряди змінюються, а корінні національні інтереси залишаються, відіграючи роль домінанти суспільного розвитку; *інтереси конфронтаційні* – прямо протилежні, взаємовиключні інтереси, які є джерелом антагоністичних протиріч і протиборства; *інтереси паралельні* – інтереси без антагонізмів, при реалізації яких держави не координують свої дії. Вони можуть еволюціонувати як в бік розходження, так і в бік співробітництва; *інтереси, які розходяться* – інтереси, направлені на досягнення різних цілей, але не загрожуючі інтересам іншої сторони; *спільні інтереси* – інтереси, під якими розуміють спільність підходів сторін, співпадіння в головних уявленнях про цілі та методи їх досягнення. Як правило, спільні інтереси реалізуються під час співробітництва і взаємодії держав.

Державні інтереси породжують ті чи інші дії держав і народів. Ці дії можуть носити оборонний чи наступальний, загарбницький чи визвольний характер. В геополітиці найчастіше застосовується категорія *експансія* – 1) розширення, розповсюдження сфер впливу, панування різних об'єднань, груп, держав, яке здійснюється як економічними методами (наприклад, вивіз капіталу), так і позаконотичними (збройне захоплення нових територій, політичні, дипломатичні, релігійні та інші види тиску); 2) розширення, розповсюдження чого-небудь за звичайні межі. Розрізняють *військову експансію* – збройне захоплення територій інших

держав з метою утвердження свого політичного впливу в тому чи іншому регіоні. На жаль, сучасна геополітика не обходиться без війн, які, за словами Р.Арона, властиві “всім історичним епохам і всім цивілізаціям”. Цей визначний дослідник у своїй фундаментальній монографії “Мир і війна між націями”, услід за легендарним Карлом фон Клаузевицем, запропонував класичну типологію війни і миру: “Я розрізняю три типи миру: *рівновага, гегемонія, імперська влада*. В даному історичному просторі сили політичних утворень або точно збалансовані, або домінуються силою одного з них, або, нарешті, настільки поступаються силі одного з них, що всі такі утворення, крім одного, втрачають свою державну незалежність і мають тенденцію зникати як центри ухвалення політичних рішень. Отоді й виникає імперська держава, що володіє монополією легітимного насильства”. Поступово імперський мир “переходить у мир громадянський”, а “між миром рівноваги і миром імперії розташовується мир гегемонії. В цьому випадку відсутність війни спричинена не приблизною рівністю сил, яка панує між політичними утвореннями й перешкоджає будь-якому з них або будь-якій коаліції нав’язувати комусь свою волю, вона, навпаки, спричинена незаперечною перевагою одного з утворень. Ця перевага така, що невдоволені держави не мають надії змінити статус-кво, а проте держава-гегемон не намагається поглинути ці ослаблені держави. Вона не зловживає своєю гегемонією, вона шанує зовнішні форми державної незалежності, вона не прагне створити імперію”.

Говорячи про принципи миру, Р.Арон вводить поняття *мир страху* – це такий мир, який панує (або панував би) між політичними утвореннями, жодне з яких неспроможне (або не спромоглося б) завдати супротивникові смертельного удару... Між *миром сили* і *миром безсилля* існує третій варіант миру, принаймні в концептуальному плані: *мир задоволення...*, який передбачає, що довіра буде загальною; таким чином він вимагає революції в міжнародних відносинах, революції, яка поклала б край ері недовіри й відкрила б еру безпеки... Іншими словами, мир, опертий на загальне задоволення і взаємну довіру, видається мені ефективно можливим тільки в тому випадку, якщо політичні утворення знайдуть заміну безпеці, що гарантується застосуванням або загрозою застосування сили”. Можливо, йдеться про існування в майбутньому світового уряду, за словами Р.Арона “вселенської імперії”. Застосовує вчений і поняття *агресивного миру*, який зароджується на *заякуванні, підривній діяльності, терорі*. Терористичною він називає таку насильницьку дію, психологічні результати якої пропорційно неспівмірні з суто фізичними результатами.

Під міжнародним тероризмом, який вже давно набув геополітичного масштабу, розуміють явище в політиці, пов’язане з розповсюдженням насилля у формі терористичних актів, які ставлять під загрозу нормальний хід міжнародних відносин. Він вважається злочином міжнародного

характеру. В 1972 р. на основі резолюції 3034 Генеральної Асамблеї ООН був створений Спеціальний комітет по міжнародному тероризму для підготовки універсальної конвенції по відверненню і покаранню за здійснення актів міжнародного тероризму. Розрізняють тероризм технологічний і ядерний. Технологічний тероризм – використання чи погроза використання терористами ядерної, хімічної та бактеріологічної зброї, високотоксичних хімічних і біологічних речовин, а також захоплення і спроба захоплення ядерних, хімічних та інших промислових об'єктів, пошкодження чи виведення з ладу яких може становити небезпеку для життя і здоров'я людей. Небезпечним суспільним явищем продовжує залишатися і ядерний тероризм.

Поряд із класифікацією миру існує класифікація війн. Її Р.Арн називає загальною і формальною: “досконалі” війни – тобто ті, які відповідають політичному уявленню про війну, є *міждержавними*, в них беруть участь політичні утворення, які взаємно визнають існування та легітимність одне одного. Ми назвемо *наддержавними* або *імперськими* війни, які мають за мету або своїм наслідком цілковите знищення певних її учасників і утворення єдності вищого рівня. Ми назвемо *інфрдержавними* або *інфраімперськими війни*, які мають своєю ставкою збереження або розпад якогось політичного утворення, національного або імперського”. Розрізняють також війни *феодальні, династичні, національні та колоніальні*.

Класифікація війн надзвичайно багата: звичайна війна, всезагальна ядерна, обмежена ядерна, геофізична, громадянська, інформаційна, коаліційна, локальна, світова, справедлива, несправедлива, партизанська, психологічна, регіональна, релігійна, таємна, хакерська, екологічна. Зупинимось на визначенні окремих з них, які останнім часом, враховуючи величезний поступ наукового прогресу, все частіше застосовуються. *Війна інформаційна* – 1) інформаційний вплив на різні сфери діяльності суспільства і держави, система мір по оволодінню інформаційними ресурсами держави і ключовими позиціями в сфері інформації; 2) особливий вид відносин між державами, при якому для вирішення існуючих міждержавних протиріч використовуються методи, засоби і технології силової дії на інформаційну сферу держав. У сучасних умовах виділяють наступні основні різновиди інформаційних війн: знищення систем управління протилежної сторони, інформаційне забезпечення бойових дій, радіоелектронна атака, інформаційно-психологічний натиск, хакерська війна, війна в галузі економічної інформації.

Психологічна війна – цілеспрямоване і планомірне застосування політичними опонентами дипломатичних, військово-демонстраційних, економічних, політичних, інформаційних та інших засобів для прямого чи посереднього впливу на думки, настрої, почуття і, в підсумку, на поведінку іншої сторони з метою ослабити її волю. *Війна таємна* – всі види

діяльності розвідувальних служб, при допомозі яких вони впливають на події за кордоном. Останнім часом особливо небезпечною стає *війна екологічна*, яка супроводжується забрудненням повітря, води, ґрунту, знищенням флори і фауни. Вона заборонена міжнародним правом, що зафіксовано Конвенцією ООН, прийнятою в 1977 р. Застосовується навіть термін *екоцид* – масове знищення рослинного і тваринного світу, отруєння атмосфери чи водних ресурсів, а також здійснення інших дій, здатних викликати екологічну катастрофу.

Хоча не можна відкидати і звичайні війни, які завдали руйнівних втрат у XX столітті. Цікаву статистику наводить у своєму дослідженні ужгородський вчений Олександр Лавер, за підрахунками якого під час війн XX ст. загинуло 175,214 млн. чоловік, в тому числі людські втрати в Першій світовій війні склали 12,59%, в Другій світовій війні – 51,09% та в локальних війнах – 35,32 % всіх втрат. Від політичного терору диктаторських режимів, в релігійних та етнічних конфліктах XX ст. загинуло 71,118 млн. чоловік. Всього, таким чином, в XX ст. загинуло 246,332 млн. чоловік, в тому числі у війнах та військових конфліктах – 175,214 млн. чоловік (71,13% всіх втрат), а від політичного терору деспотичних режимів, в релігійних та етнічних конфліктах – 71,118 млн. чоловік (28,87%) [20 а, 245]. Описуючи “Карібську кризу” в жовтні 1962 р. російський вчений Д.Фельдман констатував, що радянські ракети Р-12 та Р-14 з ядерними зарядами на Кубі, які могли знищувати цілі на континентальній частині США впритул до канадського кордону, склали 36 мегатон, що було в 2000 разів більше, ніж сила бомби, скинутої на Хіросиму. Разом з тим, Д.Фельдман відзначає, що кількість збройних конфліктів міждержавного рівня йде до зменшення. Якщо за період з 1400 р. по наш час майже половина конфліктів припадала на конфлікти між державами, то за останні чотири десятиліття до них відносяться тільки 37 з 127. Значних втрат війни завдали і українському народові. У XX ст. у війнах і конфліктах та від голоду 1921-1922, 1932-1933, 1946-1947 рр., спровокованих радянським режимом, загинуло всього понад 12,38 млн. українців.

Геополітичні епохи

Історію людства з точки зору геополітики можна розглядати як послідовну зміну геополітичних епох, кожна з яких має свої баланс сил, зони впливу, межі. Н.Нартов називає наступні міжнародні системи чи геополітичні епохи: *Вестфальська система міжнародних відносин* (1648-1814), *Віденська* (1815-1918), *Версальська* (1919-1945), *Потсдамська* (1945-кінець 80-х – початок 90-х рр.) та *Біловезька* (з 1992 р., тобто від офіційного розпаду СРСР, до наших днів). Цієї періодизації притримується і російська дослідниця М. Лебедева, хоча період кінця 80-х років не

називає Біловезькою системою міжнародних відносин. Можливо, М. Лебедева і має рацію, бо події, пов'язані з розпадом СРСР, хоч і викликали величезний резонанс у світі, але були внутрішньою подією народів колишнього Радянського Союзу. Отже, геополітичні епохи охоплюють період з 1648 р. по наші дні, тобто менше 400 років. Безперечно, відносини міжнародного рівня існували і до 1648 р., але були тільки прообразом сучасних міжнародних відносин і світової політики.

Вчений-міжнародник П.Циганков притримується думки, що існували “європейська система XVII ст. (заснована на принципах Вестфальського договору 1648 р.); система політичної рівноваги європейських держав (“європейський концерт націй”) XIX ст.; глобальна біполярна міждержавна система 1945-1990-х рр.”, хоча відзначає, що “головний недолік такого “панорамного” підходу полягає в тому, що він націлює не на пошук закономірностей функціонування міжнародних (а точніше, міждержавних) систем, а обмежується описом взаємодій між головними акторами – великими державами. Тоді як в системному підході головне – переконаність в існуванні закономірних зв'язків між характером міжнародних систем і поведінкою їх основних елементів – міжнародних акторів”.

Цікавий підхід до характеристики та типології міжнародних систем висловив Реймон Арон. Під нею він розуміє “сукупність, складену з окремих політичних утворень, які підтримують між собою регулярні взаємини і які всі, в принципі, можуть бути затягнуті у загальну велику війну. Ті політичні утворення, що їх беруть до уваги керівники головних держав, коли підраховують баланс сил, неодмінно мають бути повноправними членами якоїсь міжнародної системи”. Структура міжнародних систем, на думку Р.Арона, завжди є олігополістичною. В кожному з епох головні учасники визначали систему більшою мірою, ніж вони визначалися нею. Досить було одному з головних учасників змінити свій внутрішній режим, щоби змінився стиль, а іноді й курс міжнародних взаємин. На глибоке переконання Р.Арона, “зовнішня поведінка держав визначається не лише співвідношенням сил: ідеї і почуття впливають на рішення, що їх ухвалюють дійові особи. Дипломатична кон'юнктура не буде зображена повністю, якщо ми опишемо тільки її структуру, географічну та воєнну, відносини союзництва та ворожнечі, позначимо на карті силові центри, коаліції, тривалі або випадкові, нейтралів. Ще залишається зрозуміти детермінанти поведінки головних дійових осіб, іншими словами, природу держав і ті цілі, які ставлять перед собою ті, хто при владі”.

Виходячи з цього, Р.Арон поділяє міжнародні системи на *гомогенні* – такі, в яких держави належать до одного типу, сповідують одну й ту саму концепцію політики; та *гетерогенні* – в яких держави організовані за різними принципами й поділяють суперечливі цінності. Гомогенна

система, якою, наприклад, була європейська система у період між закінченням релігійних війн і Французькою революцією, більш стабільна, сприяє обмеженню насильства, більш передбачувана. Гетерогенність призводить до протилежних наслідків. Що стосується системи, яка панувала в 1914 р., то вона, на думку Р.Арона, була гомогенною, однак “ця гомогенність очевидна доти, доки панував мир”. Р.Арон також запропонував моделі систем залежно від конфігурації співвідношення сил, які можуть бути *багатопольярними* – коли сили головних дійових осіб не дуже нерівні та їх є досить багато; і *біполярними* – коли дві дійові особи настільки переважають своїх суперників, що кожна з них стає центром утворення коаліції, а другорядні дійові особи, змушені визначати свою позицію щодо двох “блоків”, приєднуючись або до того, або до того, якщо не випаде нагода залишитись осторонь. Хоча, Р.Арон не заперечує, що “можливі й проміжні моделі, залежно від кількості головних дійових осіб та ступеня рівності або нерівності сил між головними дійовими особами”.

Власні типології міжнародних систем також запропонували американські дослідники М.Каплан та Р.Роузкранс. Останній, наприклад, називав дев'ять послідовних міжнародних систем, які відповідали наступним історичним періодам: 1740-1789, 1789-1814, 1814-1822, 1822-1848, 1848-1871, 1871-1888, 1888-1918, 1918-1945, 1945-1960. В основі типології Р.Роузкранса лежать фактори стабільності чи нестабільності. Англійський вчений Е.Луард виділяє сім історичних міжнародних систем: давньокитайська система (771-721 рр. до н.е.), система давньогрецьких держав (510-338 рр. до н.е.), епоха європейських династій (1300-1559), ера релігійного панування (1559-1648), період виникнення і розквіту режиму державного суверенітету (1648-1789), епоха націоналізму (1789-1914), ера панування ідеології (1914-1974). В основу своєї типології Е.Луард ставить такі чинники, як ідеологія, еліти, мотивації, засоби, використовувані акторами, стратифікація, норми тощо.

Вестфальська система міжнародних відносин не могла виникнути на пустому місці. Її підготував історичний розвиток Європи в XV-XVI ст. Тому її коріння знаходяться в Стародавній Греції та Римі, середньовічних італійських містах. Визнавши в якості одного з ключових принципів національного (державного) суверенітету, Вестфальський мир поклав початок новій системі міжнародних відносин. Що стосується ідеї національного суверенітету, то для неї, за М.Лебедєвою, були характерні чотири головні характеристики: 1) наявність території; 2) наявність населення, яке проживає на даній території; 3) легітимне правління населенням; 4) визнання іншими національними державами. До 1648 р. ця ідея часто-густо була відсутня, особливо це стосується четвертого принципу.

ДЖЕРЕЛА ГЕОПОЛІТИКИ

КОНЦЕНЦІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДУ ДО ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Шпенглер Освальд (1880-1936) – німецький мислитель, історик, культуролог. Закінчив гуманітарну школу в Галле, потім університети в Маюнхені, Берліні та Галле. Певний час працював учителем у школі, а згодом, відмовившись від учителювання у гімназії, займався приватними науковими дослідженнями. Протягом 1911-1917 рр. писав книгу “Тірисмерк Європи”, другий том якої вийшов 1922 р. Саме ця праця й принесла автору світову славу. Нерідко О.Шпенглеру приписують певні симпатії до націонал-соціалізму, однак він ніколи не брав участі у фашистському русі. Відомо, що після особистої розмови з Гітлером, Шпенглера так відштовхнула його деспотія, що коли він помер, поговорювали про причетність до цього нацистів. Щоправда, існують і протилежні думки. Автори оксфордської “Історії політичної думки”, називаючи О.Шпенглера апологетом авторитаризму і провісником німецького апокаліпсису, сповненого ненависті до раціоналізму, відзначили, що філософ “відіграв ключову роль у руйнуванні ліберальних і демократичних ідеалів Веймарської республіки. Якщо його і не можна вважати одним із прямих попередників нацизму, його значення для створення моральної атмосфери, за якої було уможливлено посяг нацистів, було навіть більшим, ніж вагомість таких “консервативних революціонерів”, як Артур Меллер ван ден Брук, автор книги “Третій рейх”, або речник німецького ірраціоналізму Юліус Лангбен, автор книги “Рембрандт як вихователь”, які стали широко відомими в останні роки дев’ятого століття”.

О.Шпенглер сформулював циклічну теорію історичних змін й обґрунтував порівняльний підхід до вивчення явищ культури. Свій метод він назвав “морфологічним”. В чому він полягав? На думку українського політолога В.А.Потульницького, історіософія морфології історії базувалась на таких концептуальних положеннях: незадоволеність лінійним трактуванням історії; обрання як мірила вартості для своїх занять і знаходження сенсу історичного розвитку не поодиноким державам, а культур; заперечення єдиної історії людства, натомість ствердження, що є тільки історія окремих своєрідних і замкнених цивілізацій. Що стосується методів, вироблених теорією морфології історії, то вони були наступними: намагання охопити культури заселеної землі, обмежуючись невеликою кількістю цих культур для свого аналізу; створення концепції гомології, на основі якої можна було брати явища з різних періодів, якщо вони схожі за своєю формою, і творити синтезу; виділення кількох характерних ознак, що дають змогу класифікувати цивілізації; вироблення на цьому ґрунті

деяких емпіричних законів суспільного розвитку, що дають можливість передбачати головні події у сучасному світі.

Концептуальні засади праці О.Шпенглера були зумовлені прикладенням до історії біологічного поняття “живий організм”. На його думку, кожна окрема культура є організмом, який переживає свою весну (дитячий час), літо (юнацький), осінь (чоловіча дорослість) і зиму (старість). Кожній культурі притаманні три аспекти її розвитку – духовний (релігія, філософія, наука), мистецький (стиль і форми архітектури, живопис, література) і політичний. Вік життя культури – 1000 років. Окреслюючи традиційну послідовність давнього, середньовічного і сучасного періодів, О.Шпенглер виділяє китайську, давньосемітську, єгипетську, індійську, “апполонічну” (греко-римську), “магічну” (іранську, єврейську та арабську), мексиканську і “фаустіанську” (західну) культури. Необхідно погодитися з авторами оксфордської “Енциклопедії політичної думки”, що О.Шпенглер, фактично, обмежився аналізом західноєвропейської культури.

Кожна з восьми культур рухається не за неухильно поступальною лінією, а проходить замкнений коловоротний життєвий цикл, постаючи, з одного боку, як щось неповторне, а з іншого – як своєрідна монада, уособлення довільної з іншими органічних культурних макроформ. Крім того, всі культури відзначає внутрішня єдність не лише форм мислення, а й стилю, втіленого у формах економічного, соціального, політичного, духовного й практичного життя. І, нарешті, – спільність основних етапів існування, ритму просування по цих етапах та тривалості “нормального” (біля тисячі років) терміну існування. Завершуючи життєве коло на фазі цивілізації, культура вмирає як органічна макроформа історії. Вона не змінюється більш розвинутою культурно-історичною формою, а розпадається до рівня етнічного хаосу, позбавленого перспективи.

Сучасний дослідник Юрій Павленко цілком справедливо відзначає, що “у теоретичній конструкції О.Шпенглера категорично відкинута ідея загальнолюдської історії (а відтак і саму думку про стадійний характер останньої) і натомість стверджено абсолютну самодостатність і автаркійність окремих “великих культур”, рівноцінних і одномасштабних. Перекреслюючи європоцентристську схему, філософ зазначає, що “античність і Захід поряд з Індією, Вавилоном, Китаєм, Єгиптом, арабською та мексиканською культурою – це окремі світи становлення, що мають однакове значення в загальній картині історії”. О.Шпенглер виділяє відповідні фази в циклічному розвитку культур: зародження, зростання, розквіт, занепад та загибель. Кожній із цих стадій характерний певний стан культури (зародження відбувається раптово; зростання означає саморозвиток культури; розквіт – стан максимальної реалізації її внутрішніх потенцій; занепад – доба експансії та імлітаризму; загибель – творчі потенції культури вже вичерпані, і вона уподібнюється до сухого

дерева). Така доля, на думку О.Шпенглера, чекала у найближчі два-три століття Захід. Він не вважав своє твердження песимістичним. Це закономірний процес, який відвернути неможливо: “Про кожний організм знаємо, що темп, постава і тривання його життя та всі окремі вияви його визначені прикметами гатунку, до якого він належить. Ніхто не може від тисячолітнього дуба очікувати, що він саме тепер буде збиратися починати з властивим йому розгоном свій розвиток. Ніхто не буде сподіватися від гусениці, яка на його очах щодня росте, що вона буде, може, ще й за пару років далі виростати. У цьому кожний з безумовно певністю... має почуття межі, яке ідентичне з відчуттям внутрішньої форми. Але супроти нищого людства панує невгамовний оптимізм, який нехтує всяким історичним, отже органічним, досвідом про майбутній хід подій, так що кожний стверджує у випадково наявних “позначках” цілком особливо видатний простолінійний “дальший розвиток”, не тому, що він є науково доказаний, а тому, що йому того забагається. Це розрахунок на безмежні можливості – ніколи на природний кінець – і, виходячи з моментальних нагод, будуються цілком наївні конструкції”.

О.Шпенглер розрізняє поняття “культура” і “цивілізація”. Відношення між ними таке, як між життям і смертю. Творчий порив митця є культурою, а копіювання творчості є цивілізацією. Провінційні міста – культура, модерні великоміста – цивілізація. Християнство та різноманітні ідеології не вважаються дозрілою культурою. І взагалі, культуру творить не людство (в оцінці Шпенглера, воно є зоологічне поняття або порожнє місце), а одиниці. Вона виростає на краєвиді конкретної землі й є виразом національної духовності її митців.

Погляди О.Шпенглера зробили великий вплив на творчість українських істориків С.Томашівського, М.Кордубу, І.Кревецького та ін. Захоплювався О.Шпенглером наступник С.Бандери С.Ленкавський.

Література: Шпенглер О. Закат Европы: Образ и действительность. – Минск: Попурри, 1998; Шпенглер О. Закат Европы: Всемирно-исторические перспективы. – Минск: Попурри, 1999; Кто е кто в европейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 265; Енциклопедія політичної думки /За ред. Девіда Міллера. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 451-452; Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник. – К.: Знання України, 2002. – С. 658-669; Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – К.: Либідь, 2000. – С. 121-122; Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII-XX століть. – К.: Либідь, 2002. – С. 314-315.

Тойнбі Арнольд Джозеф (1889-1975) – англійський історик, філософ історії. Майбутній вчений отримав блискучу освіту. Його середньою школою був Вінчестерський коледж, а вищу освіту він здобув у Оксфорді

(Балліольський коледж), де скрупульозно простудіював грецьку та латинську філологію, історію Греції, Риму та Італії. Під час Першої світової війни працював у відділі політичної розвідки міністерства закордонних справ, брав участь у роботі Паризької мирної конференції. Деякий час працював професором Лондонського університету, а в 1924 р. відмовився від кафедри, повністю зосередившись на науковій роботі. На пропозицію Сера Джеймса А.Тойнбі очолив Королівський інститут міжнародних справ, де і працював до виходу на пенсію в 1956 р. Помер А.Тойнбі 22 жовтня 1975 р. Його поховано в Йорку (Англія). Основний твір, який залишив після себе А.Тойнбі – “Дослідження історії” у 12-ти томах.

Арнольд Тойнбі розробив та обґрунтував оригінальну концепцію всесвітньо-історичного процесу. Його підхід дає змогу розглянути взаємодію окремих цивілізацій у просторі й часі, що радикально відрізняє його концепцію від шпенглерівської. Тойнбі запропонував теорію витоків і розвитку цивілізацій як “Виклику-і-Відповіді”. Його теорія ґрунтовно проаналізована сучасним українським вченим Юрієм Павленком, на основі праці якого ми і описуємо її. Розглядаючи цивілізації, вчений протиставляє їх аморфній масі первісних суспільств, які значно чисельніші, але надто менше індивідуалізовані. Цивілізації за Тойнбі поділяються на: 1) незалежні, самодостатні цивілізації (Єгипетська, Антична) та цивілізації-супутники (сателіти), які при формуванні отримали вирішальний імпульс від розвинутішого суспільства (Японська, Корейська, В’єтнамська – від Китайської); 2) цивілізації ізольовані (Андська) та неізольовані (Єгипетська, Шумерська, Егейська, Індська); 3) цивілізації поділяються на такі, що безпосередньо виходять із первісності, й такі, що формуються на ґрунті попередніх цивілізацій. Таким чином, цивілізації за Тойнбі взаємодіють і навіть деяким чином переходять одна в одну, спадково пов’язуються між собою.

Перехід від однієї цивілізації до іншої визначають три фактори: 1) світова держава на прикінцевій стадії вже приреченого суспільства; 2) наявність церкви, яка виникає ще в надрах старого суспільства і стає осередком нового; 3) хаотичне вторгнення варварів. На думку вченого другий фактор є основним, а третій менш значимий. Тойнбі починає розглядати цивілізаційну історію людства з часів 1) формування передумов виникнення найдавніших цивілізацій, тобто з доби “неолітичної революції” – переходу до відтворюючих форм господарства; 2) утворення перших цивілізацій, що самостійно виникають у різних місцях Земної кулі – Єгипетської, Шумерської, Мінойської, Індії, Китаю, Перу; 3) відгукуючись на “виклики” з боку цих перших у своїх регіонах цивілізацій, на їхній периферії поступово утворюються цивілізації-сателіти (Еламська, Хеттська, Урартська відносно Месопотамської); 4) на цьому етапі утворюються цивілізації дочірні (Сирійська, Еллінська (Антична),

Індійська, котрі створюють свої могутні імперії, в надрах яких виростають світові релігії – буддизм, християнство, іслам; 5) на цій основі в ранньому середньовіччі виникають дочірні цивілізації другої генерації: Східнохристиянська, Західнохристиянська та Ісламська, які користуються спадщиною цивілізацій Сирійської та Еллінської. Вони разом із Китайською та Індійською, і визначають обличчя середньовічної доби, контактують між собою, але в цілому зберігають власну самодостатність; 6) починаючи з 1500 р. за Тойнбі людство об'єднується у всесвітнє співтовариство. Таким чином, західноєвропейське суспільство XVI-XVIII ст. виконує всесвітньо-історичну місію згуртування людства. Західна культура тією чи іншою мірою сприймається представниками інших цивілізацій, але й вбирає в себе їхні здобутки.

Література: Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. Скорочена версія Д.Ч.Сомервелла: В 2-х томах. – К.: Основи, 1995; Прицак О. Арнольд Джозеф Тойнбі та його твір // Там само. – Т. 2. – К.: Основи, 1995. – С. 363-373; Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник. – К.: Знання України, 2002. – С. 563-565; Павленко Ю. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – К.: Либідь, 2000. – С. 122-126.

ВІЙСЬКОВО-СТРАТЕГІЧНІ ТЕОРІЇ

Макіавеллі Нікколо (1469-1527) – визначний італійський мислитель епохи Відродження. Народився 3 травня у Флоренції в сім'ї нотаря. Дитинство і юність провів у Флоренції (1469-1498) за часи правління Лоренцо де Медичі та Джироламо Савонаролли. На 1498-1512 рр. припадає бурхлива дипломатична діяльність Н.Макіавеллі (секретар військового магістрату Десятьох, секретар нового органу ополчення Дев'ятьох, урядовий посланник під час чотирьох дипломатичних місій до Франції та Сієнни, двох до Цезаря Борджіа, до папського двору, а також до германського імператора. У 1512-1527 рр. Н.Макіавеллі втрачає посаду, перебуває в ув'язненні, після чого активно займається літературною діяльністю. Помер 21 червня 1527 р.

Н.Макіавеллі – автор численних праць, серед яких особливо виділяються “Державець”, “Роздуми про першу декаду Тіта Лівія”, “Історія Флоренції”, “Становище справ у Франції”. Н.Макіавеллі справедливо вважається одним із визнаних авторів військово-стратегічних теорій. Трактат “Державець” по суті є керівництвом по створенню сильної централізованої держави, здатної протистояти внутрішнім і зовнішнім порогам. Для блага держави варто піти на все, проявити жорстокість, обманувати противника. Державець повинен твердою рукою зміцнювати свою владу, не звертаючи уваги на мораль, якщо цього диктує ситуація. Н.Макіавеллі виступає провісником розширення територій:

“...Запровадити в одному чи двох місцях колонії, які зв’язують нові землі з державою завойовника. Окрім цієї, є лише одна інша можливість – розмістити в країні значну кількість кінноти і піхоти. Колонії не потребують значних затрат і утримування їх майже нічого не коштує державцю; розорюють вони лише тих жителів, чії поля і господарства відходять до нових поселенців... Через те, з якого боку не поглянеш, утримання війська – не на користь, а от запровадження колоній – добре”.

На глибоке переконання Н.Макіавеллі, “потяг до завоювання – справа звичайна, і з тими, хто враховує при цьому свої можливості, всі погодяться або ж ніхто їх не осудить... Як показав досвід, Церква й Іспанія, дякуючи Франції, розширили свої володіння в Італії, а Франція завдяки їм втратила там усе. Отже, висновок, який багаторазово підтверджується: лихо тому, хто сприяє чужій могутності, бо вона дістається або вмінням, або силою, а разом ці риси не викликають довіри в того, кому могутність дістається”.

Характеристика державця у Н.Макіавеллі вже стала хрестоматійною: “Але нехай із усіх звірів державець уподібниться двом: леву і лисиці. Лев боїться капканів, а лисиця – вовків; отже потрібно бути подібному до лисиці, щоб уміти обійти капкани, й до лева, щоб залякати вовків. Той, хто завжди подібний леву, може прогледіти пастку. Із цього видно, що розумний керівник не може і не повинен залишатися вірним своїм обіцянкам, якщо це заважає його інтересам і якщо відомі причини, які примусили його дати обіцянку. Таке рішення було б не схвальне, якби всі люди чесно дотримувались свого слова; але ж люди, будучи нерозумними, слова не дотримуються, і через це й ти повинен чинити з ними так само. А порушити обіцяне причина завжди знайдеться. Прикладів цього багато: скільки мирних договорів, скільки угод не вступили в дію або ж пішли прахом тільки через те, що державці порушували своє слово, і завжди їх викривав той, хто мав натуру лисиці. Все одно натуру цю треба ще вміти прикрити, потрібно бути брехуном і лицеміром – люди ж такі простодушні і так приголомшені своїми проблемами, що брехун завжди знайде того, хто дасть себе обманути...”.

Державець, на думку Н.Макіавеллі, нічого не вдіє, не маючи сильного війська. Воно потрібно як для внутрішніх цілей, так і зовнішніх. “Державця, – говорить Макіавеллі, – підстерігають дві небезпеки – одна ізсередини, з боку підданих, друга іззовні – з боку сильних сусідів. Із зовнішньою небезпечкою можна справитися при допомозі хорошого війська і вірних союзників; причому той, хто має хороше військо, знайде і вірних союзників. А якщо зовнішню небезпечку буде усунено, то і всередині збережеться мир за умови, що його не порушать таємні змови; але і при нападі іззовні державець не повинен втрачати самовладання. Якщо спосіб його дій буде такий, як я кажу, він вистійть перед будь-яким ворогом...”.

До військової справи, вважає Н.Макіавеллі, державець повинен відноситися цілком серйозно: “У державця не має бути жодної іншої мети і

жодної іншої думки, він не має вправлятися в жодному іншому мистецтві, окрім війни, її правил і вимог". Він повинен добре знати військову історію, щоб не повторювати зроблених до нього помилок. "Щодо духовної підготовки до війни, – навчав він, – то державець має студіювати історію і при цьому зосереджувати свою увагу на діяннях видатних людей, маючи їх за зразок, має спостерігати, як вони поводитись у війні, досліджувати причини перемог і поразок, для того, щоб других уникнути, а перші мати за приклад".

Н.Макіавеллі проявив себе чудовим дипломатом і в теорії, і на практиці. У випадку війни вважав, що нема сенсу залишатися на нейтральних позиціях, а варто, все ж, вибрати собі союзника: "Державця поважають також, коли він відкрито заявляє про себе ворогом або другом, тобто коли він без вагань виступає за одного проти іншого – це завжди краще, аніж стояти осторонь. Тому що коли двоє сильних правителів вступають в поєдинок, то вони можуть бути такі, що можливий переможець або небезпечний для тебе, або ні. В обох випадках вигідно відкрито і рішуче вступити у війну... І завжди недруг закликає відійти вбік, тоді як друг кличе відкрито вступитись за нього зі зброєю в руках. Перішучі державці, як правило, обирають нейтралітет, щоб уникнути найближчої небезпеки, і, як правило, це призводить їх до загибелі".

Н.Макіавеллі вважав, що союзи бажано заключати з рівними по силі державцями. "Краще уникати союзу з тими, хто сильніший за тебе, якщо до того не спонукає необхідність..., бо у випадку перемоги сильного союзника ти у нього в руках; державці ж повинні остерігатися потрапити в залежність до інших державців".

Щодо тогочасної дипломатії та праць Н.Макіавеллі на цю тематику Дж.Г.Себайн і Т.Л.Торсон поділилися своїми міркуваннями: "Політичні праці Макіавеллі відносяться не так до політичної науки, як до розряду дипломатичної літератури, що її в той час чимало понаписували його земляки. Ніколи ще в дипломатичні ігри не гралися з таким запалом, як у стосунках італійських держав макіавеллівської доби. Ніколи ще зміни ходів у переговорах не важили так багато, як серед цих правителів-пройдисвітів, що для них і спритна гра, і найгрубіша сила були однаково добрими запоруками успіху. Дипломатичні писання – як і праці Макіавеллі – мають свої характерні переваги й недоліки. Тут і напрочуд тонке розуміння слабких і сильних сторін політичної ситуації, і ясна, твереза оцінка можливостей і темпераменту супротивника, і вельми об'єктивний погляд у передбачуванні логіки подій та наслідків певних дій. Завдяки ось цим якостям, що притаманні Макіавеллі повною мірою, він і став улюбленим автором для дипломатів тих часів. Автори дипломатичних писань мають ту особливість, що люблять перебільшувати важливість політичної гри заради самої гри і применшувати значення мети, заради якої ця гра ведеться. Вони, природно, вважають, що політика існує сама

для себе. У Макіавеллі ця особлива риса проявляється напрочуд виразно...”.

Н.Макіавеллі високо цінував свою основну працю: “Що стосується цієї моєї речі, то, прочитавши її, можна побачити, що ті 15 років, які я витратив на вивчення управління державними справами, я не спав і не проводив час святково; будь-хто мав би високо оцінити можливість використати людину, яка набула так багато досвіду за рахунок інших. І не може бути сумнівів у моїй чесності, бо, залишаючись завжди чесним, я не перестану залишатися таким. Той, хто, як я, був чесним і добросовісним на протязі 49 років, не зможе переробити свою природу...”. В листі до Лоренцо Медичі Н.Макіавеллі писав: “... Найцінніший скарб, яким я міг розпоряджатися, полягав у можливості запропонувати Вам засіб у найкоротший термін дізнатися про те, на вивчення чого я потрапив багато років...”. Отже, Н.Макіавеллі не сумнівався у потрібності своєї праці, вважаючи, що вона буде корисною для тодішніх державців.

Високу оцінку Н.Макіавеллі дав у своїй книзі російський публіцист Ф.Бурлацький: “Макіавеллі – це співець людської доблесті, хоробрості, сміливості, винахідливості, енергії, глибини і гнучкості розуму... Дрібна політика потребувала і дрібних політиків. І люди, яких Макіавеллі міг споглядати навколо себе в царині державного життя, не могли викликати в ньому інших почуттів, крім презирства і почуття переваги. Сам він був незаурядним як політичний мислитель, талановитий, яскравий, енергійний, самовідданий у своїх діях. Однак діячем він не став і не міг стати в силу властивостей свого розуму і характеру. Чи здатний був він сам творити зло, страчувати соратників, обманювати друзів, притіснювати народи, робити все, що він так легко рекомендував іншим? Мало ймовірно. У всякому випадку, його практична діяльність говорить проти цього!”.

Поняття “макіавеллізм”, що символізувало політику, яка будується на принципі “мета виправдовує засоби”, з’явилося вже після смерті Макіавеллі. Цей принцип сформулювали єзуїти внаслідок досить вільної інтерпретації політичного вчення Макіавеллі. Вони вилучили з його концепції вчення про фортуна, замінивши її вченням про дію в суспільстві скритої Божественної волі, яка визначає реальну практику політичної діяльності володаря, незалежно від власних бажань, уявлень, свідомості. Суспільство, народ є маріонетки провидіння, а тому реальна політика звільнюється від моральних і навіть від існуючих релігійних догматів конкретної людності. Стосовно ставлення політичних діячів до творчості Макіавеллі, то воно було неоднозначним. Наполеону приписують фразу: “Тацит пише романи, Гіббон не більше як людина гучних слів, Макіавеллі – єдиний письменник, якого варто читати”. Однак, згодом Наполеон відмовлявся від своїх слів, і навіть написав “Коментарі Макіавеллі Наполеоном Бонапартом”. Король Фрідріх II написав брошуру “Антимакіавеллі”, в якій протиставив змальований ним портрет державця

портрету прогресивного монарха. Відомо, що великим італійським мислителем епохи Відродження захоплювався Беніто Муссоліні. Він з особливою насолодою цитував висловлювання Макиавеллі про те, що “озброєні пророки перемагають, беззбройні гинуть”. Муссоліні співставляє це висловлювання із своїми висновками в статті “Сила і згода”, доводячи, що тільки насильством можна забезпечити єдність нації і благоденство народу. Лев Троцький теж шукав у Макиавеллі оправдання насильству, війнам і політичному тероризму. Загальновідомим є й те, що наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., коли почалася національно-визвольна боротьба Рісорджіменто, народ та інтелігенція Італії в особі її найкращих представників – Альф’єрі, Фосколо, Мандзіні, Де Санктіса, Кардуччі – визнали в Макиавеллі свого пророка, вчителя і поста.

Література: Макиавеллі Н. Избранное. – М.: Рипол Классик, 1999. – 799 с.; Бурлацкий Ф. Никколо Макиавелли. Советник государя /Вожди и советники. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 448 с.; Енциклопедія політичної думки /За ред. Девіда Міллера. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 217-219; Кирилюк Ф.М. Історія політології. – Т. 1. – К.: Знання України, 2002. – С. 397-408; Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – С. 304-322; Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера /Під ред. Євгена Причепія. – К.: ВК ТОВ “Тандем”, 2002. – С. 130-142; Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник /Автор і керівник проекту А.В.Толстоухов; Автор-упор. В.П.Андрущенко. – К.: Знання України, 2002. – С. 334-335.

Клаузевіц Карл Філіп Готфрід (1780-1831) – німецький військовий теоретик і історик, генерал-майор пруської армії. Народився в сім’ї акцизного чиновника. З 1792 р. – юнкер, з 1795 р. – офіцер. Закінчив загальне військово-училище в Берліні. Брав участь у війні з Францією (1806-1807), а згодом працював у пруському генеральному штабі, начальником кабінету голови військово-реорганізаційного кабінету, викладав у офіцерському військовому училищі. В 1812-1813 рр. перебував на службі в російській армії під час Вітчизняної війни 1812 р. Наступного року очолював штаб російсько-прусського корпусу, перед смертю працював начальником штабу пруської армії на польському кордоні.

Вивчивши понад 130 війн і походів, К.Клаузевіц написав трьохтомну працю “Про війну”, яка незабаром стала класичною. Як пригадувала його дружина Марія фон Клаузевіц, її чоловік працював над книгою з 1810 р., коли викладав у військовому училищі, до весни 1830 р., коли був призначений на службу в артилерію. В березні 1831 р. К.Клаузевіц повернувся в Бреславль, де планував завершити працю до зими. Однак, 16 листопада його не стало, і рукопис книги “Про війну” був надрукований в такому вигляді, як його залишив автор, лише після смерті К.Клаузевіца. М.Клаузевіц писала в передмові, що це посмертне творіння її чоловіка

друкується “без добавок чи вилучення хоча б одного слова”. Понятійний апарат, введений до наукового обігу К.Клаузевіцем, дозволив стратегам кінця XIX ст. перетворити військове мистецтво в науку, а на закладеному ним фундаменті виникли всі наступні праці військових теоретиків – від А. фон Шліффена до М.Галактіонова і Б. Лідел Гарта.

У вступі до своєї праці К.Клаузевіц чітко з’ясував її мету: “Ми пропонуємо розглянути спочатку окремі елементи нашого предмету, потім його частини і, нарешті, весь предмет в цілому, в його внутрішньому зв’язку, тобто перейти від простого до складного”. Даючи визначення війни, К.Клаузевіц попереджує, що роблячи це, він звертає увагу тільки на один її елемент – протиборство. Отже “війна – це акт насильства, що має за мету примусити противника виконувати нашу волю... Фізичне насильство є засобом, а метою буде нав’язати противнику нашу волю. Для кращого досягнення цієї мети ми повинні роззброїти ворога, позбавити його можливості чинити опір”. А потім на передній план висувається політична мета війни. Якщо вона незначна, то й зусилля, спрямовані для її досягнення, будуть незначними. Політична мета, на думку К.Клаузевіца, є початковим мотивом війни. Оскільки ми маємо справу з реальністю, а не з відволікаючими поняттями, і політичну мету не можна розглядати абстрактно, саму в собі; вона перебуває в залежності від взаємовідносин обидвох держав. Одна і та ж політична мета може по-різному впливати на різні народи, але й на один і той же народ в різні епохи, тому “політичну мету можна приймати за мірило”. А тому на війні необхідно рахуватися з природними властивостями того чи іншого народу. Іноді політична мета може співпасти з військовою, наприклад завоювання відомих областей.

К.Клаузевіц застерігав, що “війна – не забава, вона – не проста гра на ризик і везіння..., вона – серйозний засіб для досягнення серйозної мети”. Що стосується щастя на війні, хоробрості, різноманітних фантазій, то воєни є не що інше як специфічні особливості війни. Війна в людському суспільстві є війною цілих народів, і причому народів цивілізованих, вона завжди впливає з політичного становища і викликається тільки політичними мотивами. Однак, вона не є крайністю, бо в такому випадку війна витіснила б політику. Ще довго політика проходитиме червоною ниткою через всю війну і робити на неї постійний вплив, звичайно в тій мірі, в якій це дозволить природа сил, які покликані життям до війни. К.Клаузевіц підсумував: “Війна є тільки продовження політики іншими засобами”.

Ця класична теза К.Клаузевіца зазнає серйозних змін в діяльності пізніших політиків. Мало того, вони її пристосовуватимуть до своєї конкретної мети, грубо фальсифікуючи. Найкраще це виходило у В.Леніна та Мао Цзедуня. Те, що Клаузевіц рахує нехарактерним для війни (боротьба не на життя, а на смерть), Ленін перетворює в суть політики. По теорії Клаузевіца, мета війни – розгром ворога, тобто його

збройних сил, але цей ворог визначається як суб'єкт міжнародних відносин. Ленін вважає, що диктатура пролетаріату може бути встановлена тільки в ході громадянської війни у формі масового терору, спрямованого на знищення ворога, який визначається не настільки ступенем ворожості, скільки його внутрішньою суттю. Ось чому Ленін переходить від категорій політики до категорій війни, а потім до категорій соціальної гігієни. Французький дослідник Домінік Кола справедливо підмітив, що Ленін вміло використав ідеї Клаузевіца в полеміці з опортуністами в період Першої світової війни. Ленін переконаний, що війна, яку веде пролетаріат, є легітимною.

Клаузевіца неодноразово цитував лідер китайських комуністів Мао Цзедун, який висунув ідею “затяжної війни”. На його думку, Китай з усіх боків оточений ворогом – Радянським Союзом, Францією, навіть Чехословаччиною, які хочуть встановити своє панування. Перефразовуючи Клаузевіца, Мао Цзедун констатує: “Це значить, що війна є політикою; війна як така являє собою дію, що носить політичний характер, і з стародавніх часів не існувало війни, яка не мала б політичного характеру”. І, далі: “Центральне завдання і вища форма революції – завоювання влади шляхом збройної боротьби, тобто вирішенням цієї проблеми війною”. Для Мао не має значення, яка це війна – партизанська чи ядерна. Головне інше – ворог має бути знищений.

Однак, повернемося до Клаузевіца. Говорячи про види війни, він називає абстрактні та ідеальні війни, однак всі вони повинні розглядатися як політичні дії. По-перше, війну не можна розглядати як щось самостійне, а тільки як знаряддя політики, а по-друге, війни можуть бути дуже різними за своїм характером та мотивами. Війну, вважає Клаузевіц, можна розглядати в трьох ракурсах – насиллі, ненависті та ворожнечі, грі випадку. Завдання теорії полягає в збереженні рівноваги між цими тенденціями. Немаловажне значення мають визначення розміру війни та кількості жертв, які доведеться понести для досягнення цілей війни. У війнах, де жодна з сторін не в стані перемогти суперника, ймовірно, кращим виходом буде заключення миру. Якщо мета війни у знищенні ворога, то до неї треба прагнути, якщо ні, то її завоювання ворожих територій буде другорядним. Засобами війни, за Клаузевіцем, є наступні: знищення ворожих збройних сил, захоплення його провінцій, тимчасова окупація з метою використання їх засобів, тиск на політичні відносини, пасивне вичікування ударів ворога. Насильство, яке необхідно застосувати до противника, перебуватиме у відповідності з розмірами політичних вимог, а також вимог противника. На опір, який чинитиме ворог, впливають теж певні фактори: 1) потреби ворога відомі, але політичні потреби не завжди є очевидними; 2) становище і обстановка в державі неоднакові; 3) неоднакові також сила волі, характер і здібності правителів. Отже, починаючи війну, треба вибрати середній шлях – застосовувати на

війні тільки ті засоби і добиватися лише такої кінцевої мети, яких достатньо для досягнення мети.

Багато у війні залежить від генія полководця, який повинен володіти такою рисою, як мужність. Вона може бути двоякою: по-перше, мужність відносно власної небезпеки, а по-друге, мужність стосовно відповідальності перед судом якої-небудь зовнішньої влади чи внутрішньої – совісті. Мужність може пояснюватися легковажністю до небезпеки в силу особистих якостей, але, крім цього, вона може випливати з позитивних емоцій (любов до батьківщини). Якщо вищезазвані види мужності співпадають, то це приводить до сформування найбільш завершеного типу мужності. Необхідними рисами характеру на війні мають бути рішучість, присутність духу, спроможність переносити величезне фізичне навантаження, невідомість та випадковість. Значне місце Клаузевіц відводить таким рисам як енергійність, твердість, стійкість. Наскільки сприяє справі врівноваженість, настільки шкодить впертість. Вона не є “дефектом розуму”, а “дефектом темпераменту”. Для полководця дуже важливо “почуття місцевості”, його здатність “швидко і вірно скласти геометричну уяву про будь-яку місцевість”, щоб добре орієнтуватися в ситуації.

К.Клаузевіц не обминув своєю увагою необхідність урахування умов місцевості. На його думку, “умови місцевості, під якими розуміється як власне місцевість, так і ґрунт, могли б, строго кажучи, не робити впливу, якщо б бій відбувався на абсолютно плоскій, позбавленій будь-яких споруд рівнині. В степових краях це дійсно зустрічається, в культивованих районах Європи це – майже фантазія. Таким чином, навряд чи хоч один бій між цивілізованими народами Європи можна мислити без впливу місцевості та ґрунту”. Що стосується погодних умов, то вони, на велике переконання Клаузевіца, великого впливу не роблять, хоча “в більшості випадків відому роль відіграє туман”. Набагато значнішу роль під час війни відіграють основні моральні потенції – “таланти полководця, військова доблесть армії та дух народу”.

Підсумовуючи величезний фактичний і теоретичний матеріал, К.Клаузевіц заявляв: “Війна є зряддя політики; вона неминуче повинна носити характер останньої; її слід вимірювати мірилом політики. Тому ведення війни в своїх головних рисах є сама політика, яка поміняла перо на меч, але від цього не перестала мислити згідно своїх власних законів”.

Література: Клаузевиц Карл. О войне: В 2-х томах. – Москва – Санкт-Петербург: ООО “Издательство АСТ” – Terra Fantastica, 2002. – Т. 1. – 558 с.; Т. 2. – 574 с.; Антология мировой политической мысли: В 5-ти томах. – Т. 1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. – М.: Мысль, 1997. – С. 671-689; Кола Доминик. Политическая социология /Перевод с французского. – М.: Весь Мир – ИНФРА-М, 2001. – С. 207-213.

КОНЦЕПЦІЇ ГЕОГРАФІЧНОГО ДЕТЕРМІНІЗМУ

Геродот (близько 484 р. до н.е. – між 431 і 425 рр. до н.е.) – давньогрецький історик. Народився в приморському містечку Галікарнас, розташованому в Карії – на південному заході Малої Азії. Після невдачі боротьби проти тирана Лігдаміда, змушений був залишити Галікарнас. Відвідав Єгипет, Лівію, Вавилон, Ассірію, Персію, міста-держави Північного Причорномор'я, зокрема Ольвію. Деякий час проживав у Афінах, а потім у Фурії. Де помер історик – невідомо. Одні дослідники називають Фурию, інші – Афіни. Геродот ввійшов до історії, перш за все, завдяки знаменитій своїй “Історії”. Поділ книги на дев'ять окремих частин, зокрема М.Томашевська, було зроблено пізнішими античними видавцями. За змістом цю працю можна поділити на дві частини. Перші чотири книги і початок п'ятої являють собою, по суті справи, розповідь про поступове піднесення перської держави. Якщо в першій половині свого твору Геродот говорить про досить далеке минуле, то в другій – він висуває як історик сучасності. “Історія” Геродота – одна з перших спроб критичного підходу до характеристики історичних фактів. “Щодо мене, – говорить історик, – то мій обов'язок передавати все, що розповідають, але, звичайно, вірити всьому я не зобов'язаний. І цього правила я буду дотримуватись у всій моїй історичній праці”.

Геродот одним з перших, якщо не першим, звернув увагу на значення географічного становища тієї чи іншої країни, коли писав “Історію”. Говорячи про іонійські міста, зокрема Паніоній, Геродот акцентував, що “іонійці заснували свої міста, наскільки я знаю, в країні під чудесним небом і з найсприятливішим кліматом на світі. Ні області всередині материка, ні на побережжі (на сході чи на заході) не можуть зрівнятися з Іонією. Перші страждають від холоду і вологи, а інші – від спеки і засухи”. Описуючи землі Ассірії, Геродот відзначав, що хоча дощів тут випадає замало, однак і цього достатньо для її жителів. “При цьому, – писав історик, – посіви зрошуються від ріки... Сама ріка, однак, тут не заливає поля, як в Єгипті, але зрошування проводиться вручну... Вся Вавілонія, подібно Єгипту, всюду порізана каналами. Найбільший із цих каналів – судохідний; на південно-східному напрямі він тече з Євфрата в іншу ріку – Тигр, на якій лежало місто Нін. Із всіх країн на світі, наскільки я знаю, ця земля виробляє безумовно найкращі плоди Деметри”.

Звернув увагу Геродот на вигідне географічне становище Фессалії, яка в давнину була озером. “І дійсно, – писав історик, – ця країна з усіх боків оточена височезними горами. На сході вона обмежена горами Пеліоном і Оссой, передгір'я яких сходяться одна з одною, на півночі – Олімпом, на заході – Піндом, а на півдні – Офрісом. Посередині між цими горами знаходиться фессалійська ущелина. В цю ущелину стікає безліч рік... Вони стікають як самостійні ріки у фессалійську рівнину з гір, які кільцем

оточують Фессалію. Потім, злившись у єдину ріку, вони впадають у море через одну і притому вузьку ущелину”. У давнину полководці нерідко використовували природний фактор, причому доволі успішно. Один із таких моментів описав Геродот: “...Біля поселення Альпени за Фермопілами є проїжджа дорога тільки для одного воза, і перед ними біля ріки Фенікс поблизу міста Анфели можна знову ж таки їхати тільки на одному возі. На заході від Фермопіл піднімається недоступна, обривиста і висока гора, яка протягується до Ети. На сході ж прохід підходить безпосередньо до моря і боліт. В цьому проході знаходяться гарячі джерела (місцеві жителі називають їх хітрами), а поблизу від них споруджений олтар Геракла. В ущелині цій побудована стіна, а в ній колись були ворота. Спорудили цю стіну фокійці із боязні перед фессалійцями, коли ті прийшли із Феспротії і поселились в Еоліді, де вони живуть ще й понині. Фессалійці намагалися підкорити їх; фокійці ж побудували для захисту цю стіну, а також спустили в ущелину гарячі потоки води, щоб зробити місцевість непрохідною... Фокійці застосували усі ці засоби, щоб унеможливити вторгнення фессалійців у свою країну”. Не обминув увагою Геродот значення морської сили в історії. Він, наприклад, був дуже здивований, чому афіняни споруджували стіни на Істмі, коли перський цар панував на морі.

Література: Геродот. Історія // Історики античності: В двох томах. – Т. 1. Древняя Греция. – М.: Издательство “Правда”, 1989. – С. 6-204.

Фуکیدід (між 460-451 рр. до н.е. – до 396 р. до н.е.) – давньогрецький історик, рід якого походив із північної грецької області Фракії, від царя Олора. Роки юності Фуکیدіда пройшли в Афінах у бурхливий період напередодні Пелопонеської війни. Під час війни, в 424 р. до н.е., Фуکیدід був обраний до числа десяти стратегів – верховну військову колегію Афіні і направлений на чолі афінського війська в Амфіполь. Однак, діяльність його як воєначальника була невдалою, дехто навіть вважав його зрадником. Так чи інакше, в 423 р. до н.е. Фуکیدіда засудили до довічного вигнання і тільки близько 400 р. до н.е. йому пощастило повернутися в Афіни. Роки вигнання Фуکیدід не марнував, а написав свою основну працю “Історія”, яка складається з восьми книг. Історики відзначали, що потяг до об’єктивності був принципом Фуکیدіда, якого він послідовно притримувався.

Історик звернув увагу на розташування Керкіри, яке було “особливо сприятливим для плавання вздовж берегів Італії та Сіцилії: воно дозволяє закрити доступ флоту, що пливе на допомогу пелопонесцям, а наші морські сили – відправити в Італію і Сіцилію, в багатьох інших відношеннях воно бачиться також досить зручним”. Вигідне географічне становище, вважав Фуکیدід, дозволяло не тільки дбати про власний захист, але й зловживати цим. Загалом, Фуکیدід віддавав перевагу острівній країні

над сухопутною. “У нас не тільки не існує подібних труднощів (як у пелопонесців – М.В.), але і взагалі ми в незрівнянно більш сприятливому становищі. Якщо вони нападуть на нашу землю по суші, то ми нападємо на них на морі, і тоді спустошення навіть частини Пелопонесу буде для них важливіше спустошення цілої Аттики. Адже у них не залишиться вже ніякої іншої землі, яку б можна було захопити без бою, тоді як у нас багато землі на островах і на материках. Такою важливою є перевага на морі! Подумайте: якщо б ми жили на острові, хто тоді зміг би побороти нас?”.

Література: Історики античності: В двух томах. – Т. 1. Древняя Греция. – М.: Изд-во “Правда”, 1989. – С. 205-404.

Гіппократ (460 – 356 рр. до н.е.) – видатний давньогрецький лікар, який народився на острові Кос в Лариссі й походив з роду Асклепідів. Початкову медичну освіту одержав від батька – лікаря Геракліда, а згодом, багато подорожуючи, вивчав медицину різних країн світу. Написав за різними даними від 8 до 18 наукових трактатів, серед яких найбільш відомі “Клятва”, “Закон про лікаря”, “Настанови”. Справедливо вважається вченим, який поставив медицину на наукові основи, вивівши її з темного емпіризму та звільнивши від помилкових філософських теорій, які суперечили дійсності.

Гіппократ приділяв значну увагу географічному чиннику, його впливу на спосіб життя людей у різних куточках світу. В розділі “Про повітря, води і місцевості” знаменитих “Настанов” Гіппократ висловив оригінальні думки про відмінність регіонів, зокрема Азії та Європи. На думку мислителя, “Азія досить сильно відрізняється від Європи як природою всього того, що виробляється із землі, так і природою людей, тому що все в Азії народжується більш красиве і більш велике, і сама країна м’якше іншої, і звичаї людей привітніші та спокійні. І причиною всього цього є поміркованість порів року, бо країна... захищена холоду... У всьому панує рівномірність”.

Говорячи про Європу, Гіппократ наводить приклад Скіфії. Народ скіфський, на думку вченого, “мало плодотворний”, а на країну їхню “дує північний вітер. Сонце, коли прийде до літнього стояння, на короткий час зігріває і то не зовсім. І дуючі з теплих місць вітри сюди не досягають, хіба що тільки рідко і слабо, але безперервно дують вітри холодні з півночі від снігу, льоду і багатьох вод, які ніколи не залишають гір, внаслідок чого останні лише з трудом можуть бути пригодні для життя. Густий туман обіймає цілий день поля, на яких живуть скіфи, так що в них майже безперервна зима, а літо тільки в окремі дні та й тоді не досить тепле, бо рівнина у них підвищена, гола і не оточена горами, але нахилена з боку півночі...”. “Скіфи завжди вживають одну й ту ж їжу, зимою і влітку одягнуті в один і той ж одяг, дихають повітрям сирим і густим, п’ють воду із снігів і льоду й не користуються ніякими тілесними вправами, бо не

можуть ні тіло, ні дух тренуватися там, де не відбувається сильних перемін. В силу цього за зовнішнім виглядом скіфи товсті, м'ясисті..., слабі”.

Підводячи підсумки своїх досліджень, Гіпократ констатує: “Ті, які населяють країну гірську, нерівну, високу і забезпечену водою, де пори року досить відрізняються і форми людей, звичайно, стають великими, від природи бувають народжені як для праці, так і для хоробрості. Але дикими і тваринними звичаями природи цього роду обдаровані не меншою мірою. Ті ж, які населяють долини, багаті травою і задушливі, і які обвіваються більш вітрами теплими, ніж холодними, і споживають теплі води, ці не можуть бути, безперечно, високими і пропорційно складеними; вони від природи протягуються в ширину, відрізняються тілом м'ясистим і чорним волоссям... Але хоробрість і виносливість в праці не однаково дані їх душі від природи; це довершує втручання закону. І якщо ця країна буде мати ріки, які виносять води озерні і дождяні, люди будуть здоровими і відрізнятися світлим кольором шкіри”. Там, де води не вистачає, “відрізняються грубим і міцним видом тіла і кольором скоріше світлим, ніж чорним; у звичаях і стремліннях духу вони самозакохані, горді і вперто притримуються прийнятої думки”. Нерідко ці люди більш здатні для ведення військових справ та талановитіші в різних сферах мистецтва.

Отже, на глибоке переконання Гіпokrата, “у більшості випадків форми людей і звичайно відображають природу країни”.

Література: Гіпократ. Клятва. Закон. О вряче. Наставлення. – Минск: Современный литератор, 1998. – С. 195-230

Аристотель (384-322 рр. до н.е.) – давньогрецький мислитель, учень Платона. Народився в невеликому місті Стагірі у сім'ї Нікомаха – придворного лікаря македонського царя Амінті III. До 347 р. до н.е. Аристотель навчався в Академії Платона, будучи “розумом” школи, а потім жив і працював у інших грецьких містах. В 335 р. до н.е. Аристотель заснував філософську школу Лікей, де пропрацював двадцять років. Його перу належать численні праці з політико-правової та філософської тематики: “Метафізика”, “Етика”, “Риторика”. Найкращі з політичних праць вміщені в збірці “Політії” (історичний і дескриптивний аналіз політичних інституцій понад 150 грецьких держав), з яких до нас дійшла тільки “Афінська політія”. Найвідоміша його праця “Полігіка”. Після звинувачення в богохульстві, Аристотель покинув Афіни й оселився на острові Евбея, де невдовзі й помер.

Аристотель, говорячи про найкращий на його думку поліс, значну увагу звертав на величину та різновид території, тобто вплив географічних чинників на розвиток держави. На його думку територія має бути водночас оглядною і все ж таки достатньо великою та розширеною для постачання сільськогосподарських продуктів і сировини, яких потребує спільнота для

свого життя. Вона має бути також достатньо великою для того, щоб мешканці мали можливість для дозвільного життя, в якому широта натури поєднується з помірністю. З військової точки зору територія має бути зручною для оборони, а саме місто мало б розташовуватися так, щоб, з одного боку, могло захищати місцевість, а з іншого боку – бути зручнодоступним ринком.

Говорить Аристотель про роль моря в житті держави. “Цілком очевидно, – твердить він, – що сполучення міста і всієї території держави з морем дає велику перевагу і для забезпечення безпеки держави, і для достатнього постачання її всім необхідним. Адже набагато легше тим, кому доводиться шукати порятунку, витримати ворожий напад, коли можна одержати допомогу з обох боків одночасно – і з суші, і з моря; рівним чином завдати удару нападаючим якщо не з обох боків, то хоча б з одного легше в тому випадку, коли для держави відкриті обидва шляхи”. “Що стосується морської сили, – відзначає Аристотель, – то, цілком очевидно, краще довести її розвиток до певної межі. Адже держава повинна не тільки бути готовою до самозахисту, але й вселяти жах і бути в стані допомагати деким із сусідів як на суші, так і на морі. А яка повинна бути чисельність і величина цієї сили – це вже треба співставляти із способом життя держави; якщо вона прагне панувати, а не тільки жити мирним життям, то, звичайно, і морська її сила повинна перебувати у відповідності з цією метою її діяльності”. Отже, близькість поліса до моря має як переваги, так і недоліки. З одного боку, доступ до моря є військовою та господарською перевагою, але, з іншого боку, перетворення на портове місто не є бажаним, бо вторгнення чужинців та постійний контакт з чужими звичаями й обрядами можуть справляти дезінтегрувальний вплив на згуртованість спільноти.

Аристотель притримувався думки, що для того, щоб місцезоттапування міста відповідало найкращим побажанням, необхідно звернути увагу на чотири обставини: “перш за все, і це найголовніше, здоров’я. А саме, міста, повернуті до сходу і в бік східних вітрів, є більш здоровими; за ними йдуть міста, захищені від північних вітрів, – в них ними м’якші. З інших умов треба мати на увазі те, що сприятливо для внутрішньої політичної діяльності й для воєнного часу. На випадок воєнних дій місто повинно забезпечити громадянам зручний вихід, для вогорів бути важкодоступним і важкооточуваним. Водною місто повинно бути забезпечене у можливо більшій кількості, в протилежному разі це має бути замінено спорудженням багаточисельних і великих цистерн для зберження дождяної води, так щоб ніколи в ній не було нестатка на випадок, коли б громадяни виявилися із-за війни відрізнаними від своєї території”.

Аристотель заперечує тим, хто недооцінює роль захисних споруд на випадок війни, адже не рідко такого роду вихваляння заперечуються

дійсністю: “Звичайно, коли маєш справу з ворогом рівної з тобою хоробрості чи небагато переважаючим тебе в кількісному відношенні, неспляхетно пробувати захищатися за укріпленими стінами. Але так як доводиться мати справу з нападниками, які своєю кількістю переважають і звичайну людську, і властиву небагатьом доблесть, то, раз справа у врятуванні життя, уникненні від бідувань і наруги, слід вважати безпечні міцні стіни найбільш потрібними під час війни”. “Вимога не оточувати міста стінами рівносильна тому, якби хто-небудь почав шукати місцевість, сприятливу для ворожого вторгнення, і наказав би знести всі гористі місця чи заборонив би і приватні житла оточувати стінами... Слід не тільки оточувати місто стінами, але й піклуватися про їх належний стан” – підсумував Аристотель.

Зразком вигідного географічного розташування Аристотель наводить острів Крит, який “ніби призначений природою до панування над Грецією, і географічне положення його чудове: він стикається з морем, навколо якого майже всі греки мають свої місця поселення; з одного боку, він знаходиться на невеликій відстані від Пелопонеса, з другого – від Азії, саме від Тріопійської місцевості і Родоса. Ось чому Мінос і утвердив свою владу над морем, а з островів одні підпорядкував своїй владі, інші заселив, поки, нарешті, напавши на Сицилію, він не закінчив там своє життя поблизу Каміка”.

Щодо природних властивостей населення Аристотель надає перевагу певному змішуванню інтелекту, майстерності та рішучої хоробрості, які можна віднайти, як він вважає, переважно у еллінів.

Література: Кирилюк Ф.М. Історія політології. – К.: Вид-во “Знання України”, 2002. – С. 114; Енциклопедія політичної думки / За ред. Девіда Міллера; Дженет Коулмен, Вільям Конноллі, Аллан Райан. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 23-25; Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Під ред. Євгена Причепія. – К.: ВК ТОВ “Тандем”, 2002. – С. 35-53; Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – С. 107-133; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник / Борис Кухта, Анатолій Романюк, Микола Поліщук. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 13-14.

Цицерон Марк Туллій (106-43 рр. до н.е.) – римський державний і політичний діяч, мислитель. Він народився 3 січня в помісті свого батька, який належав до прошарку вершників, поблизу міста Арпіна. Мати Цицерона Гельвія походила з роду, який дав двох преторів. Цицерон пройшов добру школу, навчаючись у знаменитого оратора Красса та великого понтифіка Квінта Муція Сцеволи. Упродовж життя він займав низку державних посад: квестора, претора, консула, проконсула в Кілікії. Після вбивства Цезаря виступив як лідер сенату та республіканців, однак зазнав поразки, був внесений у проскрипційні списки і вбитий. Вбивці

відрубали йому голову і праву руку, якою він писав свої промови проти Антонія. Останній ці частини тіла тримав у себе на обідньому столі, а його дружина колола голкою язик мертвого. Хоча Цицерону належить величезна кількість праць (19 трактатів, 58 судових і політичних промов та понад 800 листів), однак його книжки – відверта компіляція. До речі, він сам це визнавав. Незважаючи на такий сумний висновок, необхідно визнати, що праці Цицерона були наділені одним достоїнством, яким похвалити неможливо, – їх читали всі. Ідея, якою перейнявся Цицерон, збереглася для читачів його творів на всі наступні часи. Хоча Цицерон не зацікавився на гіперболізації впливу географічних чинників на державу, проте на сторінках його головної праці “Про державу” йдеться й про це.

Цицерон вклав до промови Сціпіона хвалебну оду в честь заснування Ромулом Риму. Нас з неї цікавитиме фрагмент, який стосується теми міського дослідження. “Що стосується місця для міста, яке кожен, хто прагне створити тривку державу, повинен визначати обачно, то Ромул вибрав його надзвичайно вдало. Адже Ромул не присунув місто до моря ... Ні, цей муж, що мав видатну здатність передбачати, добре розумів, що приморське розташування геть не вигідне для тих міст, які засновуються в надії на їхню довговічність і могутність. Передусім тому, що приморським містам загрожують небезпеки не лише численні, а ще й приховані. Бо твердий ґрунт завчасно сповіщає про наближення ворогів – не лише тих, яких чекають, але й тих, які нападають зненацька, – багатьма ознаками: гуркотінням і навіть гуркотом. Бо жоден ворог не може напасти по суходолу так, щоб ми не могли знати не лише про його прибуття, але й про те, хто він і звідки з’явився. Тим часом ворог, що приходить з моря в суднах, може з’явитися раніше, ніж будь-хто буде в змозі запідозрити можливість нападу. При цьому він, уже з’явившись, не дає зрозуміти, ні хто він, ні звідки йде, ні навіть чого хоче. Коротше кажучи, не можна побачити жодної ознаки, аби збагнути, чи мирні це люди, чи вороги”.

На думку Цицерона “приморським містам властиві, так би мовити, відсутність і мінливість звичаїв. Бо вони стикаються з чужою мовою і чужим ладом, і до них не лише ввозяться чужоземні товари, але й вносяться чужі звичаї, так що в їхніх вітчизняних ухвалях ніщо не може лишатися незмінним тривалий час. Мешканці цих міст вже не відчують прихильності до насидженого місця. Ні, крилаті надії та помисли тягнуть їх подалі від дому, і навіть тоді, коли вони самі лишаються на батьківщині, подумки все ж линуть кудись і мандрують”. Цицерон переконаний, що саме це стало на заваді Карфагену та Корінфу, мешканці яких так захопилися мореплаванням і торгівлею, що забули як потрібно обробляти поля та володіти зброєю. До того ж, продовжує Цицерон, “морем до держави привозять багато предметів, що породжують згубну розкіш; їх або захоплюють силою, або купують”.

Приморські міста, за Цицероном, мають значні вади, але й не менші переваги: “До міста, де ти живеш, морем можна доправити вироби всього світу, і, навпаки, те, що росте на його полях, мешканці можуть вивозити і посилати до будь-якої країни. Яким іще чином Ромул зміг би з такою божественною мудрістю використати переваги приморського розташування міста і в той же час уникнути його небезпек, як не тим, що заклав місто на березі річки, яка тече безперервно й рівномірно і, впадаючи в море, створює широке гирло? Завдяки цьому місто могло й одержувати морем усе, чого потребувало, і віддавати те, чого було надмір; і могло по цій же річці не лише ввозити з-за моря все найнеобхідніше для харчування та життя, але й одержувати привезене суходелом. Таким чином, Ромул, мені здається, вже тоді передбачав, що наше місто рано чи пізно стане осередком найбільшої держави. Бо місту, розташованому в будь-якій частині Італії, навряд чи вдалося б з більшою легкістю зберегти таку могутність”.

Не обминув увагою Цицерон характеристики природних засобів міста, адже Ромул та його наступники вдало використали наявність крутих і спадистих пагорбів, що здіймаються зусібіч. Обнесена муром фортеця стояла так високо на крутій і немов обтесаній скелі, що навіть у часи галльської навали залишилась неушкодженою. У цій місцевості, що потерпала від хвороб, Ромул вибрав місце, і багате джерелами, і здорове. Адже там багато пагорбів, які не лише самі обвіваються вітрами, але й дають тінь долинам.

Література: Цицерон. Про державу. Про Закони. Про природу богів /Переклад з латини Володимира Литвинова. – К.: Основи, 1998. – С. 68-72; Утченко С. Цезарь. Цицерон. – М.: Мысль, 1998; Себайн Дж. Г., Горсон Т.Л. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – С. 163-175; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 252-254.

Бодуен Жан (1530-1596) – французький політичний діяч і вчений. Народився в Анжері. За сприяння єпископа Анжерського, навчався в монастирі кармелітів, але після процесу щодо ересі, був виключений з членів ордену. Продовжив навчання у Тулузі та Парижі, де студіював історію, метафізику, математику та астрономію. Володів кількома іноземними мовами. Юрист за освітою, Ж.Бодуен був професором університету в Тулузі, адвокатом в Парижі, а потім королівським прокурором в Ліоні. У 1576 р. обирався депутатом від третього стану до Генеральних штатів у Блуа. Опублікував працю “Шість книг про республіку” (1576), в якій вперше сформулював та обґрунтував поняття суверенітету як суттєвої ознаки держави. На переконання Дж. Себайна і Т.Горсона, Ж.Бодуен поставив перед собою вельми амбіційне завдання зробити для тодішньої політики те, що Аристотель зробив для античної, і

хоча ці праці не можна серйозно порівнювати, його книжка дуже цінувалася свого часу і всі схоласти відводили їй почесне місце в історії політичної думки. Похований в Еглізе де Кордельєр в Лані.

Поряд з іншими питаннями Жан Бодуен значну увагу приділяє проблемі географічного детермінізму. Мало того, сучасні дослідники нерідко звинувачують його в гіперболізації цих чинників. Відмінності та зміни в державному устрої він пояснював трьома причинами: Божественною Волею, людським фактором і впливом природи. Зрозуміло, що на перше місце він ставив географічні причини, а найбільше значення серед всіх географічних факторів надавав клімату. Земну кулю Ж.Бодуен ділив на три частини: спекотну – екваторіальну, холодну – полярну і середню – помірну. У праці “Шість книг про республіку” Ж.Бодуен накреслив план свого бачення держави, яка повинна володіти достатньою територією і місцевістю, родючими ґрунтами, необхідною чисельністю худоби, м’якістю клімату, температури повітря, доброякісністю води. Держава повинна мати в достатку відповідний будівельний матеріал для спорудження будинків і фортець. Власне місцевість має бути досить прихованою і пристосованою до захисту. На думку Ж.Бодуена, “це перші речі, яким найбільше приділяється увага в будь-якій державі. А вже потім шукають такі зручності, як ліки, метали, фарби... Оскільки бажання людей найчастіше надмірні, вони хочуть мати в достатку не тільки речі корисні та необхідні, але й приємні речі без будь-якої користі”.

У праці “Метод легкого вивчення історії”, опублікованій у 1566 р., Ж.Бодуен характеризує різні народи, виходячи з кліматичних умов, у яких вони мешкають. “Людей півночі, – пише він, – стрімко захоплює жорстокість... Що стосується жителів півдня, то вони скупі чи, скоріше, бережливі й скаредні, в той час як скіфи марнотратці та схильні до грабунків. Народи півдня завдяки тривалій звичці до споглядання (яка подібна до чорної жовчі) виявилися творцями і засновниками найбільш достойних наук. Вони відкрили таємниці природи, встановили принципи математики, нарешті, вони перші зуміли збагнути значення і сутність релігії та небесних тіл”. Що стосується скіфів, які були менш здатні до споглядання, то вони, як правило, ставали ремісниками, не відзначаючись гострим розумом. У жителів півночі проявлявся нахил до різноманітної техніки, озброєння, книгодрукування, всього, що стосувалося металургії.

Жан Бодуен окремо зупинився на характеристичні жителів середньої зони. На його переконання, саме завдяки їм приймаються численні постанови і закони. Вони залюбки займаються торгівлею і господарством, діалектикою і ораторським мистецтвом, нарешті, політикою. “Дійсно, – твердить мислитель, – історія свідчить, що Азія, Греція, Ассірія, Італія, Франція і Верхня Німеччина – все це країни, розташовані між полюсом і екватором, від сорокового до п’ятдесятого градуса, – завжди були районами, де простежувався розквіт величких імперій; що ці райони дали

видатних полководців, кращих законодавців, найсправедливіших суддів, вникливих юристів, прославлених ораторів, здібних купців, знаменитих акторів і письменників. Навпаки, Африка (і ще менше того Скіфія) не виробила ні юриста, ні оратора, ще менше — істориків і нікчемну в порівнянні з Італією, Грецією, Францією, Азією кількість великих купців”. Хоча скіфи, на думку Ж.Бодуена, і обділені належним розумом, вони, тим не менше, присвятили себе військовій справі. Жителі півдня віддавали перевагу доброчесності та релігії. Мешканці середньої зони завжди відрізнялися гнучким розумом. Хоча всі вони піклуються за свою державу, однак скіфи, як правило, використовують силу, жителі півдня сподіваються на бога, а останні віддають перевагу законам і справедливості.

Жан Бодуен визнає, що будь-якій людині притаманні ті чи інші пороки: боягузство, пиятика, марнотратство тощо. Вони можуть бути як у жителя півночі, так і півдня. Разом з тим, відмічає вчений, особливість пороків полягає в тому, що вони характерні для крайностей, отже впертості жителя півдня відповідає легковажність скіфа, в той час як мешканець середнього району відзначається твердістю характеру. А так як всі ці недоліки укорінені в кожному народі природою, то необхідно спочатку вивчити звичаї народу, а вже потім про нього говорити. По суті стриманість мешканців півдня в тій же мірі не заслуговує схвалення, як не заслуговує засудження пиятика, в якій звинувачують скіфа.

Сучасний політолог Горст Денцер, аналізуючи погляди мислителя, констатував: “Бодуен твердо переконаний, що політичну динаміку держави і зміну історичного ладу може затримати вправний володар через пристосування до умов, варіювання врядувальних стилів та реформи. Отже, правителю правильно влаштованої держави потрібно наслідувати цьому великому Богові природи, котрий діє у всіх речах повільно... використовуючи ту саму мудрість у всьому. До того ж маємо взяти до уваги характер народів, географічне розташування і клімат... Але заданість клімату, місця й історії не детермінують людину, вони можуть коригуватися через звичаї та закони... Так, коригування поганих природних схильностей народу культурою є обов'язком законодавця й володаря задля створення упорядкованої держави. Прикладом культурного ошляхетнення народу слугує Німеччина; і навпаки, римляни через своє ледарство і свій декаданс самі спричинили свій занепад”.

Література: Антология мировой политической мысли: В пяти томах. — Т. 1. Зарубежная политическая мысль: истоки и эволюция. — М.: Мысль, 1997. — С. 300-306; Кто е хто в европейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. — Львів: Кальварія, 1997. — С. 33-34; Кирилюк Ф.М. Історія політології. — Т. 1. — К.: Вид-во “Знання України”, 2002. — С. 423-430; Енциклопедія політичної думки /За редакцією Девіда Міллера. — К.: Дух і Літера, 2000. — С. 37-38; Класики політичної думки від

Платона до Макса Вебера /Під ред. Євгена Причепія. – К.: ВК ТОВ "Тандем", 2002. – С. 197-213; Себайн Дж. Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – С. 360-372; Нартов Н.А. Геополітика /Под ред. В.И.Староверова. – М.: Юнити, 2000. – С. 13-14.

Монтеск'є Шарль Луї де Секонда (1689-1755) – французький мислитель і письменник. Народився 18 січня в замку Ла Бред, південніше міста Бордо. У 1700-1705 рр. навчався у коледжі, пізніше вивчав право в університетах Бордо і Парижа, з 1708 р. (здобув вчене звання ліценціат юриспруденції) – адвокат, з 1714 р. – радник парламенту в Бордо, з 1716 р. – голова парламенту (суду) в Бордо. У 1727 р. обраний до Французької Академії. В 1728-1731 рр. подорожував (Австрія, Угорщина, Швейцарія, Нідерланди, Англія). В останній країні Ш.Монтеск'є стає членом Королівського і масонського товариств. Опублікував багато праць, основними з яких є "Перські листи", "Розвідки про причини величі і падіння римлян", "Про дух законів". 10 лютого 1750 р., сліпий впродовж кількох років, Монтеск'є помирає в Парижі.

Книга "Про дух законів", видана в Женеві у 1746 р., яку Ш.Монтеск'є писав майже 20 років, складається з трьох частин. Перша охоплює 13 книжок, у яких викладено теорію трьох форм правління, друга – від 14 до 19 книжки, де говориться про матеріальні та фізичні чинники, що впливають на людину, її моральність, політичний устрій тощо. Третя частина охоплює від 20 до 26 книжки, де розглянуто вплив суспільних чинників на звичаї і моральність. У першій книзі, яка має назву "Про закони взагалі", Монтеск'є пропонував, щоб закони відповідали природі та принципам діючого уряду. Вони, на його думку, "повинні відповідати фізичним властивостям країни, її клімату – холодному, спекотному чи поміркованому, – якостям ґрунту, її положенню, розмірам, способу життя її народів...". Державу і закони Монтеск'є розглядає з різних точок зору і їх сукупність, на його глибоке переконання, утворює те, що називається Духом законів. Так, він приділяє багато уваги впливу на прийняття законів географічного фактору, хоча, як твердили автори оксфордської "Енциклопедії політичної думки", зображувати Монтеск'є засновником такого напрямку в соціології не зовсім буде вірно: "Оскільки Монтеск'є надає безпрецедентної ваги деполітичним чинникам формування суспільства, наприклад клімату, його незрідка вшановують як отця-засновника чи чільного предтечу соціології та історії суспільного розвитку. Та це видається перебільшенням. Монтеск'є все ж вважає політику, закон і законодавство – а передусім основоположні закони, що обумовлюють "форму правління", – головними визначниками всякого суспільства".

У 14-й книзі "Про закони у їх відношенні до властивостей клімату" Ш.Монтеск'є констатує, що в холодному кліматі люди більш моральні, а в поміркованому – морально нестійкі, тому що недостатньо визначеними є

властивості цього клімату, який не може їм передати цю стійкість. Спекотний же клімат настільки ослаблює людей, що це призводить до рабства. В холодних кліматах люди міцніші. Ця велика сила повинна мати чимало наслідків: більша довіра до самого себе, усвідомлення своєї переваги, більше прямоти, менше бажання мстити, менше підозрюваності, політиканства і хитрості. Якщо людину з цього клімату перенести до спекотного, то він миттєво відчує сильне ослаблення серця. І якщо б йому за таких обставин запропонували здійснити який-небудь відважний вчинок, то в нього нічого з цього не вийде. Адже, народи спекотних кліматів нерішучі, як старці, а народи холодних кліматів відважні, як юнаки. Детально вивчивши історію війн, Монтеск'є прийшов до висновку, що народи півночі, воюючи у південних країнах, не здійснили там таких чудових подвигів, як їх співвітчизники, які боролись у своєму рідному кліматі, володіли всією своєю мужністю.

Монтеск'є переконаний, що клімати можна також розрізнити і по ступені чутливості людей. “Я бачив опери в Італії і Англії: ті ж були п'єси і ті ж актори, але одна й та ж музика робила на людей обидвох націй настільки різний вплив, так мало хвилювала одну і приводила до такого захоплення іншу, що все це здавалося незрозумілим”. Це ж стосується і такого феномену як відчуття болі. “Щоб викликати у московита чутливість, потрібно здерти з нього шкіру” – робить висновок Монтеск'є. Цікаві міркування висловив мислитель про особливості любовних утіх у людей, що проживають у різних кліматах: “В північному кліматі фізична сторона кохання ледве відчувається в достатній силі; в поміркованому кліматі кохання, яке супроводжується численними аксесуарами, приваблює різними приманками, які здаються коханням, хоча насправді все це не кохання; у більш спекотному кліматі кохання полюбують заради нього самого, там воно єдина причина щастя, там воно саме життя”.

У країнах Сходу народи відчувають найбільшу насолоду, але в той же час для них характерні лінощі розуму, нездатність до прийняття нових законів. Ось чому, запевняє Монтеск'є, закони, мораль і звичаї, які відносяться навіть до таких речей як одяг, залишаються на Сході такими, якими вони були тисячу років тому. Але, на думку вченого, такий стан справ не може бути незмінним. Багато залежить від законотворців, які повинні приймати закони, виходячи із особливостей конкретних кліматичних умов, бо “погані законотворці – це ті, які заохочували пороки, породжені кліматом, а добрі – ті, які вели боротьбу з цими пороками”. В Індії, наприклад, правителі рекомендували своїм громадянам повну пасивність, що спричинило багато зла. Протилежну позицію зайняли правителі Китаю, які надали своїй релігії чисто практичного спрямування. У стародавніх персів щорічно на восьмий день місяця правителі знаходилися серед землеробів, цим самим заохочуючи працю селян на землі.

В теплих країнах люди в незначній кількості вживають спиртні напої, бо надмірне їх споживання привело б до згортання кров'яних кілець. Закон Магомета, який забороняв пити вино, був, таким чином, законом самого клімату Аравії. Відомо, що вода й до Магомета була звичайним і основним напитком арабів. Зовсім по-іншому стоїть справа у північних народів. На думку Монтеस्क'є, в холодних країнах пиятика набуває форми національного масштабу, на відміну від пиятики окремої особи. Рухаючись від екватора до полюса надмірне вживання спиртних напоїв буде зростати. "Німець напивається за звичаєм, іспанець – за особистим бажанням" – підсумовує Монтеस्क'є.

Монтеस्क'є глибоко переконаний, що закони повинні відповідати клімату і звичаям країни. Для прикладу він наводить законотворчі процеси в Японії та Індії, які в цьому відношенні різко відрізняються між собою. Так, японський народ має настільки впертий характер, що його законотворці та правителі не могли йому в жодній мірі довіряти. Японець і кроку не ступить без поліційного нагляду. Японські закони, на думку Монтеस्क'є, створені таким чином, щоб люди не довіряли один одному, щоб кожний стежив за поведінкою іншого і був для нього суддею. Протилежна картина в Індії, де діють не зовсім суворі закони, бо в цьому нема необхідності: "щасливий клімат, який породжує чисту мораль і виробляє добрі закони!"

Дж.Г.Себайн і Т.Л.Торсон підмітили, що "підсумувати висновки Монтеस्क'є абсолютно неможливо... Найпереконливіше його припущення – що природні сили, як от клімат, безпосередньо діють на тіло людини, а отже, й на розум... Треба приймати з якнайбільшими застереженнями твердження, ніби Монтеस्क'є справді розглянув і використав індуктивний і порівняльний метод вивчення суспільних інституцій... Він дійсно був дуже начитаною людиною, але знання його було неточним; судження свої він зв'язав не науковими мірками прийдешніх часів, а термінами тих джерел, що були в його розпорядженні. Свою таку багату на цікавинки ерудицію він використовував переважно для ілюстрування своїх поглядів, що були б точнісінько такими самими, навіть коли б він ніколи в житті не чув про Персію. Навіть у європейських політичних справах, що лежали в нього перед носом, Монтеस्क'є не розбирався так глибоко, як Макиавеллі, Бодуен чи й той самий Гарінгтон, а вони ж не робили подібних заявок на всезагальне знання. Від звинувачення в елегантному аматорстві цього мислителя порятують не його наукові досягнення, а цілковита відданість ідеї свободи. Монтеस्क'є був моралістом, якому здавалося, що вічні істини почали зношуватися, але якому бракувало конструктивної сили піти далі без них".

Література: Монтеस्क'є. О духе законов. – М.: Мысль, 1999; Кто е кто в европейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 162-163; Себайн Дж. Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – С. 488-

496; Енциклопедія політичної думки /За редакцією Девіда Міллера – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 248-251; Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера /Під ред. Євгена Причепія. – К.: ВК ТОВ “Гандем”, 2002. – С. 257-266; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: Юнити, 2000. – С. 14.

Бокль Генрі Томас (1812-1862) – англійський історик, представник географічного напрямку в соціології, один з перших фундаментальних дослідників процесів взаємодії суспільства та природи. Свої погляди виклав у двотомній праці “Історія цивілізації в Англії” (1857-1861).

Чітку й незаперечну оцінку поглядів Г.Бокля стосовно впливу географічних чинників на людину і суспільство зробили автори короткого енциклопедичного словника “Філософія політики”: “Генезис суспільства у кожного народу розпочинається під впливом природних факторів, що завжди специфічні і не схожі між собою, тому й різні суспільства розвиваються неоднаково і розрізняються за інтелектуальним потенціалом, який визначається об’єктивними умовами формування суспільства, насамперед – географічними факторами: кліматом, ландшафтом, ґрунтами та їжею. Ці фактори впливають на формування психологічних, інтелектуальних та соціальних рис народів. Своєрідність ландшафту, могутність природних сил та стихій породжують почуття страху, забобони, пригнічують раціональне сприйняття дійсності, тому народам таких регіонів притаманне панування уяви над розумом (наприклад, Індія), тоді як спокійний ландшафт, поміркований клімат зумовлюють раціональніше сприйняття світу і стимулюють розвиток розумового фактору, як це було в стародавній Греції. Кількість і якість їжі визначаються родючістю ґрунтів та кліматом: щедрість природних джерел засобів життя сприяє зростанню населення і перепоповненню ринку робочою силою, що породжує масову бідність одних і концентрацію надмірних багатств у інших, а це зумовлює виникнення деспотичних форм влади, що характерне для народів жаркого клімату. У жителів північних регіонів земної кулі їжа обходиться дорожче, вимагає більше витрат праці, на ринку потреба в робочих руках перевершує їх пропозицію. Це сприяє зростанню заробітної плати і рівномірнішому перерозподілу багатства в суспільстві, зумовлює формування демократичних форм державного устрою. Бокль вважав, що ландшафт, клімат, ґрунти та характер їжі зумовлюють соціальну диференціацію суспільства, особливості політичного устрою та характер соціальних відносин, а також впливають на “розподіл розумової праці”, прискорюють зростання питомої ваги “розумового фактора” в житті суспільства, який з часом стає провідним і перетворюється на критерій та мірило розвитку суспільства і є “істинним рушієм” цивілізації”.

Література: Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник /Автор і керівник проекту – А.В.Толстоухов; автор-упорядник В.П.Андрущенко. – К.: Знання України, 2002. – С. 82-83.

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ГЕОПОЛІТИКИ

НІМЕЦЬКА ГЕОПОЛІТИКА

Ратцель Фрідріх (1844-1904) – німецький географ, зоолог, геолог, палеонтолог, етнограф і соціолог. Один із засновників геополітики. Закінчив політехнічний університет у Карлсруе, згодом в Гейдельберзькому університеті прослухав курс лекцій професора Е.Геккеля – автора терміну “екологія”. Хвилюючою подією, яка вплинула на наукові заняття Ф.Ратцеля, стало об’єднання Німеччини в 1871 р. Першоповнений почуттям національної гордості, він все більше уваги приділяє життю німецького народу в країні та за кордоном. Ф.Ратцель відвідав Угорщину, Трансильванію, Італію, США і Мексику, де познайомився не тільки з життям німецької меншини, але й інших діаспор. Український дослідник В.Дергачов підмітив, що “в Каліфорнії, де крім німців відзначалися діловою активністю інші не місцеві народи, у Ратцеля вродились уявлення про особливості заселення і господарського освоєння географічних районів в умовах етнічного контакту маргінальних субкультур, що відносились до різних цивілізацій. Відсутність акту розуміння, супроводжуване агресивністю, схильних до експансії людських груп, змушувало інших здавати свої позиції. Ратцель наводить приклади каліфорнійського використання піонерами-поселенцями земель американського Заходу”. В 1876 р. Ф.Ратцель захистив дисертацію на тему “Еміграція в Китаї”. З 1880 р. працював професором Вищої технічної школи в Мюнхені, а потім у Лейпцігу. Опублікував багато праць, серед яких основними є “Земля і життя. Порівняльне землезнаство”, “Народознаство” та “Політична географія”.

Свої наукові погляди Ф.Ратцель узагальнив у праці “Політична географія” (1897). Політико-географічний аналіз у рамках антропогеографічної парадигми ґрунтувався значною мірою на розкритті визначального впливу природного середовища на всі сфери суспільства. Необхідно відзначити, що в той час дарвінізм володів величезним методологічним засобом пояснення, але його застосування в соціальних науках залишалось спірним питанням. В результаті виник соціал-дарвінізм, який включав людство до навколишнього світу, в тому числі й природного. Російський геополітик М.Мирошенко вірно відзначав, що “згідно дарвінізму віднайдені в онтогенезі (індивідуальному розвитку організму) ознаки не наслідуються. В той же час ламаркізм і неоламаркізм визнавали, що вказані ознаки наслідуються. Якщо це виявилось невірним для біологічних організмів, то для соціальних стало принципом дослідження їх еволюції у зв’язку з тим, що культурне накопичення і традиції в суспільстві наслідуються наступними поколіннями”. На основі еволюційної теорії Ф.Ратцель розвиває ідеї державності.

Рух історії визначається кліматом і територією. У праці “Земля і життя” Ф.Ратцель розглядає землю як єдине ціле: тверда, рідка і газоподібна частини землі, як і життя, елементи якого пов’язані між собою історично і перебувають у безперервному взаємозв’язку. Воду та повітря Ф.Ратцель вважав двома морями, де тверда частина була дном цих двох морів. Перший крок людей до моря вчений визначає як “початок всесвітньої історії людства”. Морські народи, ведучи кочове життя, зумовлене надлишком населення, розширюються стрибками з острова на острів, з однієї берегової зони в іншу. Життя цих людей багатоманітне, перебуває в постійному русі та супроводжується постійними суперечками. Цього не можна сказати про мешканців Єгипту та Китаю, де відсутнє морське кочове життя, а тому ці держави дуже швидко почали занепадати. Висновок, який робить Ф.Ратцель, безжалісний по відношенню до культур замкненого середовища. Їх вчений трактує як напівкультури. На відміну від них повноцінним культурним життям живуть і жили світові держави, які володіли морем – Рим, Іспанія, Англія.

Ф.Ратцель ґрунтовно проаналізував значення клімату в житті народів. На думку вченого цей вплив є троякий: 1) відбуваються безпосередні зміни в фізичному і духовному житті людини, від чого залежить характер того чи іншого народу; 2) клімат впливає на переселення народів; 3) від клімату залежить рослинний і тваринний світ, а також спосіб життя людей. Температурні коливання сприяють здоров’ю людини, обміну речовин, культурному розвитку загалом. Однак, це не стосується тропічного клімату, який завдяки незначним коливанням температури, діє на сонливість людей. Гірське повітря, віднімаючи мало тепла, сприятливо впливає на людський організм, тому мешканці гір рідко хворіють.

У праці “Народознавство (Антропогеографія)” Ф.Ратцель чітко наголосив на меті свого дослідження: “Народознавство повинно не тільки знайомити нас з людством, яким воно є тепер, але також з’ясувати, як воно стало таким, в якій мірі збереглися сліди його різноманітного минулого. Тільки таким шляхом ми можемо зрозуміти єдність і цілісність людства”. Дослідник визнає, що досягти успіху можливо тільки при умові, що в рівній мірі вивчатимуться географічний та історичний фактори. Однак, без перебільшення можна твердити, що Ф.Ратцель, все-таки, віддавав перевагу першому. “Якщо ми поглянемо на людство як на ціле, – констатує вчений, – ми побачимо, що північні частини його перебувають у ширшому взаємозв’язку, а південні значно розділені між собою. Звертаючи увагу на раси, ми побачимо, що негроїди належать півдню, а монголоїди і білі – півночі. Вищі форми культурного розвитку зустрічаються на північ від екватору. Таку ж протилежність ми знаходимо в етнографічних аспектах; так, народи, які не знають лук, належать південним частинам світу, а в північних частинах лук і стріли... розповсюджені... від Лапландії до Східної Гренландії і Мексики”.

Ф.Ратцель доводить, що між півднем і північню велика різниця стосовно культурного розвитку їх мешканців: "... Більша частина багатства людських явищ і утворень відбувається на цій стороні землі (Старий Світ – М.В.), охоплюючи вищі щаблі розвитку". Розглядаючи такі проблеми як мова, релігія, сім'я і суспільство, Ф.Ратцель доводить, що у всіх цих чинниках мешканці півдня значно поступаються жителям півночі. Звичайно, що головна причина лежить у природних особливостях регіону.

Ф.Ратцель переконаний, що єдність людського роду є планетарною ознакою, а людина – громадянин землі в найширшому значенні цього слова. Вона проникає навіть туди, де не може постійно жити. Майже вся земна куля їй відома. З усіх істот, пов'язаних із землею, вона – одна з найбільш рухомих. Всі ці окремі рухи, які супроводжують людину, врешті-решт, переплітаються поміж собою, і з них виникає великий рух, субстратом якого є все людство. Але завдяки культурному прогресу ці рухи в різних народів відбуваються по-різному.

На культурний розвиток народів великий вплив має чисельність людей, густина населення. Остання в значній мірі залежить від розвитку землеробства. Там, де лише частково з'являється землеробство, ми фіксуємо від 10 до 40, а інколи від 100 до 300 чоловік на квадратну милю. Там, де землеробство об'єднується з рибальством, густина населення на квадратну милю досягає до 500 чоловік. В індійській східно-азіатській частині, яка відноситься до регіону вищої культури, густина сягає 10 тисяч, а в європейській смузі, при сприянні промисловості та торгівлі, до 15 тисяч чоловік на одну квадратну милю. Отже, робить висновок Ф.Ратцель, більш розвинута культура характеризується вищим ступенем густоти населення. В той час, коли історія європейських народів уже протягом тисячоліть прогресує, дикі народи являють собою яскравий приклад регресу і регресу, а згодом і зникнення. Такі процеси мають місце завдяки дії двох факторів – самознищення і вимирання під впливом більш розвинutoї культури.

Значну увагу Ф.Ратцель приділяє державі, яка, на його думку, є "живим організмом", який "укорінений в ґрунті". "Нормальною державою" Ф.Ратцель вважає таку державу, яка найбільш органічно поєднує географічні, демографічні та етнокультурні параметри нації. Держава є живим організмом, який повинен розширюватися в просторовому плані (експансія держави за Ратцелем). Відношення до держави як до живого організму передбачало відмову від концепції "ненорушності кордонів". Отже, державі, як живому організму, притаманні по зикостенілість у раз і назавжди визначених кордонах, а стадії шродження, зростання і вмирання, як будь-якій живій істоті. Така логіка думок привела Ф.Ратцеля до сформулювання "закону експансії", який він виклав у книзі "Про закони просторового зростання Держав" (1901). Таких законів, на думку вченого, є сім: 1) простір держави зростає разом із

зростанням його культури; 2) зростання держави передбачає подальший розвиток ідей, торгівлі, тобто підвищену активність у всіх сферах життя суспільства; 3) зростання держави відбувається за рахунок поглинення (приєднання) малих держав; 4) кордон – це периферійний орган держави, він – ознака її зростання, сили або слабості та змін в її організмі; 5) держава намагається увібрати в себе найбільш цінні елементи фізичного оточення: берегові лінії, гирла річок, райони, багаті ресурсами; 6) перший поштовх до територіального зростання приходиться до нерозвинутих держав ззовні, від більш розвинутих (вищих) цивілізацій; 7) тенденція до злиття – характерна риса держав, яка переходить від однієї до іншої, постійно набираючи силу. Отже, в працях Ф.Ратцеля містяться всі основні ідеї, на яких і сьогодні базується геополітика.

Ф.Ратцель розвинув ідею протистояння між континентальними і морськими світовими центрами. При цьому він вважав, що вирішальне зіткнення відбудеться в зоні Тихого океану, завершивши собою в катастрофічному фіналі еволюцію людської історії. В басейні Тихого океану, вважає дослідник, буде вирішуватися співвідношення п'яти держав: Великобританії, США, Росії, Китаю і Японії. В цьому конфлікті континентальні держави з їх багатими ресурсами будуть мати перевагу перед морськими державами, не володіючими ні достатнім простором, ні достатніми ресурсами в якості своєї геополітичної бази.

Оцінюючи внесок Ф.Ратцеля в розвиток геополітики, сучасні українські дослідники Л.Губерський, В.Андрущенко і М.Михальченко констатували: “Саме він виокремив категоріальний каркас й заклав головні принципи, які згодом узагальнилися до розмірів фундаменту цієї науки й стали базою практично для всіх геополітичних досліджень. На жаль, в працях Ф.Ратцеля (до речі, вони мали яскраво виражений проницький, націоналістичний характер) Україна розглядалась лише як “життєвий простір”, який може бути використаний в процесі просторового зростання (німецької) держави”. На думку К.Гаджієва, “головна заслуга Ратцеля полягала в тому, що він здійснив спробу пов'язати між собою політику і географію, вивчити політику тієї чи іншої держави виходячи з географічного становища займаного нею простору”.

Література: Ратцель Фридрих. Народоведение // Классика геополитики. XIX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 53-182; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 33-38; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 40-46; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 196-197; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – С. 265; Себайн Дж.Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – С. 799; Дергачев В.А. Геополитика. – К.: ВИРА-Р, 2000. –

С. 11-12; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 36-40; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 2002. – С. 11.

Хаусхофер Карл (1869-1946) – один із засновників німецької класичної школи геополітики. Народився в Мюнхені в баварській консервативній аристократичній сім'ї. Його батько був професором політичної економії в Мюнхенському технічному університеті. Після закінчення гімназії (вищої академічної школи), всупереч сімейній традиції, він вирішив стати професійним військовим. Протягом 1895-1897 рр. майбутній класик геополітики прослухав серію курсів у Баварській військовій академії. К.Хаусхофер, ставши у 1899 р. офіцером, більше двадцяти років прослужив у армії. Брав участь у битвах Першої світової війни і вийшов у відставку в чині генерал-майора. В роки Другої світової війни К.Хаусхофер одержав ранг бригадного генерала.

В 1908-1910 рр. займав посаду німецького військового аташе в Японії, що дозволило йому близько познайомитися з проблемами Далекого Сходу і Тихого океану. Його перше наукове дослідження “Дай Ніхон” (“Велика Японія”) було присвячено геополітиці Японії й видано в Мюнхені (1913). Японський період закінчився захистом докторської дисертації, яку він підготував у Мюнхенському університеті під керівництвом професора Еріха фон Дрігальські. В дисертації та опублікованій монографії К.Хаусхофер ґрунтовно висвітлив географічні основи розвитку Японської імперії, яку він називав “Прусія Сходу”. Дослідник, відносячи Японію до країн з континентальним типом мислення, розглядав її як пряму протизагу Великобританії, що постійно прагнула до самоізоляції. Японія, навпаки, добов’язана континенту культурою і писемністю. Уже в дисертації вчений обґрунтував ідею створення німецько-японського союзу.

Причетність до Японії зблизила К.Хаусхофера з Ріхардом Зорге – резидентом радянської розвідки в Японії. Ймовірно, не стільки К.Хаусхофер, як Зорге прагнув до знайомства. Першу зустріч радянського розвідника з визнаним лідером німецьких геополітиків прискорило призначення підполковника Ойгена Отта в якості офіцера-посередника в Японію. Відповідними рекомендаціями Отт міг заручитися в полковника Николаї, але ніхто краще Хаусхофера не міг дати йому в терміновому порядку необхідний мінімум інформації про японську армію і про Японію взагалом. В недалекому минулому К.Хаусхофер доручив одному із своїх асистентів, тодішньому секретарю Гітлера і своєму учневі, Рудольфу Гессу написати для рейхсвера дослідження про японські методи шпигунства, наслідок чого з’явився солідний матеріал обсягом в 132 сторінки. Отту хотілося дізнатися про все це побільше. Консультації відбувалися в прискореному темпі, так як Отту необхідно було прибути в японський генеральний штаб в червні 1933 р.

Німецький дослідник Юліус Мадер детально описав знайомство Зорге з Хаусхофером: “Щойно за Ойгеном Оттом встигли закритися двері кабінету Хаусхофера в Мюнхенському університеті, як в них постукав Ріхард Зорге. Він добре підготувався до цієї зустрічі. Ще під час скрупульозної підготовки до виконання завдання він ґрунтовно вивчив і публікації Хаусхофера. Йому було відомо захоплення професора Японією і спеціальними проблемами Далекого Сходу, крім того, Зорге не без основи міг розраховувати на інтерес професора щодо його обширних знань проблем Китаю. Зорге звернув увагу на те, що професор Хаусхофер в своєму журналі, починаючи з 1927 р., постійно твердив про необхідність створення військового союзу між Німеччиною, Японією та Італією. Ймовірно, Зорге запитав Хаусхофера, чи не зацікавлений він в спеціальних статтях з проблем Японії та Китаю для свого журналу “Цайтшриффт фюр геополітик”. Курт Фовінкель, який після Хаусхофера редагував журнал, писав: “... Мені відомо, що Зорге повідомив професора Хаусхофера про своє найближчим часом тривале відрядження в Японію і заявив про готовність надсилати звідти статті для “Цайтшриффт фюр геополітик”. Поскільки Хаусхофер як завжди відчував себе тісно пов’язаним з Японією, і поскільки ми надавали великого значення роботі спеціалістів на місці подій, він з радістю прийняв цю пропозицію. Я вважаю, що Зорге говорив на цю тему з професором Хаусхофером в Мюнхені. Ймовірно, вони обговорювали і коло тем, які викликали в нас зацікавленість у такому співробітництві... Особисто я бачив Зорге до його від’їзду всього один раз... Ми розглядали Зорге перш за все як кореспондента в Японії, володіючого спеціальними знаннями в галузі економіки...”.

Уже по першим статтям Ріхарда Зорге, які невдовзі з’явилися на сторінках “Цайтшриффт фюр геополітик”, можна судити про те, які теми обговорювались під час переговорів з професором Хаусхофером. Статті називались “Перетворення в Манчжоу-Го”, “Японські збройні сили. Їх місцеположення”, “Японські збройні сили. Їх роль в політиці Японії” тощо. Нічого не підозрювавший головний геополітик, скоріше за все поінформував Зорге про мету вояжу підполковника Отта, а також погодився із запропонованими Зорге напрямками його майбутньої журналістської роботи в Японії. Все це давало можливість Зорге, посилаючись на рекомендації Хаусхофера та інших авторитетів, з повною основою вести дискусії на ці теми з експертом рейхсвера Оттом, не боячись викликати в останнього яку-небудь підозру. Вже згадуваний Курт Фовінкель пригадував, що “час від часу Зорге надсилав рукописи професору Хаусхоферу в Мюнхен; звідти я потім щомісяця одержував усі матеріали для чергового номера... Хаусхофер ніколи не виправляв рукописи, я зрідка тільки дещо виправляв стиль”. Однак, повернемось до початку 20-х років...

В 1921 р. К.Хаусхофер став професором географії Мюнхенського університету, де заснував Інститут геополітики та видавав журнал "Цайтшрифт фюр геополітік". У 1934-1937 рр. був президентом Німецької академії, головою організації "Об'єднання на захист німців за кордоном" в Баварії. В цей період у нього були непогані зв'язки з відомими нацистами, хоча необхідно констатувати, що членом НСДАП Хаусхофер ніколи не був. Він неодноразово зустрічався з Й.Ріббентропом, Й.Гебельсом, Г.Гімлером, вже не кажучи про свого учня – "наці номер три" Рудольфа Гесса. Рідше він бачився з Гітлером. У 1923 р. після невдалого "пивного пучку" Гесс разом з Гітлером переховувались в Альпах у замському будинку Хаусхофера, а потім, коли вони відбували покарання в мюнхенській в'язниці, він часто навідував їх. Під час їх тривалих розмов Гітлер познайомився з геополітикою, а прийшовши до влади, перетворив цю науку в складову частину німецької ідеології. В 30-ті роки зв'язки Хаусхофера з політичною елітою Третього Рейху підтримувались через посередництво його сина Альбрехта, який з 1934 р. працював позаштатним дослідником в Міністерстві закордонних справ.

Необхідно погодитись з твердженням російського геополітика Миколи Мироненка, що політичний вплив Хаусхофера на нацистський режим пройшов два випробування, які в кінцевому рахунку звели його вплив наівець. По-перше, це невдала мирна місія Р.Гесса в Англію (переліт в 1941 р. до Великобританії з місією переконати англійців у об'єднанні з Німеччиною, як твердив Гесс, належала Хаусхоферу). По-друге, провал липневого (1944 р.) замаху на Гітлера, очолюваного полковником Штауфенбергом, в якому взяв участь син Хаусхофера Альбрехт (за кілька днів до закінчення війни, 23 квітня 1945 р., Альбрехт був ув'язнений у тюрмі Моабіт, а згодом страчений). Сам Хаусхофер після липневого замаху був заарештований і деякий час ув'язнений у концтаборі Дахау. Після краху фашистської Німеччини Хаусхофер був заарештований американськими окупаційними властями, так як потрапив до розряду "видатних нацистів", і виступив свідком на Нюрнберзькому процесі. Під час очної ставки з Р.Гессом останній заперечував будь-які зв'язки з Хаусхофером. В 1946 р. він разом з дружиною Мартою покінчив самогубством. Заслугує на увагу думка Володимира Дергачова, що "сьогодні називати Хаусхофера соратником і "сірим кардиналом" німецького нацизму рівносильно звинуваченню Карла Маркса в геноциді проти радянського народу на тій основі, що, примара комунізму, яка бродила по Західній Європі, привела до кривавих наслідків на іншій землі".

Російські дослідники С.Жильцов, І.Зонн та А.Ушков небезпідставно відзначали, що в термін "життєвий простір" Хаусхофер і Гітлер вкладали рідний зміст. Центральним пунктом зовнішньополітичної програми Німеччини в період гітлеризму було завоювання "життєвого простору"

Сходу. Агресивність цього пункту носила в історії німців традиційний характер і лягла в основу доктрини “Дранг нах остен”, що брала витoki з часів тевтонських рицарів. Гітлерівська расова теорія вступала в пряме протиріччя з тією геополітичною лінією, якої притримувався Хаусхофер, адже за його ідеєю Росія мала стати союзником Німеччини. Є всі підстави стверджувати, що у Хаусхофера Гітлер взяв тільки те, що відповідало його ідеям, і не випадково вчений наприкінці життя заявляв, що зміст “Майн кампф” не має ніякого відношення до геополітики.

Видатний австрійський письменник Стефан Цвейг в книзі “Вчорашній світ. Спогади європейця” описав зустрічі з Хаусхофером, з яким познайомився під час подорожі до Індії. На відміну від багатьох офіцерів його освіти була всесторонньою і не обмежувалась знаннями військових наук. Направляючись із завданням вивчити на місці военний театр російсько-японської війни, він досконало оволодів японською мовою. Після повернення в Німеччину Цвейг довго підтримував дружні відносини з сім'єю Хаусхофер, переписуючись і навідуючи один одного в Зальцбурзі та Мюнхені. Цвейг пише про генерала з великою симпатією, відзначаючи його працелюбність та інтелект, талановитість чудового співрозмовника. Цвейг був одним з перших, кому генерал сформулював ідею про “життєвий простір” народів, але ніхто не передбачав, що його ідеї зможуть спричинитися до агресивної політики. Навіть коли Хаусхофера назвали “другом Гітлера”, Цвейг не міг цьому повірити. І насправді, що могло бути спільного між високоосвіченим, широко мислячим вченим і одержимого крайнім німецьким націоналізмом фанатом. Тим більше, що дружина Хаусхофера була далеко не чистої раси з точки зору нюрнберзького закону про євреїв.

Плідно займаючись науковою роботою, К.Хаусхофер опублікував біля 400 наукових і науково-популярних праць та декілька сотень статей. Серед основних його робіт заслуговують на увагу “Кордони в їх географічному і політичному значенні”, “Панідеї в геополітиці”, “Статус-кво і оновлення світу”, “Континентальний блок”, “Геополітика Тихого океану”, “Японська імперія в її географічному розвитку”, “Світова політика сьогодні” та ряд інших. Показово, що дружина Хаусхофера Марта переклала на німецьку мову книгу англійського геополітика Дж. Фейргріва “Географія і світова могутність”.

У 1927 р. К.Хаусхофер завершив роботу над фундаментальною монографією “Кордони в їх географічному і політичному значенні”, в якій запропонував власний варіант “справедливого”, на думку автора, вирішення проблеми кордонів. У передмові до книги К.Хаусхофер висловив надію, що в недалекому майбутньому не знайдеться місця дискримінації, і “багатомільйонні стародавні культурні народи не стоятимуть як безперервно звинувачувані, бідні, пограбовані перед закритими дверима, закриті кордонами і перетнуті дорогами в

майбутнє". Звичайно, Хаусхофер мав на увазі, перш за все, Німеччину, яка втратила значні території після Версаля. До речі, для всіх праць вченого характерне різко негативне ставлення до рішень Версальського договору. Територіальні зміни, які сталися після Версаля, Хаусхофер зображує як такі, що поставили Німеччину в безвихідне становище, позбавивши її "життєвого простору". Подібна оцінка дається рішенням Версаля з приводу колоній. Слід також відзначити, що К.Хаусхофер зображує Німеччину, як таку, що багато втратила після поразки в Першій світовій війні, однак знімає з неї відповідальність за її розв'язання. В трактуванні цієї проблеми він апелює не до історичних фактів, а до психології та "патріотизму". Хаусхофер ніби продовжує лінію німецької делегації у Версалі. Оскільки договір був підписаний, то з юридичного боку він позбавлений можливості прямо заперечувати відповідальність Німеччини за розпочату війну, а це дозволяє автору ухилятися від обговорення цього питання, використовувати різноманітні "обхідні маневри".

Кордон, на глибоке переконання К.Хаусхофера, є складовим чинником життя нації, отже його треба захищати. Той, хто цього не робив, буде відчужений кордоном і йому, рано чи пізно, доведеться за це розплатитися. Визнаючи "природність" кордонів – гірські хребти, великі ріки, пустинні й заболочені місця, які завжди відігравали велику роль в житті держави, – вчений, все-таки, натякає на їх перегляд, адже не може німецька нація перебувати в принизливому становищі. Наслідуючи ідеї свого вчителя Ф.Ратцеля, Хаусхофер вважає нормальним, а точніше, повністю допустимим просторове розширення держав, не виключаючи при цьому і можливість освоєння земель, які раніше були непридатними для життя. Ідею "розширення простору" Хаусхофер більш чіткіше сформулює у пізнішій своїй праці "Континентальний блок": "Адже кожна перемога в кінцевому рахунку виражається в просторі, а приз перемоги – одержана територія. Але вона повинна бути насправді захоплена і стати такою". В роботах Хаусхофера часто зустрічається формула "розбійники моря" і "розбійники степу", при допомозі якої вчений намагається зображувати себе противником імперіалістичної, загарбницької політики. Однак, варто погодитись з твердженням І.Усачова, що цим самим він "вносить плутанину в саме питання про історичне формування держав, ставлячи знак рівності між природним пересуванням народів і колоніальним загарбанням".

В розділі про психологію кордонів держави та їх типи К.Хаусхофер наводить свій ідеал кордону – "чіткий, стабільний кордон сильної прикордонної форми, який по суті справи належить сильнішому". Такий кордон, на думку вченого, зберігається навіть тоді, коли сильніший змушений відступати. Що стосується сухопутного кордону Німеччини на Заході, то він нагадує "зруйновану стіну", з якої випали найцінніші камені

попередньої будови, та й ті лежать на чужій, але вже не своїй землі. Безсумнівно, йдеться про землі, які за Версальським договором відійшли до Франції. Кульмінацією свого дослідження Хаусхофер вважає “виховання усвідомленого почуття кордону”. “Політичне почуття кордону”, вважає дослідник, найкраще збереглося в Японії. Для того, щоб цього досягти в повній мірі, має мати місце рівновага між “настроєм і результатом”, але аж ніяк не обійтися без “практичних справ”, без “бойової участі як особистості, так і мас у вихованні почуття кордону”. Тільки тоді завершиться “усвідомлене повернення до інстинкту самозбереження”, але “на більш високому рівні”.

К.Хаусхофер запропонував власну типологію кордонів, виділивши його п'ять різновидів: 1) наступаючий кордон, який складається з висунутих вперед опорних органів; 2) високоорганізований, насичений комунікаціями кордон, який постійно розвивається і розширюється (“кордон наготові”); 3) кордон рівноваги, який можливий завдяки спільному розумінню обидвох сторін; 4) укріплений кордон в стані оборони; 5) кордон, напередодні розпаду – роззброєний, кинутий напризволяще, відкритий для проникнення, вторгнення тощо. Хаусхофер також поділяє кордони на “спокійні”, “інертні”, “легко збуджені” та “застійні”. У розділі “Оборона кордону і кордон оборони” вчений звернув увагу на військово-технічну організацію кордону: “Підтримка кордону в бездатному стані вимагає перш за все кропіткої роботи усіх в державі в ім'я досягнення прикордонної оборони”. Але, вважає Хаусхофер, все повинно мати свою міру, бо “це незнання міри, звичайно, викликає переляк за кордоном”. Окремий розділ дослідник присвятив кордонам німецького народу і держави, піддавши нищівній критиці “ідею пан-Європи”. Вона, на його глибоке переконання, “втягнула б нас, обікрадених простором, в жорстокі битви французького, бельгійського і нідерландського імперіалізму за колонії”. Всі біди німецького народу, – вважає Хаусхофер, – “мають причиною два моменти: перший – особливість нашого життєвого простору, і другий – зарано виявлений внутрішній пастрій нашої високообдарованої, але схильної до шизофренічних катастроф народної спільноти”.

Оптимістично завершує свою працю Хаусхофер: “...Бувають часи апатії та втоми: вони приходять і до сильних країн, і до хоробрих народів, змінюючи та знесилюючи їх подібно отруті, змушуючи їх розгубити і проспати усладкований простір і майбутнє своїх дітей... Слід вважати своїм обов'язком без спочинку окликати їх як соннамбул до тих пір, поки вони не почують і не прокинуться, щоб зміцнити і розширити свої кордони... Кожний повинен спробувати створити завершений власний образ кордонів свого державного, народного і культурного ґрунту, навіть якщо такий образ пригодиться тільки будівничим храму прийдешніх часів!”.

В 1931 р. з'явилася праця К.Хаусхофера "Панідеї в геополітиці". Під ними вчений розумів "ідеї, які охоплюють всі народи, широкі цілі, й інстинктивно прагнуть до розвитку в просторі". Панідеї, які існували з давніх часів, Хаусхофер класифікує на еволюційні та революційні. До перших він відносить пантихоокеанську і в меншій мірі панамериканську. До революційної належить паназійський рух, який, на думку вченого, одержує могутню підтримку з Москви. Ці панідеї Хаусхофер ще інакше трактує як континентальні та морські, які перебувають у постійному антагонізмі.

Численні рухи чи течії всесвітньої історії, у назві яких є частка пан (від грецького – все), неоднозначні як по формі, так і змісту. Звідси широка можливість їх оцінки і трактування різними дослідниками. Хаусхофер шесуджує одні панрухи і позитивно оцінює інші без достатніх для цього основ, а інколи і всупереч очевидній істині. Засуджуючи панамериканізм і паназійський рух, він, в той же час, ідеалізує пангерманізм, який за час свого існування в повній мірі проявив свою шовіністичну, агресивну суть. Необхідно більш детально зупинитись на заключному розділі праці "Панетарне майбутнє панідеї", в якому німецький дослідник наближується до прогнозування ситуації. Хаусхофер застерігає, що не можна допустити, щоб Європа опинилася під впливом ідеології Рідянського Союзу чи лицемірства англо-саксів. СРСР і Британська імперія володіють величезним простором, який вони захоплювали різними методами, а тому їх зближення є суттєвою загрозою для навколишнього світу. Більшість панрухів, вважає Хаусхофер, шукають майбутнього розвитку такими різними шляхами, що це може привести до тертя між паназійською, панбританською імперськими ідеями і пантихоокеанськими компромісними стремліннями, а пан-Європа з колоніальними придатками зможе глибоко вторгтися в будь-які зони тертя.

Виключно в профашистському дусі написана Хаусхофером і опублікована в 1939 р. праця "Статус-кво і оновлення життя". На час публікації роботи, Німеччина вже провела "аншлюс" Австрії та приєднання до своєї території Судетської області Чехословаччини. Гітлер розпочав впроваджувати в життя ідею "життєвого простору". К.Хаусхофер це розширення простору називає "оранкою", яку, на його думку, необхідно відрізняти від захоплення чужих земель. В цьому розширенні "життєвого простору" й полягала зміна статус-кво. Чехословаччина, вважає Хаусхофер, понесла заслужене покарання за переслідування 3,5 млн. німського населення, хоча важко погодитись з його твердженням, що "широка над судетськими німцями" з боку чехів відбувалася щодня.

Праця Хаусхофера написана в яскравому антирадянському дусі, хоча з неї видно, що вчений був добре обізнаний з процесами, які відбувалися в СРСР. "Не кожному народові властиво, – констатує автор, – як в Рідянському Союзі, звільнитися від грядучого перенаселення при допомозі

ВЧК, а потім ГПУ (яким ми вдячні за наведені цифри), в результаті знищення 6 млн. чоловік, смерті від голоду за два роки (1922 і 1931 рр.) 4 млн., вигнання приблизно 22 млн. з їх будинків і подвір'їв, і все ж чисельність населення знову піднімається до 160-170 млн.". Поряд з цим ідеалізуються Японія, Італія та Німеччина – "простори з високою культурою", де виключені подібні лікування кровоспусканням, адже ці народи "відчувають занадто велику повагу до культурних досягнень окремого людського життя". Хаусхофер усвідомлює, що "оранка" для німецького народу ще не закінчилась, кожний німець повинен усвідомлювати необхідність "вижимання максимуму можливого", "об'єднати кров і ґрунт" в єдине ціле.

К.Хаусхофер набагато глибше і ґрунтовніше ніж інші дослідники довів, що геополітика – надзвичайно динамічна наука. Протягом першої половини ХХ ст. німецький вчений запропонував кілька моделей розвитку геополітичної ситуації, які відповідали конкретним періодам історії. Хоча, необхідно зауважити, що Хаусхофер змушений був коригувати свої моделі в залежності до позиції, яку займав у той чи інший період німецький уряд. Отже, простежимо еволюцію його геополітичних прогнозів і міркувань.

Ще з часів Отто фон Бісмарка вважалося, що Німеччина буде в безпеці тільки тоді, коли займатиме центральне місце в коаліції центрально-європейських держав. Невдовзі з'ясувалося, що Німеччина зіткнулася не з конфліктом таласократії та телурократії (моря і суші), а з неочікуваним їх альянсом. За такої ситуації, вважав Хаусхофер, досягти переваги на обох фронтах не під силу не лише Німеччині, але й будь-якій іншій державі. Після поразки в Першій світовій війні К.Хаусхофер зосередився на ідеї великих просторів, запропонувавши модель панрегіоналізму, яка мала протистояти планам панамеріканізму. Хаусхофер прийшов до висновку, що з метою протистояння американській "стратегії анаконди", світ необхідно поділити вздовж меридіанів. Перша з моделей Хаусхофера поділила землю на три панрегіони – Пан-Америка з центром у США, Євро-Африка з ядром у Німеччині та Пан-Азія на чолі з Японією. Слабкість цієї моделі полягала в ігноруванні Радянського Союзу, якому не знайшлося в ній місця.

Пізніше Хаусхофер запропонував чотирьохчленний поділ світу, в якому до вищеназваних трьох панрегіонів додавався і Радянський Союз, сфери впливу якого розповсюджувалися на Іран, Афганістан та Індостан. Однак, розвиток історичних подій, зокрема підписання в 1939 р. пакту Молотова-Ріббентропа у черговий раз вніс корективи у модель Хаусхофера. Він взявся за обґрунтування ідеї створення континентального блоку по осі Берлін – Москва – Токіо. В праці "Континентальний блок" Хаусхофер намагається довести, що ця ідея визрівала давно, як в політичних колах Японії, так і Німеччини. Такого союзу найбільше боялися англо-сакси, бо, фактично, він значив для них смерть. Хаусхофер

наводить безліч фактів, які свідчили про численні перешкоди для створення такого союзу. Підписання радянсько-німецького пакту Хаусхофер привітав, адже тепер Німеччина переставала бути затиснутою між таласократичними державами і хартлендом. Проте, Гітлер не підтримав геополітичну модель Хаусхофера, віддавши перевагу спорідненості німців з англо-саксами. Доказом цього є дивна війна проти Великобританії в 1939-1940 рр. Сучасні дослідники цілком справедливо вважають, що Гітлер мав усі можливості вивести Великобританію з війни ще до початку нападу на СРСР. Він до останньої хвилини сподівався, що в Лондоні перемаже пронимецька орієнтація, яка дозволить об'єднати сили Німеччини і Великобританії в боротьбі проти наймогутнішої країни Європи.

22 червня 1941 р. Гітлер здійснив напад на Радянський Союз. К. Хаусхофер розцінював це як величезну стратегічну помилку фюрера, адже Німеччина не в змозі була вести паралельну війну і проти країн суші, і проти морських держав. Хоча, навіть у середовищі Хаусхофера існували думки, що німецька авіація, яка панувала в "третьому морі" – повітрі, допоможе перебороти недоліки геополітичного становища Німеччини. Однак, практика показала, що значення авіаційного простору було суттєво перебільшено. Зрозумівши, що зіткнення з СРСР відвернути неможливо, Хаусхофер намагався відвернути війну на два фронти. Це співпадало з думками частини німецького генералітету, які шукали виходу на проїмецьки налаштованих політиків США та Великобританії. Своєї кульмінації ця ідея набула під час загальновідомої місії Аллена Даллеса. Чим все завершилося, добре відомо. Разом з тим, Хаусхофер передбачив післявоєнне посилення США, яка за такої розкладки суттєво посилювала своє геополітичне становище, перетворюючись у головну світову силу.

Література: Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении // Классика геополитики. XX век. – М.: Издательство АСТ, 2003. – С. 227-598; Хаусхофер К. О геополитике: Работы разных лет. Границы в их географическом и политическом значении. Панидеи в геополитике. Статус-кво и обновление мира. Континентальный блок /Перевод с немецкого И.Г.Усачева. – М.: Мысль, 2001. – 426 с.; Усачев И.Г. Послесловие // Там же. – С. 419-423; Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. – М.: Международные отношения, 2003. – 280 с.; Мадер Ю. Репортаж о докторе Зорге: Документальная повесть о разведчиках мира с приложением избранных статей Рихарда Зорге. – Берлин: Военное издательство ГДР, 1988. – 304 с.; Бессонов Б. Фашизм: идеология, политика. – М.: Высшая школа, 1985. – 280 с.; Гаджиев К.С. Геополитика. – М.: Международные отношения, 1997. – 384 с.; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 2002. – 432 с.; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект-Пресс, 2002. – 479 с.; Дергачев В.А.

Геополітика. – К.: ВИРА-Р, 2000. – 448 с.; Нартов Н.А. Геополітика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – 359 с.; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – 608 с.; Себайн Дж. Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки. – К.: Основи, 1997. – 838 с.; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – 578 с.; Дністрянський М.С. Україна в політико-географічному вимірі. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 310 с.; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / За ред. Ф.М.Рудича. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.; Рудич Ф. Місце і роль України в новому геополітичному просторі // Нова політика. – 1998. – №5. – С. 18-23; Несук М., Репринцев В., Камінський Є. Україна в зарубіжних доктринах та стратегіях ХХ століття // Політична думка. – 1995. – №2-3. – С. 50-70.

Науманн Фрідріх (1860-1919) – німецький геополітик, теолог, політик, редактор впливової газети “Hilfe”, який у праці “Середня Європа” (1915) запропонував модель інтегруючого значення просторового розташування Німеччини. Сукупний наклад цієї книги за два роки перевищив 100 тисяч примірників. У 1916 р. її переклали на французьку, англійську та угорську мови, а в 1917-1918 рр. на шведську, італійську та російську. Середнє розташування Німеччини сформулював ще в 1818 р. Арид, заявивши, що “Бог помістив нас у центрі Європи; ми (німці) – серце нашої частини світу”. Червоною ниткою через всю роботу Ф.Науманна проходить думка, що Середня (Центральна) Європа є продуктом війни. “Ми сиділи разом у цій воєнній економічній тюрмі, ми вели боротьбу разом, ми приречені на те, щоб жити разом”. Під “економічною тюрмою” Ф.Науманн розумів економічну блокаду країн Антанти, передовсім Великобританії, по відношенню до країн Центральної Європи. Дослідник бачив устрій післявоєнної Європи у вигляді двох стін – між Німеччиною і Францією та між Німеччиною і Росією, однак застерігав від утворення третьої стіни – між Німеччиною та Австро-Угорщиною. Наступні події довели, що цього не сталося, адже Німеччина і Австро-Угорщина заклали основи Троїстого союзу, який існував під час Першої світової війни.

Центральна Європа, на думку Ф.Науманна, являла собою конгломерат країн, які вчений умовно поділив на провідні (Німеччина) і ті, що не зможуть проіснувати, займаючи нейтральну позицію (Австрія, придунайські держави, а згодом і Франція). Серед румунів, болгар, фінів, литовців, османців і поляків вчений називав і рутенців (українців). При цьому він підкреслював їх колосальні потенційні можливості й практично мізерні умови (які, до речі, контролюються Росією) для самостійного існування. Продовження й поглиблення русифікаторської політики, підкреслював Ф.Науманн, зводить нанівець як титанічні зусилля українців щодо збереження власної самоідентичності, так вимріяну віками мету

самостійності. Вихід із своєрідної пастки вчений вбачав в більш потужній орієнтації України на Європу, поступовому звільненні з об'ємів Росії, розвитку самостійницької психології українців, особливо на рівні їх масової свідомості. Зрозуміло, що ядром такого об'єднання мала бути Німеччина: "Середня Європа буде мати німецьке ядро, буде добровільно вживати німецьку мову, яку знають у всьому світі і яка вже є мовою міжнародного спілкування в Центральній Європі. Але вона повинна з самого початку виявляти терпимість і гнучкість по відношенню до всіх сусідніх мов, які пов'язані з нею". Однак, вчений не обмежувався мовними питаннями. На його думку, нова конфедерація повинна активно займатися як оборонними питаннями, так і проблемами економічної інтеграції, що призведе до формування центрально-європейського спільного ринку. Ф.Науманн був глибоко переконаний, що в майбутньому сформується "Сполучені Штати Планети" під гегемонією Німеччини. В цьому союзі (співка, федерація, конфедерація) "жодна держава... не позбудеться державної самостійності, як не офіруватиме вона задля цього свого власного тяжко здобутого й кров'ю захищеного суверенітету... Натомість, в інтересах усіх учасників, щоб не повстали нестримні плани перешпавлення. Іншими словами: під титулом Середньої Європи створюється не нова держава, проте створюється союз існуючих".

Ф.Науманн притримується думки, що всі народи Середньої Європи вилежать до єдиного "середньоєвропейського типу", гомогенність якого, попри конфесійні, національні, мовні відмінності, визначена однотипністю соціокультурного ландшафту та господарчих структур, а також однаковою трудовою етикою — схожим "господарським темпераментом", "господарчим характером", сповідуванням єдиної "нової соціально-економічної конфесії". Однак, Ф.Науманн далекий від того, що "середньоєвропейський тип" набув свого завершення, він тільки формується: "...Ми, якби мені було дозволено так висловитися, історичний напівфабрикат, та очікуємо саме на день завершення... Ми маємо за собою багато снаги, дуже багато якості, маємо також хист до праці, проте лише зараз має початися вища школа: навколо німців зростає культура Середньої Європи, зростає тип людини, що є середня між французами, італійцями, турками, росіянами, скандинавами. Прагнемо ж цього середньоєвропейця".

За іншого розкладу сил, вважає Ф.Науманн, країнам Центральної Європи не вдалося витримати конкуренцію з такими геополітичними утвореннями як Англія з її колоніями, США та Росія. Фактично, модель Середньої Європи Фрідріха Науманна була одним із тодішніх "пангерманських" проєктів, в якому пріоритет віддавався не етнічній єдності, а спільності географічної долі. "Континентальні" ідеї Фрідріха Ратцеля знайшли своє безпосереднє втілення в концепції "Середньої Європи" Ф.Науманна.

Даючи оцінку концепції “Середньої Європи” Фрідріха Науманна, сучасний дослідник Вадим Левандовський відзначає: “Безперечно, в концепції “Середньої Європи” як явищі інтелектуальної історії Німеччини вельми вагомим є елемент німецького месіанізму – переконання, що Німеччина має певний метафізичний обов’язок перед Богом та людством, виправданий сенс буття, гідний великої нації. Намагання “сказати своє слово” зумовлювало саме східну орієнтацію зусиль: тоді як на стабільному заході Німеччина могла прислужитися хіба що пригніченим ірландцям та фламандцям, на схід від неї простягався безкресий обшир скривджених земель, що буквально волали про допомогу. Була б Німеччина, знайшовши туг для своїх прагнень сприйнятливий ґрунт, виконала шляхетну місію визволителя, вона мала б не лише щирю вдячність тогочасної генерації, а й справжню приязнь і відданість наступних, здобула б на майбутнє в особі кількох націй половину континенту зичливих друзів та надійних союзників”.

Література: Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 41-42; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 2002. – С. 16-17; Дергачев В.А. Геополитика. – К.: ВИРА-Р, 2000. – С. 22; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – С. 266; Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ сторіччя // Політична думка. – 1994. – №3. – С. 58-60.

Вебер Макс (Карл Еміль Максиміліан, 1864-1920) – німецький соціолог. Народився в м. Ерфурті у заможній родині. Після закінчення гімназії в Берліні (1882), вивчав право й економіку в Берлінському, Гейдельберзькому та Мюнхенському університетах. Захистивши дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук (1889), починає працювати професором римського, німецького та торгового права в Берліні. Згодом викладає на кафедрах національної економіки у Фрайбурзі та Гейдельберзі. Автор численних праць: «Об’єктивність» соціально-наукового і соціально-політичного знання» (1904), «Протестанська етика і дух капіталізму» (1905), «Начерк соціальної економіки» (1911), «Господарська етика світових релігій» (1916), «Господарство як професія» (1917), «Парламент і уряд у нововлаштованій Німеччині» (1918), «Соціалізм» (1918), «Політика як професія» (1919). Помер в Мюнхені.

М.Вебер належав до тих німецьких політиків, які бажали зберегти політичну спадщину Бісмарка і прагнули домогтися доступу Німеччини до світової політики, тому на перше місце ставив велич і міць держави, дуже високо цинив поняття нації. У праці “Політика як покликання і фах” М.Вебер, цитуючи Л.Троцького, констатує: “Будь-яка держава заснована

на насильстві”, – говорив у свій час Троцький у Брест-Литовську. І це дійсно так”. Під враженням від захоплення Польщі та німецького вступу на територію Бельгії Вебер під час Першої світової війни змінив свою позицію і виступив проти німецької політики анексії, а з 1917 р. також проти необмеженої війни підводних човнів. Ця позиція виросла з його переконання, що Німеччина могла б зберігати або повернути собі свою історично-світову роль національної наддержави та центру європейського порядку не за допомогою окупаційної політики, а лише за допомогою політики вільного об’єднання. Інакше в центрі Європи утвориться вакуум могутності, внаслідок чого незабаром США та Росія ділитимуть світове панування. Такі думки, хоч і не набули великого розголосу, однак були піддані нищівній критиці з боку Німецької Демократичної партії. Врешті-решт, ця партія провалила кандидатуру М.Вебера на виборах до національного зібрання у Франкфурті. З приводу цього вчений висловився в дусі, що “політик має йти на компроміси – вчений їх не може покривати”.

Макс Вебер був першим серед західноєвропейських мислителів, хто висунув ідею створення незалежної України. Його геополітична концепція була в деякій мірі співзвучною з науманською, а тому не дивно, що М.Вебер був активним членом руху “Середня Європа” й прихильником створення німецько-слов’янсько-південносхідноєвропейської федерації, в якій належне місце мала посісти Україна. Варто погодитись із міркуваннями сучасного дослідника В.Левандовського, що геополітичні погляди М.Вебера пройшли відповідну еволюцію. Якщо спочатку, перебуваючи під значним впливом концепції М.Драгоманова, він стояв на позиції відстоювання Україною федеративного устрою, то після жовтневого перевороту він визнавав прагнення українців до незалежності. В його працях, основаних на ґрунтовних знаннях історії слов’ян, червоною ниткою проходить ідея протилежності українського та російського менталітету. Відносно росіян М.Вебер вживає такі терміни, як “народний імперіалізм”, “більшовицький солдатський імперіалізм”, “імперіалістична інтелігенція”, “великоросійський шовінізм”, “мілітаристські масові інстинкти”, “російське варварство”, “російські варвари”. На думку М.Вебера, численні народи, які перебувають під гнітом Росії, “мають свою власну й частково дуже давню культуру порівняно з Росією, принаймні значно вищу культуру”. “Я... за створення польської, малоруської, литовської, латиської автономних національних держав” – підсумовує М.Вебер. Ставлення росіян до підкорених народів, великий німецький вчений називав “звірячою мерзотністю”.

Література: Вебер М. Политика как призвание и профессия // Литология мировой политической мысли: В пяти томах. – Т. II. Зарубежная политическая мысль. XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 11-29; Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера /Під ред. Євгена

Причетія. – К.: ВК ТОВ “Тандем”, 2002. – С. 437-451; Енциклопедія політичної думки /За ред. Девіда Міллера. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 45-47; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 39-40; Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ сторіччя // Політична думка. – 1994. – №3. – С. 61-62; Вебер М. // История политических учений /Под ред. О.В.Мартышина. – Вып. 3. – М.: Юрист, 2000. – С. 68-83; Кола Д. Политическая социология. – М.: Издательство «Весь Мир» – Издательский Дом «ИНФРА-М», 2001. – С. 82-83; 92-96; 103-104; Вебер Макс // Філософія політики. Короткий енциклопедичний словник. – К.: Знання України, 2002. – С. 95-97.

Шмідт Аксел – німецький історик і журналіст. Народився в 1870 р. у м. Тарту (Естонія). Проживаючи в Берліні, редагував часописи «Німецька політика» (1917-1921) та «Німецька думка» (1925-1928). У 1918-1924 рр. А.Шмідт очолював «Німецько-українське товариство», яке видавало часопис «Україна», де якому друкувалися відомі українські вчені Іван Мірчук, Зенон Кузеля, Дмитро Антонович та ін. Будучи прихильником геополітичної концепції «Середньої Європи», А.Шмідт підготував до друку і видав у Берліні науково-популярну книгу «Україна. Країна майбутнього» (1939).

Працю А.Шмідта ґрунтовно проаналізував відомий український вчений Ф.А.Куля. Книга складається з трьох окремих частин, які поділені на 12 розділів. У перших двох розділах йдеться про перебіг історичних подій від часів Київської Русі до червня 1939 р. Опрацювавши значний фактичний матеріал, вчений зробив вірний висновок, що Україна як була колонією царської Росії, так нею і залишилась. Пророкуючи розпад радянської імперії, А.Шмідт зауважував: «...кожен українець повинен собі уявити, що держава утвориться тільки власними руками». Третій розділ присвячений Карпатській Україні. В ньому розглядаються такі питання, як мова, сім'я, національна свідомість та культурний розвиток населення краю, робиться короткий нарис політичної історії Закарпаття. А.Шмідт, ймовірно, відносився до тих представників німецького народу, які бажали добросусідських відносин між Німеччиною і Україною, а тому він з сумом констатував поразку національно-визвольних змагань закарпатських українців: “Сили у цій боротьбі були нерівні, але у захисників Карпатської України було щось високе, свідоме, порив до волі, свободи і незалежності”. Необхідно погодитись із твердженням Ф.А.Кулі, що книжка А.Шмідта “дала німецькомовному читачеві досить цілісну уяву про Україну, як і про Карпатську Україну, в контексті боротьби українського народу за свою національну незалежність”.

Література: Куля Ф. Німецькомовна історіографія 30-50-х років про Україну і Карпатську Україну // Науковий Збірник Товариства «Просвіта»

и Ужгороді. – Річник IV (XVIII). – Ужгород, 2000. – С. 72-74; Куля Ф. Між державами Європи: (Німецькомовна історіографія про Україну і Закарпаття) // Карпатський край. – 1996. – №5-7. – С. 51-52; Куля Ф. Погляд з Берліна: (Аксель Шмітг і його книга “Україна. Країна майбутнього”) // Карпатський край. – 1995. – №9-12. – С. 82-83; Куля Ф. У поступі за волю: Аксель Шмітг про Україну і Карпатську Україну // Новини Закарпаття. – 1995. – 13 квіт.

Шмітт Карл (1888-1985) – німецький юрист, політолог, філософ, історик. Він народився в пруському містечку Плеттенберг у сім’ї католика. Закінчив юридичний факультет Берлінського університету. За причетність до нацистської партії, членом якої К.Шмітт був з 1933 р., звинувачувався на Нюрнберзькому трибуналі, однак за браком доказів був звільнений. Майже до останніх днів свого життя перебував у невідомості. Свої геополітичні погляди виклав у працях “Політична теологія” (1922), “Поняття політичного” (1927), “Порядок великих просторів у праві народів, із забороною на інтервенцію для чужих просторів сил” (1939), “Земля і море” (1942), “Номос Землі” (1950), “Планетарна напруженість між Сходом і Заходом і протистояння Землі та Моря” (1959).

К.Шмітт ввів поняття “номосу” Землі, розуміючи під ним сформований, організований і упорядкований простір. Вчений розрізняв існування трьох “номосів”, перший з яких мав місце до початку Великих географічних відкриттів. Тоді люди ще не мали уявлення про всі океани і Америку, а тому кожний народ вважав себе центром світу. Це тривало до тих пір, поки один народ не зіштовхувався з кордоном іншого народу. Великі географічні відкриття зруйнували цей перший “номос”, а відкривачами другого “номосу” стали європейці, які поділили планету між собою. В той же час Англія заволоділа морем, перетворившись у могутню морську державу. Такий світопорядок порушила Перша світова війна, що привела до виникнення третього “номосу”, внаслідок якого земля розпалася на дві половини: східну і західну. Обидві вони перебувають у антагонізмі, ведучи як “холодну” війну, так і гарячі.

Необхідно зупинитися на розумінні К.Шміттом війни. У книзі “Поняття політики” німецький вчений констатує: “Держава як політична цілісність і центр прийняття рішень утримує і концентрує величезну владу: у неї є можливість вести війну і, відповідно, відкрито розпоряджатися життям людських істот”. “Право війни” за Шміттом передбачає дві можливості: можливість вимагати від своїх громадян готовності піти на смерть і вбивати людські істоти, які перебувають у чужому таборі. В якості критерію для визначення політики, К.Шмітт пропонує поділ на друзів і ворогів, де під ворогом розуміється “той, хто до нас вороже налаштований”. Однак, пізніше Шмітт уточнив, що його концепція ворога не означала, що ворог має бути знищений і що він мав на увазі “оборону,

випробування сил і встановлення спільного кордону". Після того як зникнуть антагонізми і припиняться війни, люди зможуть присвятити себе різним видам діяльності в умовах, "коли будуть існувати тільки вільні від політики соціальні явища: ідеологія, культура, цивілізація, економіка, мораль, право, мистецтво, розваги і т.д. і більше не буде ні політики, ні держави".

К.Шмітт надавав великого значення здатності народу визначати ворога, а якщо він втрачає цю здатність, то перестає існувати як політичний суб'єкт: "Якщо він (народ – М.В.) дозволяє, щоб хто-небудь чужий визначав йому, хто є його ворогом і проти кого йому можна вести боротьбу, а проти кого – ні, він більше вже не є вільним народом і підпорядкований іншій політичній системі чи включений до неї".

К.Шмітт прийшов до висновку про існування протилежності "номосу" Землі "номосу" моря. До "сил суші" він застосував назву "Бегемот", а до "сил моря" – "Левіафан". К.Шмітт віддає перевагу "Левіафану", символом якого вчений називає "Дім", на відміну від символу "Корабель", характерного для "Бегемота". "Дім" – це спокій, "Корабель" – рух. Між цими двома символами антагонізму нема до тих пір, поки "Корабель" не заволодів океаном.

Твердячи, що порушена рівновага між Морем і Землею, К.Шмітт пророкує велику цивілізаційну катастрофу, яка спричинюється поступовим відходом "номосу" Землі від ґрунту. Однак, цього можна уникнути трьома шляхами: 1) під час протистояння Землі й Моря залишиться переможець, який перетвориться в єдиного господаря світу; 2) спроба підтримувати рівновагу між Землею і Морем посередництвом "Партизана" – останньої діючої особи історії, який чинитиме опір тотальному наступу моря; 3) утримування рівноваги завдяки існуванню кількох блоків незалежних держав, які заради цього домовляться про співпрацю.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 71-74; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 74-81; Гаджиев К.С. Политическая философия. – М.: Экономика, 1999. – 606 с.; Кола Доминик. Политическая социология. – М.: Издательство «Весь Мир» – «ИНФРА-М», 2001. – С. 60-63.

ІТАЛІЙСЬКА ГЕОПОЛІТИКА

Джентіле Джованні (1875-1944) – італійський мислитель, державний та суспільний діяч. Закінчив Пізанський університет. Обирався сенатором (1922), а згодом працював міністром освіти (1922-1924), провівши шкільну реформу, названу його іменем. З 1943 р. очолював Академію наук, редагував "Італійську енциклопедію". Опублікував низку праць: "Реформа гегелівської діалектики" (1913), "Система логіки як теорії пізнання" в двох

томах (1917-1923), “Філософія мистецтва” (1931), “Вступ до філософії” (1933). Страчений італійськими партизанами.

Д.Джентіле у своїх поглядах пройшов своєрідну еволюцію від речника ідеалізму до теоретика фашизму. Дж.Себайн і Т.Торсон підписали: “Коли Муссоліні вирішив, що фашизму потрібна філософія, він, очевидно, поставив завдання перед Джованні Джентіле, який, подібно Бендетто Кроче, довго ототожнювався з італійською школою гегелівської філософії. Джентіле мав гегелівську теорію держави, але не мав достатньо часу, щоб нею скористатись. Муссоліні прийняв те, що йому запропонував Джентіле, і в результаті теорією італійського фашизму стає теорія “держави”, її вишості, священності і всеохпності. Його девізом зробились слова: “Все для держави; ніщо проти держави; ніщо поза державою”. Складовим ідеологічним чинником фашизму вважались: ідеалістична філософія, що мала антиматеріалістичний характер; відновлене релігійне підчуття; синдикалізм Сореля та війна.

У Д.Джентіле теорію фашистської держави часом важко відрізнити від апології терору. Він доводив, що сила – право, а свобода – підкорення. “Завжди максимальна свобода, – твердив він, – співпадає з максимальною силою держави... Будь-яка сила – моральна сила, бо вона завжди є вираженням волі”. Держава, яка проникає в усі клітини національного життя, є тоталітарною. Цей термін у 1925 р. ввів Д.Джентіле, а через 5 років Б.Муссоліні почав вживати поняття “тоталітарна держава”. Д.Джентіле, повністю заперечуючи принципи демократії, фактично, відмовився від визнання політичної рівності, суверенності, яку називав “колективною безвідповідальністю”. Такий підхід він переносив на міжнародну арену. Наприклад, окупацію Італією Ефіопії Д.Джентіле називав захистом прав знедолених народів від “плутократських держав”. Надаючи війні неослабну увагу, він вважав її основним фактором існування та первинним мистецтвом.

На чолі могутньої нації, тоталітарної держави, має стояти вождь: “Існує одна людина, один герой, один владарюючий та доленосний дух, у якому втілена думка нації, що безперервно вібує у могутньому ритмі юнацького життя”. Для фашиста притаманними мають бути такі риси, як працелюбність, віра в бога, відданість ідеалу, усвідомлення себе частиною нації, яка спроможна на великі досягнення. Завдяки Д.Джентіле, вважала Ханна Арендт, Муссоліні “був, мабуть, першим партійним лідером, який свідомо відкинув формально програму й замінив її натхненним вождізмом і дією як такою. За цим стояло переконання, що дійсність самого моменту – головний елемент натхнення, який партійна програма лише гальмувала б. Філософію італійського фашизму, мабуть, краще виражав “актуалізм” Джентіле, аніж “міфи” Сореля”.

Література: Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 77-78;

История политических учений /Под ред. О.В.Мартышина. – Вып. 3. – М.: Юрист, 2000. – С. 131-140; Себайн Дж. Г., Торсон Т.Л. Історія політичної думки /За ред. Девіда Міллера. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 110; Арендт Х. Джерела тоталітаризму. – К.: Дух і Літера, 2002. – 539 с.; Бессонов Б. Фашизм: идеология, политика. – М.: Высшая школа, 1985. – 279 с.; Кола Д. Политическая социология /Перевод с французского. – М.: Изд-во “Весь Мир” – Издат. Дом “ИНФРА-М”, 2001; 406 с.; Геополитика: Популярная энциклопедия. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2002. – 624 с.

Муссоліні Беніто (1883-1945) – італійський політичний і державний діяч. Народився 29 липня в селі Довіа провінції Форлі в сім'ї коваля Алессандро Муссоліні, який вважав себе атеїстом, та вчительки і фанатичної католички Розі Мальтоні. Беніто, старший серед трьох дітей сімейства Муссоліні, одержав диплом викладача в Форлімполі. Виявляв інтерес до творів К.Маркса, а напередодні Першої світової війни захопився теоріями Ф.Ніцше та біографією Наполеона Бонапарта. Кумирами Муссоліні також були Н.Макиавеллі, Тіт Лівій і Цезаре Борджіа. Майбутній диктатор розмовляв на шести мовах і ще чотири розумів.

Свою політичну діяльність Муссоліні почав напередодні Першої світової війни, був одним з лідерів “ультра-контрреволюційного” руху в Італійській соціалістичній партії, з якої його виключили в 1914 р. за підтримку вступу Італії у війну на боці Антанти. В березні 1919 р. заснував фашистську організацію, яка в 1922 р. здійснила державний переворот. У 1926 р. в Італії була встановлена фашистська диктатура. На той час Беніто одружився на Ракеле, адже згідно з одним із принципів фашизму всі функціонери повинні були бути обов'язково одруженими.

В 1929 р. Муссоліні підписав Латеранську угоду, що гарантувала підтримку з боку католицької церкви, а в 1933 р. уклав договір про політичний і військовий союз з фашистською Німеччиною. З ініціативи Муссоліні Італія вела експансіоністську політику (захоплення Ефіопії в 1936 р., Албанії в 1939 р., участь у Другій світовій війні). В липні 1943 р. диктатура Муссоліні впала, але протягом 1943-1945 рр. він очолював маріонетковий уряд на окупованій німецьким вермахтом території Італії. Доля Муссоліні була приречена завдовго до закінчення війни. Керівники сил визволення Італії одноголосно засудили ще в серпні 1944 р. Беніто Муссоліні та 14 діячів італійського фашизму до смертної кари. В березні 1945 р. він був схоплений партизанами і 29 квітня розстріляний (вирок виконав Мікеле Моретті), після чого повішений разом з 14 фашистськими ієрархами та коханкою Петаччі на площі Лорето в Мілані. Невдовзі перед смертю Муссоліні заявив: “Я хотів би, щоб на моїй могилі були накреслені такі слова: “Тут спочиває найрозумніша тварина з тих, які коли-небудь існували на землі”.

Свої політичні ідеї Б.Муссоліні виклав у праці “Доктрина фашизму”, вперше опублікованій на сторінках “Італійської енциклопедії” в 1932 р., та численних виступах. Держава, на глибоке переконання Муссоліні, “будучи виразником універсальної етичної волі, створює право на національну незалежність. Нація, уособлена в Державі, є живим, етнічним буттям лише настільки, наскільки вона прогресивна. Бездіяльність є смерть. Таким чином, Держава – не тільки авторитет, який править і надає законну форму і духовну цінність індивідуальним волям, але й влада, яка робить їх волю поважною за межами своїх власних кордонів, роблячи тим самим практичне сприяння універсальному характеру рішень, необхідних для забезпечення їх розвитку. Це передбачає організацію і розширення, якщо не відразу, то потенційно. Таким чином, Держава ототожнює себе з волею людини, розвиток якої не може бути зупинений перепонами і яка шляхом досягнення самосвідомості демонструє свою власну безмежність”.

Б.Муссоліні, засуджуючи твердження пацифістів про вічний мир, доводив: “Врешті-решт, чим більше фашизм розглядає і аналізує майбутнє і розвиток людства, відволікаючись від політичних однохвилинних моментів, тим більше не вірить він ні в можливість, ні в корисність вічного миру... Війна – єдине, що піднімає на вищій щабель всю людську енергію... Всі решти випробувань лише сурогати, які ніколи не ставлять людей в таку ситуацію, коли вони змушені приймати велике рішення – альтернативу життя чи смерті”. Ідеалом держави у Муссоліні є імперія, а коли вона починає занепадати, починають переважати тенденції роз’єднання і розпаду з боку індивідів чи окремих груп, то націям... настає кінець”.

Імперія, за Муссоліні, повинна піклуватися не тільки про свою внутрішню єдність і силу. Під імперією, що ототожнюється з нацією, Муссоліні розуміє пряме і посереднє панування над іншими націями, хоча не обов’язковим є бажання заволодіти чужою територією. “Для фашизму, – писав він, – піднесення імперії, тобто розширення нації, є суттєвим проявом життєздатності й притаманності ознакам занепаду. Люди, які возвеличують чи піднімаються знову після періоду занепаду, – завжди імперіалісти; будь-який відступ є ознакою занепаду і смерті. Фашизм – це вчення, найкращим чином пристосоване представляти устремління і сподівання народу, такого, як народ Італії, який знову піднімається після багатолітнього приниження і зовнішнього поработіння”. Відмовившись від соціалістичних аспектів у своїх поглядах, Муссоліні заявив про необхідність знищити більшовизм, маючи на увазі під ним комуністичну ідею. На думку одного з біографів Муссоліні Крістофера Хібберта, ідея про те, що Італія під керівництвом дуче займе належне їй місце в Європі, одержала могутню підтримку в середовищі молоді.

Вище вже вказувалося, що Муссоліні не вважав обов’язковим, принаймні у своїх виступах, захоплення чужих територій. Однак,

насправді ж, він їм приділяв чимало уваги. Муссоліні нерідко доводилось пояснювати громадськості той чи інший крок своєї зовнішньої політики. Зокрема, в розмові з англійським журналістом, Муссоліні так пояснював свій намір захопити Ефіопію: “Якщо ви хочете поговорити про жахи війни, то я вам покажу фотографії тих злодіянь, які абіссінці здійснювали над нашими солдатами. Те, що ви побачите, надто відразливе для того, щоб будь-яка пристойна газета наважилася б надрукувати. Ми ніколи не використовували газові хмари, подібно тим, які були в порядку речей під час останньої світової війни. Якщо ми й скидували бомби з гірчичним газом в ущелини, які могли використовувати абіссінці, щоб робити напади на колону наших військ, то це робилось виключно в гуманних цілях, бо в результаті ми рятували життя і тим і іншим”.

Після окупації Ефіопії Б.Муссоліні вже не звертав увагу на виправдання своїх дій. Одного разу він заявив: “Я поставив перед собою чітку мету – зробити Італію великою і поважною країною, якої б, разом з тим, і побоювались... Італійський народ, не має значення хто він, фашист чи ні, заслуговує великої долі”. Геополітичні плани Муссоліні були мало чого варті без Гітлерівської Німеччини. Хоча це добре усвідомлював Муссоліні, однак його висловлювання щодо Гітлера та Німеччини нерідко шокували його співрозмовників. Якщо б теорії Гітлера були правильними, то, на думку Муссоліні, “лапландця слід би вважати найвищим типом розвитку людської раси... Тридцять століть історії змушують нас з почуттям великого жалю розглядати такі доктрини, посилено пропаговані по той бік Альп нападками народності, яка була поголовно неосвіченою в ті дні, коли Рим гордився Цезарем, Віргілієм і Августом”. Сучасний російський біограф Муссоліні М.Льїнський вважає, що між Гітлером і дуче відбулося 13 зустрічей. Після першої ж розмови Муссоліні зробив висновок: “Він же просто божевільний”. А дещо згодом, коли Гітлер, на запрошення Муссоліні, відвідав Венецію, італійський диктатор назвав фюрера “балакучим монахом”. Подібні характеристики Гітлера, зроблені дуче, можна б продовжувати без кінця.

Впроваджуючи в життя свої геополітичні ідеали, Б.Муссоліні нерідко дбав про прихильне ставлення до нього громадської думки, а заради цього необхідно було притримуватись елементів таємності. На засіданні Великої ради фашистської партії, де дуче виступив з доповіддю “Безпосередні завдання, які стоять перед фашистським рухом”, він заявив, що Албанія повинна стати італійською провінцією, анексія Туніса і Корсіки забезпечить безпеку Італії в Середземномор’ї, а альпійський кордон з Францією повинен бути відсунутий за Ніццу й проходити по річці Вар”. “Я також уважно приглядаюсь, – продовжував він, – до швейцарського Тичино, Швейцарії, яка втратила здатність об’єднати свої народи, вона приречена, подібно іншим малим країнам, пережити повний розпад. Така моя програма. Покищо я не можу назвати точні терміни її виконання. Я всього-на-всього

підмічаю пунктиром той шлях, по якому ми повинні промаршувати. Будь-хто, хто частково або повністю оголосить про мої плани, буде звинувачений у зраді й відповідатиме по всій суворості закону”.

В міжнародній політиці Б.Муссоліні впроваджував курс неповаги до прав інших, до речі, як і у внутрішніх справах в Італії. Підписуючи пакт Келлога, який оголошував поза законом війну як інститут національної політики, Муссоліні продемонстрував вищій щабель політичного лицемірства. “Чому не підписати документ, який відпаде сам по собі? За два роки я підписав 138 різних міжнародних угод, а тому не варто агітувати з приводу ще однієї”. Наступного дня Муссоліні наказав командуванню армії, флоту і військової авіації згуртуватися в єдину бойову силу. Складалося враження, що Муссоліні вкрай не любить дотримуватися правил гри: “Краще і простіше грати, коли “гра без правил” чи коли правила постійно змінюються по ходу гри, і завжди на користь одного з гравців, який за будь-яких обставин має перемоги. Така партія мені підходить тому, що я її створив сам”. Цікавим видається його трактування політики, як “пошуку можливого, реального, практично досяжного. А якщо чогось не досягли, значить, переважали фантазії й було підсумне опертя на землю”.

Як відомо, плани Муссоліні залишились планами. Звинувачуючи всіх і вся у їх провалі, дуче змінив свою думку про італійську націю: “Мені не вистачає справжнього матеріалу, навіть Мікеланджело потребував міцного мрамору, щоб висікати з нього статуї. Якщо б у його розпорядженні була тільки глина, то він не створив би нічого, крім глечиків. Народ, який протягом шістнадцяти століть був тільки наковальнею, не може за кілька років перетворитися в молота. Італійці завжди були “нацією баранів”. Вісімнадцять років недостатньо для того, щоб змінити їх”. Італійці, в трактуванні Муссоліні, перетворилися в “м’якотілий народ”, “безхребетну масу”.

В сучасній Італії поступово повертається культ Муссоліні. Дружина диктатора Ракеле, яка померла в 1979 р., похована на кладовищі Сан-Кассієно Предалпео поряд з Беніто Муссоліні. Сім’я дуче розрослася і сьогодні без будь-якої дискримінації живе в Італії. Чоловічу лінію продовжує тільки один правнук – Гай Юлій Цезар Муссоліні (внук Вітторіо, син Гвідо), якому 30 років. Серед найвідоміших жінок Муссоліні в сьогоднішній Італії – внучка дуче Алессандра Муссоліні (1962 року народження), депутат італійського парламенту.

Література: Хибберт К. Бенито Муссолини. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 512 с.; Антология мировой политической мысли: В пяти томах. – Т. 2. Зарубежная политическая мысль XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 234-252; Ильинский М. Жизнь и смерть Бенито Муссолини: Вчера, сегодня, завтра. – М.: Вече, 2000. – 464 с.; Кто е хто в европейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 165-166.

Санторо Карло – професор Інституту міжнародних політичних досліджень в Мілані. Якщо Ф.Фукуяма прогнозує в майбутньому існування Світового уряду, ядром якого могла б слугувати ООН, то К.Санторо вважає це наслідком застарілої логіки двополярної геополітики і “холодної війни”. На думку вченого, зіткнення цивілізацій суттєво послабить роль відомих міжнародних структур, зросте національна самосвідомість і націоналізм в країнах Східної Європи, Росії та Третього світу. В недалекому майбутньому відбуватимуться процеси децентралізації й дроблення, що, закономірно, приведе до цілого ряду локальних війн та конфліктів. Внаслідок цього з’являться нові геополітичні простори, для управління якими і знадобиться Світовий уряд. До речі, К.Санторо передбачає розпад Росії на цілий ряд державних утворень.

К.Санторо запропонував власну модель катастроф між цивілізаціями, що займає проміжне місце між подібними моделями Ф.Фукуями і С.Хантінгтона. Модель катастроф за Санторо полягає в наступному: 1) подальше послаблення ролі міжнародних інститутів; 2) наростання націоналістичних тенденцій в країнах, що входили до блоку держав-учасниць Варшавського договору та Третього світу; 3) дезинтеграція традиційних блоків та розпад існуючих держав; 4) початок війн малої та середньої інтенсивності, що приведе до нових геополітичних утворень; 5) утворення Світового уряду; 6) створення планетарної держави під егідою Світового уряду.

Література: Нартов Н.А. Геополитика. – М.: Юнити, 2000. – С. 83-84; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 130-131.

Террачано Карло – сучасний італійський геополітик, постійний співробітник міланського політологічного журналу «Оріон». Його погляди можна охарактеризувати як крайній європейський континенталізм, що межує з доктриною євразійства. Геополітична схема К.Террачано побудована на протиставленні континентального Сходу і атлантичного Заходу, в якій симпатії автора на боці телурократії. На відміну від Ф.Науманна, який перебільшував роль Центральної Європи, К.Террачано вважає її другорядним елементом планетарного протиставлення таласократії та телурократії. На думку вченого виразником континентальних геополітичних інтересів виступає ісламський світ (Іран, Лівія, Ірак), і особливо ісламський фундаменталізм. Європейське відродження, на думку К.Террачано, можливе тільки при умові об’єднання Росії та ісламського світу проти атлантизму, очолюваного США.

Література: Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 150-151.

АНГЛІЙСЬКА ГЕОПОЛІТИКА

Макіндер Хелфорд Джордж (1861-1947) – британський біограф. Він народився в місті Гейнсбург. Закінчив Оксфордський університет, в якому пізніше заснував школу географії (1899). Очолював Лондонську школу економіки (1903-1908), обирався депутатом парламенту від Шотландії (1910-1922), в якому очолював декілька комітетів. У 1919-1920 рр. брав участь у якості британського комісара на Півдні Росії. Наукову й політичну діяльність Х.Макіндер поєднував з керуванням власної бізнесової структури “Імперіал шіпінг компанії”. Опублікував чимало наукових праць, серед яких особливою популярністю користувалися “Британія і Британські моря” (1902), “Демократичні ідеали та реальність” (1919), “Кругла планета і завоювання світу” (1943) та його доповідь “Географічна вісь історії” (1904).

Саме остання із перерахованих робіт Хелфорда Макіндера викликала найбільший резонанс. З доповіддю “Географічна вісь історії” він виступив 25 січня 1904 р. на засіданні Королівського географічного товариства. Пізніше Макіндер вносив до неї корективи у 1919 і 1943 рр., однак зміст її суттєвим чином не змінився. Переважна більшість сучасних дослідників справедливо вважають Макіндера чи не найпершим геополітиком, який сформулював основні закони та категорії цієї науки, які не втратили актуальності до наших днів. М.Мироненко називає теорію Макіндера “дивовижним по довготривалості досягненням геополітичної думки”. На думку Н.Нартова, “англієць Хелфорд Джордж Макіндер – одна із найзначніших фігур серед вчених-геополітиків”. Його позицію розділяють А.Дугін і К.Гаджієв. Український дослідник геополітики В.Дергачов називає Макіндера “одним із блискучих вчених свого часу”, а російські геополітики С.Жильов, І.Зонн та А.Ушков притримуються думки, що “склалась традиція починати виклад історії геополітики з Х.Макіндера – теоретика англо-американської геополітики і геостратегії, який запропонував революційну схему інтерпретації політичної історії світу”.

Отже, перейдемо до змісту доповіді Макіндера, яка суттєво змінила наніш уявлення про світ. Виступаючи перед своїми колегами по Королівському географічному товариству, Макіндер звернув їх увагу на те, що “початок ХХ століття кваліфікується як кінець великої історичної епохи”, яку він назвав “епохою Колумба”. З цього часу, тобто в “післяколумбову епоху”, “нам доведеться мати справу із замкненою політичною системою, і цілком можливо, що це буде система глобального масштабу”. Якщо раніше різноманітні походи, завоювання, “розширення простору” вважалися звичним явищем, на яке майже не звертали уваги, то тепер “будь-який вибух суспільних сил, замість того, щоб розсіятися в оточуючому незнайомому просторі та хаосі варварства, відіб’ється голосним ехом на протилежному боці земної кулі, так що в підсумку

руйнування зазнають будь-які слабкі елементи в політичному та економічному організмі Землі”.

Макіндер запропонував “деякі реальні пропорції в співвідношенні подій, що відбуваються на світовій арені” і “формулу, яка так чи інакше відобразатиме певні аспекти географічної відданості світовій історії”. Він не виключав і той факт, “що якщо нам пощастить, то ця формула набуде і практичної цінності – з її допомогою можна буде вирахувати перспективу розвитку деяких конкуруючих сил теперішнього міжнародного політичного життя”. Цю формулу він назвав “географічною віссю історії”. Макіндер твердить, що для будь-якої держави найвигіднішим географічним місцерозташуванням вважається “середнє”. З планетарної точки зору центр світу – це Євразійський континент, в ядрі якого, в свою чергу, знаходиться “серце світу” – Хартленд – ключова геостратегічна територія Афро-Євразійського Світового острова. Через Хартленд і пролягає гіпотетична “географічна вісь історії” (“осьовий ареал”).

Точні кордони Хартленда Макіндер не називає, більше того, вони змінювалися автором у наступних роботах, однак завжди в центрі Хартленда знаходилася центральна частина Росії від Білого і Балтійського морів до Каспія, Байкалу і Північно-Східного Сибіру. Хто б не мешкав на цій величезній території в різні періоди історії, однак саме з Євразії відбувався натиск на Європу різноманітних кочових орд – скіфів, гуннів, хазарів, арабів, монголів, що несли з собою “авторитарний, ієрархічний, недемократичний заряд”. Їх Макіндер називає “розбійниками материкової суші”. На початку ХХ ст. в Євразії панує Росія, яка замінила монголо-татар. Проте, знову підкреслює Макіндер, немає значення, хто панує в цьому регіоні, тому що “заміна внутрішнього контролю Росії яким-небудь новим її видом не приведе до зниження вагомості цієї осьової позиції. Якщо б, наприклад, китайці при допомозі Японії розгромили Російську імперію і завоювали її територію, вони б створили жовту небезпеку для світової свободи тим, що додали б до ресурсів великого континенту океанічні простори, завоювавши цим самим перевагу, якої до цих пір немає російський господар цього осьового регіону”.

А поки такого розвитку подій не відбулося, “в цьому світі вона (Росія – М.В.) займає центральне стратегічне становище, яке в Європі належить Німеччині. Вона може по всім напрямкам, за винятком півночі, завдавати, а одночасно і одержувати удари. Кінцевий розвиток її мобільності, пов’язаний із залізними дорогами, залишається справою часу. Та й ніяка соціальна революція не змінить її відношення до величезних географічних кордонів її існування. Тверезо розуміючи межі своєї могутності, правителі Росії відмовилися від Аляски, адже для російської політики є фактичним правилом не володіти ніякими заморськими територіями, аналогічно як для Британії є правилом панувати на океанських просторах”. Отже, Євразія – недоступна для морського флоту країн “зовнішнього півмісяця”. В цьому свого часу мали

можливість переконатися армії Карла XII та Наполеона Бонапарта. Від війни з Росією застерігав “залізний канцлер” Отто фон Бісмарк.

За межами Євразії-Хартленда існує “великий внутрішній півмісяць”, який включає в себе Німеччину, Австрію, Туреччину, Індію та Китай. Макіндер застерігає, що для демократичних країн, до яких він відносить, перш за все, рідну Великобританію та США, головне завдання полягає в тому, щоб не допустити об’єднання Німеччини – центральної держави Європи з Росією – серцем Євразії. “Порушення балансу сил на користь осової держави, – відзначає Макіндер, – що виражається в його експансії на прикордонні території Євро-Азії, дозволяє використати необмежені континентальні ресурси для побудови флоту. Завдяки цьому незабаром перед нами з’явиться світова імперія. Це може статися, якщо Німеччина захоче приєднатися до Росії в якості союзника”. Такий розклад сил загрожувє Франції, яка, на глибоке переконання Макіндера, змушена шукати союзників серед морських держав. Вчений припускає, що в разі утворення могутнього блоку Франції, Італії, Єгипту, Індії та Кореї можна успішно протистояти Євразії.

До гіпотетичного “зовнішнього півмісяця” Макіндер відносить Британію, Південну Африку, Сполучені Штати, Канаду і Японію. Ці держави можуть суттєво впливати на баланс сил, однак не безпосередньо, а через Росію. Отже, знову підтверджується центральна роль Росії в Євразії. Хартленд, який знаходиться в центрі Євразійського континенту, вважається ключовою територією в більш загальному контексті – в межах Світового острова, що включає в себе три континенти – Азію, Африку і Європу. Виходячи із своїх просторово-структурних побудов, Макіндер сформулював три максими: 1) хто править Східною Європою, той править Хартлендом; 2) хто править Хартлендом, той править Світовим островом; 3) хто править Світовим островом, той панує над цілим світом.

В роботі “Демократичні ідеали і реальність” (1919) територія Хартленда була розширена за рахунок включення до нього Тибета і Монголії на сході та Центрально-Східної Європи на заході. В 1943 р. Макіндер вилучив із складу Хартленда територію Східного Сибіру, розташовану на схід від Єнісею, назвавши її “Росією Lenaland” за назвою річки Лени. Виділення цієї території, багатой природними ресурсами, передбачало включення її до зони берегового простору, який міг бути використаний морськими державами проти хартленда. До речі, Макіндер не тільки конструював теоретичні моделі майбутнього світового панування. Він взяв активну участь у підтримці колективського руху, а на Паризькій мирній конференції вніс пропозиції щодо створення “буферних держав”, які б розділяли Росію та Німеччину. Однак, розвиток політичних подій чітко довів безперспективність утворення таких держав, які після Мюнхенської кризи в Європі припинили своє існування. До речі, їх засновники (США та Великобританія) першими ж і допустили до цього.

Вся концепція “географічної осі історії” Макіндера побудована на протиставленні “морських” і “сухопутних держав”, протиставленні “телурократії” і “таласократії”, континентальних та острівних утворень. Проте, обидві світові війни, які мали місце в ХХ ст., внесли серйозні корективи у схему Макіндера. В статті 1943 р. вчений суттєво переробив свою модель. Вона відображала союз СРСР, США, Великобританії та Франції. Хартленд тепер ототожнювався з СРСР і з’єднувався з Північною Атлантикою. Тоді ж Макіндером була висунута концепція північного атлантизму, пов’язана з недовірою до СРСР. Невдовзі ця ідея знайшла своє втілення в американській стратегії післявоєнного періоду, зокрема під час створення НАТО.

Отже, незважаючи на постійну модернізацію своєї концепції, Хелфорд Макіндер завжди притримувався обов’язкових для нього постулатів: 1) географічні фактори безпосередньо впливають на хід історичного процесу; 2) географічне становище суттєво визначає потенційну силу чи слабкість держав; 3) технічний прогрес змінює географічне середовище і позитивно або негативно впливає на потенційну могутність держав; 4) Євразія – центр глобальних процесів; 5) недопустимість об’єднання Німеччини та Росії в майбутньому і створення на цій основі могутнього блоку; 6) втручання держав “зовнішнього півмісяця” у справи Євразії, захоплення берегових смуг, створення “буферних держав”.

Концепцію Х.Макіндера щодо України досліджували вітчизняні дослідники Л.Губерський, В.Андрущенко та М.Михальченко: “...інтегративною позицією, на якій сходяться класики геополітики ХХ століття, є думка про колосальну значущість України для розвитку європейських народів, побудова спільного європейського дому. Україна, на їх погляд, є “остання лінія”, “культурний кордон” Європи, який захищає її від гегемоністичних претензій Росії, постійного і потужного азіатського тиску... Зупинити Росію інакше, ніж створенням і підтримкою своєрідної “буферної зони”, неможливо. Саме тут і виявляється могутня геополітична роль України, яка може стати такою зоною при умові перетворення її в незалежну і суверенну державу. З другого боку, значущість України як фактора європейської геополітики визначається її потужним природо-ресурсним і людським, культурно-історичним і сучасним активно-творчим потенціалом, господарськими здібностями, трудовою дисципліною й дивовижною бережливістю українців. Свої господарські чесноти та здібності вони щедро делегують у європейський світ, що є фактором його зростання та розквіту.

“Буферна зона”, “останній культурний кордон”, близькість української культурно-історичної традиції до європейського світу, якість і рівень розвитку української матеріальної та духовної культури, особливості національного характеру – ось головні фактори, на яких наголошують теоретики, визначаючи місце та роль України в європейській і світовій

геополітичній глобалістиці ХХ століття. Найбільш рельєфно, і в поєднанні (взаємозв'язку) з географічним місцерозташуванням України, ці фактори шокремів найяскравіший геополітик цього періоду англійський політик Х.Дж.Макіндер. Запідозрити його в особливих симпатіях до України важко. Навіть, якщо врахувати, що той бував в Україні у якості британського посланника і мав можливість безпосередньо ознайомитись з особливостями цього краю... Поглянувши на схему (Макіндера – М.В.), неважко зробити висновок: там знаходиться Україна! Й не залежно від того, в якій іпостасі вона постає в історії, Україна об'єктивно поставлена в ситуацію бути вагомим чинником європейської світової історії, відігравати в ній аж надто помітну роль. Зрозуміло, з отриманням статусу незалежної держави, ця вага і роль значно збільшуються. Але країна повинна самотвердитись, стати на рівнісі вимог історичного часу та історичного простору”.

Література: Макіндер Хэлфорд Дж. Географическая ось истории // Классика геополитики. ХХ век. – М.: Издательство АСТ, 2003. – С. 7-32; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 43-50; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 51-57; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 2002. – С. 14-15; Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. – М.: Международные отношения, 2003. – С. 14-17; Дергачев В.А. Геополитика. – М.: ВИРА-Р, 2000. – С. 18-22; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 52-62; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – С. 266-268; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти. – К.: МАУП, 2002. – С. 35; Шепелев М. Планетарний дуалізм як основна суперечність сучасної світової системи: деякі аспекти взаємодії сил суші і моря // Нова політика. – 1998. – №5. – С. 24-27.

Сетон-Вотсон Р. – відомий англійський історик, автор геополітичного проєкту “Нова Європа”, створеного на протигагу проєкту Фрідріха Науманна. У заснованому ним й редагованому спільно з Т.Г.Масариком часописі “Нова Європа”, Р.Сетон-Вотсон відстоює свій проєкт, обґрунтовуючи його історичними, економічними, культурними, географічними та військово-політичними чинниками. Саме створення незалежних держав на уламках колишніх імперій відповідатиме довготривалим інтересам Європи, здійсінить мрію багатьох народів про державну незалежність. Він проводив значну роботу, спрямовану на підтримку незалежності слов'янських націй, які свого часу перебували у складі Російської, Австро-Угорської та Оттоманської імперій. Його погляди на майбутнє “Нової Європи” повністю співпадали з думками першого президента Чехословаччини Томаша Масарика, який висунув тези

про духовне самооновлення визволених народів та поєднання національних ідеалів із загальнолюдськими гуманними ідеалами. Замість примусових методів панування в новій національній державі повинні запанувати переконання та “авторитет моральних принципів”.

Р.Сетон-Вотсон був відвертим прихильником повної незалежності України, неодноразово зустрічався з визначними українськими політичними і культурними діячами М.Грушевським, І.Франком, А.Шептицьким, К.Левицьким, С.Бараном. На глибоке переконання вченого, українське питання було однією з головних причин, що призвели до Першої світової війни, а тому надалі ігнорувати його ніяк не можна. Українське питання – не модерна вигадка, а застаріла проблема Європи. Р.Сетон-Вотсон, порівнюючи Україну й Росію, констатував: “... Неможливо уявити собі більшого контрасту політичних світоглядів, ніж той, що існував між цими двома сторонами. З одного боку, стояла стара Москва, в якій автократія, міцна вже за напівтатарських днів, здобула свої методи, запозиченими із Заходу; з другого – вільно зіткана республіканська організація, оперта на сутнісно демократичні місцеві інституції. Як неможливо, щоб поєдналися вогонь з водою, так один із цих супротивних типів уряду був приречений на підпорядкування другому”.

Література: Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ сторіччя // Політична думка. – 1994. – №3. – С. 62-64; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 152-153.

Тейлор Пітер – англійський географ, автор концепції «циклів гегемонії». Під гегемонією дослідник розумів «абсолютне домінування однієї з держав у міжнародних відносинах», виділяючи при цьому три сфери життя: економічну, політичну та ідеологічну, віддаючи пріоритет першій. П.Тейлор твердив, що вони тричі мали місце в історії: 1) гегемонія Нідерландів у середині XVII ст.; 2) Британська гегемонія в середині XIX ст.; 3) гегемонія США в середині XX ст. На думку дослідника, проміжок між циклами становить від 100 до 200 років.

Для досягнення економічної гегемонії П.Тейлор виділяв три необхідні стадії: 1) держава-гегемон випереджує своїх конкурентів за рахунок ефективності виробництва; 2) створення торгівельної переваги в світі; 3) фінансове домінування в світовій економіці. Держави-гегемони за Тейлором домінують у міждержавній системі, не перетворюючись в імперію. Їм вдається створити такий баланс сил, який робить зайвим виникнення ворожих коаліцій. Немаловажне значення має той факт, що держава-гегемон розповсюджує ліберальні ідеї, які користуються авторитетом в світі. Отже, на відміну від геополітичних концепцій, які пропонували розширення простору за рахунок нових територій (колоній), П.Тейлор пророкує панування в виробництві, торгівлі та фінансовій сфері.

Гегемонія тієї чи іншої держави може бути тривалою, але не вічною. Лібералізм держави-гегемона дозволяє суперникам копіювати технічні досягнення, наближуватися до його рівня, що призводить до певного вирівнювання економічного становища країн. П.Тейлор ввів поняття "геополітичної динаміки" у зміні світових порядків. Останніх, на думку вченого, за всю історію було два: 1) світовий порядок боротьби за британське наслідство (1907-1945); 2) світовий порядок "холодної війни" (1947-1989). В сучасних умовах триває перехідний період, який невдовзі завершиться формуванням нового світового порядку.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 208-210.

СКАНДИНАВСЬКА ГЕОПОЛІТИКА

Челлен Рудольф (1864-1922) – шведський державознавець і географ. Закінчив Упсальський університет, згодом захистив докторську дисертацію (1890). Працював професором історії та політичних наук Гетеборзького, а згодом Упсальського університетів (1901-1922), обирався депутатом рикстагу (1905-1908, 1914-1917 рр.), притримувався чіткої германофільської орієнтації. Свої політичні погляди виклав у працях "Великі держави: нариси з галузі сучасної великої політики" (1914), "Держава як форма життя" (1916), "Основи системи політики" (1920).

Державу Р.Челлен розглядав як живий організм, що володіє складною структурою і розвивається в просторі. Вона, на думку вченого, має не тільки "тіло" – простір, але й "душу" – націю. Як і будь-який біологічний організм, держава володіє особливим видом "розуму" і має волю до влади. На силу держави впливають такі властивості, як територія, господарство, народ, суспільство і влада. Виходячи з цього, Р.Челлен виділяв п'ять наукових дисциплін про державу: геополітику, екополітику, демополітику, соціополітику і кратополітику. Базовою серед них, на глибоке переконання Р.Челлена, є геополітика, яка включає в себе три складові частини: *топополітику* – науку, що вивчає політичне оточення держави; *морфополітику* – науку про форми державної території та *фізіополітику* – науку про державну територію з позиції її змісту.

Держава повинна прагнути до могутності, яку Р.Челлен визначив у формулі: *Могутність держави = f (природно-господарські властивості + господарство + народ + форма державного правління)*. Р.Челлен виступав за економічно самодостатню державу, яка максимально використовує власні ресурси та шукає нові джерела сировини і ринки збуту, а також веде активну торгівлю, політику протекціонізму, колонізацію. Народ він характеризував у культурному, етнічному та демографічному відношеннях, винісши навіть термін "біополітика", згідно з яким "життя суспільства – дух, душа, система". Розрізняв "юні" і "старі" народи. До перших відносив

росіяні і німців, до других – французів і англійців. “Юні” народи, на його думку, повинні заволодіти середньоевропейським простором і створити континентальну державу планетарного рівня, відтіснивши, цим самим, “старі” народи. Форму державного правління він ототожнював з конституційною та адміністративною структурою. Між поняттями “сили держави” і “закон” віддавав перевагу першому. Для життєвого простору держави, на думку Р.Челлена, характерне існування трьох факторів: *розширення, територіальна монолітність, свобода пересування.*

Держава тільки тоді стане справді могутньою, якщо буде розширювати свій життєвий простір. В залежності від могутності, Р.Челлен розрізняв “світові держави” (Великобританія, США, Росія і Німеччина) та “великі держави” (Франція, Японія, Австро-Угорщина, Італія). Всі вони були охарактеризовані Р.Челленом у праці “Сучасні великі держави”. Німеччина, на думку вченого, мала два варіанти подальшого розвитку: або створити рівновагу, або перейти в наступ. Боротьба за колонії змусила Німеччину вступити в протиборство з Великобританією. Росія прагнула вийти до Балтійського та Чорного морів, що їй вдалося здійснити у XVIII ст., але, вважав Челлен, на цьому вона не зупиниться, а продовжуватиме боротьбу за вихід до Світового океану. Шведський вчений визнавав вигідне геополітичне становище Росії, називаючи її “центральною фігурою планетарної виставки”. США, на глибоке переконання Челлена, володіючи могутнім військовим та економічним потенціалом, повинні здійснювати контроль над Європою і Азією. Вчений передбачав майбутню гегемонію США, а тому твердив, що поки цього не сталося, англо-німецьке протистояння на морі буде тривати. Франції відводилась другорядна роль на континенті. Ця країна могла, хібащо, викликати хаос в Центральній Європі. По-іншому стояла справа з Японією, яка вже тоді мріяла про панування в Тихоокеанському регіоні.

Особливу роль України в Європейській геополітиці по суті справи вперше закріпив і обґрунтував саме Р.Челлен. Аналізуючи політичні проблеми Першої світової війни, дослідник зумів розпізнати “подвійний стандарт” “слов’янської” політики Росії й місце в ній українського фактору. Використовуючи “слов’янську ідею” (втягуючи в неї українство) для досягнення своєї геополітичної мети, підкреслював вчений, Росія одночасно проводить таку реальну політику щодо України, яка руйнує її як етнокультурну цілісність, обмежує можливості розвитку, участь у розв’язанні проблем європейського простору, незважаючи на те, що вона має для цього всі необхідні об’єктивні і суб’єктивні передумови.

Література: Челлен Рудольф // Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 256-257; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 40-46; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 46-51; Дугин А. Основы

геополітики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 39-41; Дергачев В.А. Геополитика. – К.: ВИРА-Р, 2000. – С. 18; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 2002. – С. 12; Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. – К.: Знання України, 2002. – С. 265.

Галтунг Йоган – відомий скандинавський політолог. Запропонував гіпотезу “семи паралелей однополярного світового простору”. Вважав, що до 1989 р., тобто до падіння Берлінської стіни, існували три суперполітики: *західна* – боротьба проти комунізму, очолювана США, *східна* – боротьба СРСР та світового соціалістичного табору проти імперіалізму, *політика неаб’єднаного Третього світу* – політика країн, що розвивалися, не входячи до жодного з блоків.

Проаналізувавши геополітичну ситуацію, яка склалася після розпаду однієї з супердержав, Й.Галтунг виділив 7 центрів, які, на його думку, претендують на глобальну чи регіональну гегемонію: 1) США з гегемонією в Західній півкулі й на Середньому Сході (Ізраїль перш за все); 2) Європейський Союз, який прагне стати супердержавою; 3) Росія та інші країни СНД, а також, можливо в майбутньому, та частина Центрально-Східної Європи, яка має православні й слов’янські коріння; 4) Туреччина і приблизно 10 країн, об’єднані під незначним тиском Ісламу. На думку Галтунга, саме Туреччина найбільше сприяє дробленню СНД і Росії; 5) Індія, яка об’єднує ряд країн на основі індуїзму, буде зміцнювати свій вплив у Південній Азії; 6) Китай як дао-буддистсько-конфуціанська держава-цивілізація з високим розвитком продуктивних сил та зростаючим воєнним потенціалом буде намагатися розширити свій геополітичний вплив; 7) Японія як синто-буддистсько-конфуціанська країна, очевидно, не обмежиться тільки економічним світовим впливом.

Однак, варто погодитись із твердженням російського геополітика М.Мироненка, що “більш професійно говорити не про семиполярний світ, а про сім паралелей однополярного світу. Справа в тому, що шість із семи центрів у деякій мірі координуються гегемоном із гегемонів – США. Із семи гегемонів чотири вже визнані – США, Японія, Індія і Китай, а три ще ні, в тому числі Росія. Всі сім гегемонів мають або можуть мати великі проблеми з їх власними периферіями. Прикладом можуть слугувати події на Північному Кавказі, на окраїнах Китаю (Тибет, Синцзян)”.

Врешті-решт, Галтунг прогнозує можливі геополітичні коаліції: *США + Європейський Союз + колишні країни Варшавського Договору, включаючи Росію проти Китаю + Японії + Кореї + В’єтнаму.*

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 113-119.

АМЕРИКАНСЬКА ГЕОПОЛІТИКА

Мехен Алфред Тайер (1840-1914) – визначний американський історик. Народився 27 вересня 1840 р. В 1859 р. закінчив Морську академію і одержав чин мічмана. У 1861-1865 рр. приймав участь у Громадянській війні в США. Згодом прослухав курс лекцій в Оксфордському та Кембріджському університетах. У 1885 р., у ранзі капітана першого рангу, А.Т.Мехен почав викладацьку діяльність з військово-морської історії і тактики у Військово-морському коледжі в Нью-Порті, а незабаром очолив цей навчальний заклад. Опублікував багато наукових праць, присвячених морській стратегії та її зв'язків з політикою. Особливою популярністю користувалися його монографії “Вплив морської сили на історію (1660-1783)”, виданій у 1889 р. (30 перевидань тільки в США і Великобританії) та “Вплив морської сили на Французьку Революцію і Імперію (1793-1812)”, опублікованій у 1892 р. (більше 20 перевидань). Ці дві фундаментальні праці принесли Мехену світову славу. В 1897 р. Мехен видав книгу “Зацікавленість Америки в морській силі”, а згодом монографії “Проблеми Азії та її вплив на міжнародну політику”, “Морська сила та її відношення до війни”.

Мехен не використовував термін “геополітика”, однак методи його аналізу світового розташування сил чітко відповідають геополітичному підходу. Він був першим, хто ґрунтовно проаналізував роль морських і континентальних держав у історії. Червоною ниткою через всі його праці проходить ідея переваги морської держави над континентальною. Уже з перших рядків вступу класичної монографії “Вплив морської сили на історію (1660-1783)” Мехен доводить, що “історія морської могутності є, в значній мірі – однак ніяк не виключно – розповіддю про змагання між націями, про взаємне суперництво, яке часто закінчувалося війною. Глибокий вплив морської торгівлі на багатство і силу держав був зрозумілий задовго до того, як були відкриті істинні принципи, керуючі її зростанням і розквітом”. Навівши безліч прикладів з історії протиборства морських і сухопутних держав, Мехен, в черговий раз, підсумував: “...Було б нелогічно виключити морську силу із списку головних факторів..., як також нерозумно настоювати на виключності її впливу”.

Основним з геополітичної точки зору є перший розділ книги Мехена “Елементи морської могутності”. “З соціальної та політичної точок зору, – відзначає дослідник, – море є великим шляхом чи, скоріше, обширною суспільною рівниною, через яку можна проходити по всім напрямам, але деякі з ліній сполучення через цю рівнину вибираються кораблями, очевидно із серйозних причин, частіше, ніж інші, ці сполучення і називають торгівельними шляхами”. Для того, щоб морська торгівля успішно розвивалась, необхідна наявність військового флоту: “Це покровительство під час війни повинно здійснюватися військовим флотом,

необхідність якого, у вузькому сенсі слова, випливає з існування мирного флоту і зникає разом з ним, за винятком випадку, коли нація переслідує наступальні наміри і утримує флот виключно як галузь воєнних установ". Як приклад, Мехен наводить США. Не ставлячи перед собою наступальних цілей, комерційна морська діяльність їх майже зникла, отже логічним став занепад військового флоту.

Мехен одним з перших звернув увагу на необхідність для морської держави створювати міцні порти. Особливо вони стають необхідними, "коли нація направляє військові та комерційні флоти далеко від своїх берегів". Тут можуть зберігатися продовольчі та інші запаси, які вкрай необхідні державі особливо під час ведення війни. Такий порт може слугувати надійним сховищем у разі небезпеки. Мехен позитивно ставився до виникнення колоній, які, на його думку, частіше всього з'являлися з політичних міркувань. Учений не бачить великої різниці між колонією чи торгівельною станцією, адже метрополія в обох випадках "ступила на чужу землю, шукаючи нових ринків для своєї торгівлі, нової сфери для свого мореплавства, нової діяльності для свого народу, більшого комфорту і багатства для себе". Колонії та колоніальні пости були за своїм характером, або воєнні, або комерційні й лише окремі з них, як наприклад Нью-Йорк, мали одночасно однакове значення з обох точок зору.

Успіх морської могутності держав за Мехеном, в значній мірі залежить від багатьох факторів, але основними з них є наступні: *географічне становище; фізична будова (продуктивність і клімат); розміри території; чисельність народонаселення; характер народу; характер уряду (включно з національними установами).*

Географічне становище. Якщо країна розміщена так, що вона не змушена ні захищати себе з боку суші, ні шукати розширення території шляхом сухопутних дій, то вже єдино за своєю ціллю, направленою в сторону морських інтересів, вона має перевагу порівняно з країною, один з кордонів якої є континентальним (перевага Англії над Голландією та Францією). Географічне становище країни може або вимагати зосередження морських сил, або змушувати розсіювати їх. Могутність Англії дозволяла їй утримувати обширні колоніальні володіння, в той час як морська слабкість Іспанії свідчила про протилежне. Отже, підсумовує Мехен, не завжди велика кількість колоніальних територій сприяє країні. Географічне становище держави може мати й іншу стратегічну перевагу – центральну позицію і добру базу для операцій проти її ймовірних ворогів. На думку Мехена, такі переваги має, знову ж таки, Англія: з одного боку вона протиставлена Голландії та північним державам, з другого – Франції й Атлантичному океану. Вигідність географічного становища Мехен пояснює ще таким фактом: "Якщо... природа розмістила країну так, що вона має легкий доступ до головних океанських шляхів, в той же час володіючи

контролем над однією з великих ліній світового торговельного руху, то очевидно, що стратегічне значення такого становища дуже значне” – твердить А.Мехен, в котрий уже раз наводячи приклад Англії.

Фізична будова. “Берегова лінія країни – це один з її кордонів, і чим легший доступ через кордон до інших країн, в розглядуваному випадку через море, тим сильніше прагнення народу до відносин з ними. В країні, яка володіє береговою лінією, хоча й великої довжини, але зовсім без гавані, не могли б розвинутися ні морське пароплавство, ні морська торгівля, ні флот”. Мехен акцентує на необхідності мати численні й глибокі гавані, які він називає “джерелом сили і багатства”. Однак, вони нічого не будуть варті, якщо належним чином не буде забезпечена їх оборона. На морську могутність впливає форма материка. А.Мехен наводить приклад Італії, яка являє собою продовгуватий півострів, з центральним ланцюгом гір, що розділяють його на дві вузькі смуги, вздовж яких йдуть шляхи, з’єднуючі різноманітні порти. Лише безумовне володіння морем може забезпечити захист території Італії, адже невідомо, в якому саме пункті ворог завдасть удару. Щось подібне можна сказати про вузький півострів Флориду. “Коли море не тільки межує з країною чи обмиває її, – підсумовує Мехен, – але ще й поділяє на дві чи більше частин, то володіння ним стає не тільки бажаним, але й суттєво необхідним. Така фізична умова або сприяє виникненню і розвитку морської могутності країни, або робить її безсилою”.

Розміри території. Мехен пояснює, що в питанні морської сили має значення не загальна кількість квадратних миль, займаних країною, а довжина її берегової лінії та характер її гаваней. Немаловажну роль відіграє кількість населення. Країна в цьому відношенні подібна до фортеці, гарнізон якої повинен бути пропорційним її периметру. “Якби населення Півдня, – пише він, – було таке багаточисельне, як войовниче, а флот відповідав би іншим ресурсам країни як морської держави, то значна довжина берегової лінії останньої і безліч бухт її були б для жителів Півдня елементами великої сили”.

Чисельність народонаселення. Розглядаючи вплив населення, слід брати до уваги не тільки загальну чисельність його, але й те, яка його частина знайома з морем чи, принаймні, з успіхом може бути використана для служби на кораблях та для організації матеріальної частини флоту. В цьому відношенні Франція значно поступалася Англії. Кількість населення впливає на резерв, без якого сучасні війська обійтися не можуть. Отже, велике населення, зайняте промислами, пов’язане з мореплавством, становить важливий елемент морської сили. На глибоке переконання Мехена, саме цього елементу не вистачає США.

Національний характер. Мехен глибоко переконаний, що любов нації до моря є специфічною рисою національного характеру морських держав. Ця риса передається з покоління в покоління. Нахил до торговельної

дільності теж становить національну характеристику, яка дуже важлива для розвитку морської сили. Національний характер ще й іншим чином впливає на розвиток морської сили – в здатності нації засновувати квітучі колонії. Яскравий приклад у цьому відношенні становить Англія. Це пояснюється тим, що, по-перше, англійський колоніст, швидко адаптується до нової місцевості, ототожнюючи свої інтереси з її інтересами; по –друге, він відразу починає турбуватися про ресурси нової території. Така риса характеру відсутня у француза. Відомо, що Мехен цілковито підтримав захоплення США Філіпін, Гаваїв, Карибського регіону та Панами.

Характер уряду. Урядове керівництво в історії нації можна порівняти з впливом інтелігентної волі в житті людини, яка в залежності від мудрості, енергійності та цілеспрямованості перетворюється в причину його успіхів чи невдач. Вплив уряду, на думку Мехена, повинен "визначатися в мірах, направлених на створення для нації флоту".

Мехен пояснював перемогу Великобританії над Францією її острівним становищем і широкою сіткою баз та портів, що дозволяло контролювати ключові морські коридори в Європу, Азію і Африку. Формула морської могутності, виведена Мехеном, полягала в наступному: $SP = N + MM + NB$, де SP (Sea Power) – морська могутність, N – військовий флот, MM – торгівельний флот, NB – військово-морські бази (забезпечення контролю за ключовими віддаленими материковими базами). Російський геополітик М.Мироненко відзначив, принаймні, двоякий внесок А.Мехена в сучасну геополітичну науку. По-перше, він був одним з перших, хто виділив планетарні геополітичні структури (північна континентальна півсфера, Росія як домінуюча континентальна держава); по-друге, Мехен переніс на планетарний рівень принцип "анаконди" (ізоляція континентальної частини умовного противника від морських берегів; створення перепон до утворення коаліцій держав з тією ж метою).

Література: Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю (1660-1783). – Москва – Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. – 634 с.; Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на Французскую Революцию и империю (1793-1802). – Москва – Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. – 573 с.; Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на Французскую Революцию и империю (1802-1812). – Москва – Санкт-Петербург: Terra Fantastica, 2002. – 603 с.; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 58-62; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 51-57; Дергачев В.А. Геополитика. – К.: ВИРА-Р, 2000. – С. 14-16; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 48-52; Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. – М.: Международные отношения, 2003. – С. 23-25; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 2002. – С. 13.

Спайкмен Ніколас (1893-1943) – американський географ, директор Інституту міжнародних відносин в Йельському університеті. З іменем цього вченого пов'язують відхід геополітики від політичної географії, перехід до проблем конкретної міжнародної політики, своєрідний геополітичний утилітаризм в трактуванні теорії та практики міжнародних відносин. Російський геополітик О.Дугін назвав Н.Спайкмена “архітектором американської перемоги”. Основні ідеї вчений виклав у працях “Стратегія Америки в світовій політиці: Сполучені Штати і баланс сили” (1942), “Географія світу” (1944). В останній вчений стверджував: “В світі міжнародної анархії зовнішня політика повинна мати за мету перш за все покращення чи принаймні збереження силової позиції держави. Сила в кінцевому рахунку складає здатність вести успішну війну, і в географії лежать ключі до проблем військової та політичної географії. Територія держави – це база, з якої вона діє під час війни, і стратегічна позиція, яку вона займає під час тимчасового перемир'я, яке називається миром. Географія є найфундаментальнішим чинником у зовнішній політиці держав, тому що цей чинник – найпостійніший. Міністри приходять і йдуть, помирають навіть диктатури, а хребти гір залишаються непокрушеними”.

Підавши критиці німецьку геополітику за її агресивність та метафізичність, Н.Спайкмен намагався спрямувати цю науку в русло безпеки країни. Зрозуміло, що дослідник мав на увазі безпеку США. На його думку, політика ізоляції, якої притримувались ряд американських президентів, веде в нікуди. Її повинна замінити політика активного втручання США у справи Євразії. Отже, Н.Спайкмен, як і його попередники, погоджувався з вигідним стратегічним місцерозташуванням Євразії та СРСР і радив американцям контролювати цей регіон. Він наступним чином перефразував відому тезу Хелфорда Макіндера: “Хто контролює Рімленд, той контролює Євразію, а хто контролює Євразію, той контролює долі світу”. Для того, щоб цього досягти, США повинні вступити в союз із Англією, щоб протистояти Німеччині та Японії. Разом з тим, він виступав за збереження останніх як військових держав, які повинні були стримувати радянсько-китайський союз. Побоювався Н.Спайкмен також об'єднання Європи, яка перетворившись у могутню федерацію, значно ослабить світові позиції США. Сьогодні зрозуміло, що прогнози Н.Спайкмена не здійснилися. В червні 1944 р. англо-американські війська відкрили другий фронт в Європі, чим значно полегшили СРСР становище на Східному фронті. Німеччина і Японія, всупереч прогнозам Спайкмена, зазнали поразки в Другій світовій війні, втрапивши статуси великих військових держав. Європа теж, як ніколи, близька до об'єднання, розширюючи кількість членів ЄС. Єдине, в чому Спайкмен виявився правим, це розкол між СРСР і Китаєм, який відбувся в 60-х роках.

Сучасні дослідники вважають Н.Спайкмена в значній мірі продовжувачем справи А.Мехена, однак він суттєво доповнив свого попередника. До відомих факторів Мехена, які впливають на морську могутність держав, Спайкмен додав наступні: наявність чи відсутність корисних копалин, економічний і технологічний розвиток, фінансова могутність, етнічна однорідність населення, рівень соціальної інтеграції та політичної стабільності, національний дух. Завдяки Спайкмену в геополітичну науку введено поняття “Середній океан”. Мова йде про Атлантичний океан, який об’єднує держави Північної Атлантики, своєрідну модель атлантичного співтовариства, де роль лідера, зрозуміло, належить США. Цим самим Спайкмен передбачив утворення НАТО, зменшення суверенності європейських держав і планетарну гегемонію США. Необхідно погодитись з О.Дугіним, що разом з адміралом Мехеном Спайкмена можна назвати “батьком атлантизму” і “ідейним натхненником НАТО”.

Залишаючись прихильником використання сили у міжнародних відносинах, Н.Спайкмен розвинув ідею “анаконди” – контролю і придушення берегових територій Афро-азіатських, арабських країн, Індії та Китаю. “Сила, – на глибоке переконання вченого, – в кінцевому рахунку складає можливість проводити успішну війну”. Однак, важко погодитись із переконанням Спайкмена, що “Європа є розумовим додатком США”. Принаймні, лідери сучасних європейських держав з таким висновком не погоджуються.

Література: Дугин А. Основы политологии: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 61-67; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 66-68; Жильцов С.С., Зонн И.С., Ушков А.М. Геополитика Каспийского региона. – М.: Международные отношения, 2003. – С. 23-25; Дергачев В.А. Геополитика. – К.: ВИРА-Р, 2000. – С. 36-37; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 90-94; Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти /За ред. Ф.М.Рудича. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 2002. – С. 20-21; Гаджиев К.С. Геополитика. – М.: Международные отношения, 1997. – С. 12.

Боумен Ісайя (1878-1950) – американський географ і геополітик, яскравий представник ліберального інтернаціоналізму. Народився в Онтаріо (Канада), там же здобув і освіту. Викладав у Гарвардському університеті, одночасно очолюючи Асоціацію американських географів. І.Боумен брав участь в роботі Паризької мирної конференції в якості спеціаліста по кордонам. З 1917 по 1950 рр. І.Боумен займав посаду директора Ради зовнішніх відносин. Свої геополітичні міркування, які базувалися на відомих «14 пунктах Вудро Вільсона», виклав у праці «Новий світ» (1921).

І.Боумен займав чітку позицію стосовно домінування США на міжнародній арені в післявоєнний період. Цьому не могла сприяти позиція ізоляціонізму, якої притримувався президент США Франклін Делано Рузвельт. Саме І.Боумен переконував американського лідера відмовитись від цієї згубної для США лінії зовнішньої політики. Свою позицію І.Боумен мотивував унікальним географічним становищем Сполучених Штатів, зокрема віддаленістю театру бойових дій. Разом з тим, вчений доводив, що таке місцезнаходження має і свої недоліки, адже при сучасній технічній інфраструктурі географічна віддаленість і створення ланцюга морських та авіаційних баз на Тихому і Атлантичному океанах не гарантують безпеки Сполученим Штатам. Визначаючи американську геополітичну стратегію в 1933-1945 рр., Ф.Д.Рузвельт погодився з концепцією І.Боумена.

Сучасні дослідники вважають, що «саме геополітична обстановка в світі, яка панувала на початку Другої світової війни, була причиною того, що в 1919 р. США опинились за бортом власне свого творіння – Ліги Націй, виявились зайвими при вирішенні проблеми гонки озброєнь в Європі, під час перегляду Версальських угод, перегляду кордонів у тій же Європі та агресії фашизму. Звичайно, важливу роль відіграла і громадська думка в середині країни, але і вона в значній мірі формувалась під впливом, і як реакція на грізні події в Старому світі. А нейтральне законодавство, стало лише юридичним оформленням існуючого стану речей. Тобто Сполучені Штати опинились в зачарованому колі: з одного боку американський народ, який не хотів поступатися своїм демократичним принципам заради далеких і, на думку простих американців, не корисних для них європейських справ. А з другого боку, великі європейські держави, які звичайно ж не збиралися змінювати основ своєї зовнішньої політики... та поступатися світовою першістю». На думку Р.Жиленка, «в період з вересня 1939 по червень 1941 рр. було закладено підвалини майбутнього розвитку США і їх світової могутності, а оскільки ця могутність в значній мірі визначає розвиток всього світу, то було накреслено і основні перспективні напрямки розвитку всього людства, всієї системи міжнародних відносин». Немаловажну роль у такій переорієнтації зовнішньополітичної концепції США відіграли також ідеї Ісаїя Боумена.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 88-89; Жиленко Р.В. Американський вибір: Фактори формування зовнішньополітичного курсу США в 20-30-х роках ХХ століття. – Ужгород, 2000. – 101 с.

Майнінг Дональд – американський геополітик, засновник культурологічно-геополітичної концепції «Два блоки – дві культури» (1956). Виступив з пропозицією віддавати пріоритет у

домініantlyполітичний діяльності США не збройній силі, а культурному впливу. Останній, на думку вченого, нічим не поступається перед військовою могутністю. Аналізуючи тезу Н.Спайкмена, Д.Майнінг в праці «Хартленд і Рімленд у євразійській історії» відзначав: «Геополітичні критерії повинні особливо враховувати функціональну орієнтацію населення і держави, а не лише чисто географічне відношення території до Суші та Моря». В плані моделювання Д.Майнінг розрізняв два рімленди – морський (таласократичний) та континентальний (телурократичний). Континентальний рімленд не можна виділяти виключно з наявності у країни виходу до моря, адже немаловажне значення відіграє устрій того чи іншого суспільства. Виходячи з цього, Д.Майнінг до таласократії відносив країни Західної Європи, Туреччину, Пакистан і Таїланд. Континентальні держави, на думку вченого, представлені Китаєм, Північним В'єтнамом, Бангладешом та країнами Прибалтики. Що стосується Індії, Південної Кореї та Бірми, то вони є нейтральними в геополітичному плані.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 103-104; Нартов И.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 75-76.

Коен Саул – відомий американський географ, президент Асоціації американських географів (1989-1990), автор монографії «Географія і політика в поділеному світі» (1963). С.Коен запропонував власну модель географічних зон і відповідних їм геополітичних регіонів, яка є поліцентричною та ієрархічною. В ієрархічній моделі Коен виділив 5 рівнів: *перший рівень* включає дві геостратегічні сфери – морську (світ морських держав) і євразійську (континентальний світ); *другий рівень* – геополітичні регіони, які входять до першого рівня (морська сфера – Англія, США, Каріби, Західна Європа, Магриб, Азія і Океанія, Південна Америка і Африка південніше Сахари; євразійська сфера – хартленд і Східна Азія); *третій рівень* включає США, Росію, Японію, Китай і Європейський Союз; *четвертий рівень* – країни, які домінують у межах відповідних регіонів; *п'ятий рівень* – це субнаціональні території – "норота", які в недалекому майбутньому виконуватимуть роль посередника у відносинах між державами.

С.Коен переконаний, що геополітичні регіони перебувають на різних стадіях розвитку. Для аналізу збалансованості внутрішніх і зовнішніх зв'язків між геополітичними регіонами, С.Коен ввів термін *ентропії* – перетворення. Підвищення рівня ентропії свідчить про вичерпність внутрішньої енергії. В теорії інформації ентропія трактується як міра невизначеності, тобто ситуація, коли в системі можливі непередбачувані події. За рівнем ентропії С.Коен виділив чотири категорії регіонів: з *низьким рівнем ентропії* (Англо-Америка і Карібські країни, Західна Європа і Магриб, позаконтинентальна Азія і Океанія); *із середнім рівнем*

ентронії (хартленд, Центрально-Східна Європа, Середній Схід); з високим рівнем *ентронії* (Південна Азія, Східна Азія); із *занадто високим рівнем ентронії* (Африка південніше Сахари, Південна Америка).

С.Коен запропонував свою модель типів перехідних держав і поясів, які можуть суттєво впливати на життя великих націй. Це, перш за все, *смуги нестабільності* (Середній Схід), *маргінальні сфери* (Африка південніше Сахари і Південна Америка, які можуть дестабілізувати світову систему локальними і регіональними конфліктами), *асиметричні території*, які слугують джерелом невдоволення для великих регіональних структур (Куба, Ізраїль, колишня Югославія, Лівія, Ірак, Іран). Важлива увага відводиться так званим “*воротам*”, які можуть стимулювати взаємодію між Західною Європою і хартлендом, тобто геополітичними регіонами, які належать до протилежних геостратегічних сфер. “Ворота” локалізовані, як правило, вздовж кордонів геостратегічних регіонів. Для них характерні малі розміри території та населення, відкритий доступ до зовнішніх просторів, культурно-історична самобутність та наявність традицій тощо. Головна функція “воріт” – стабілізація світової геополітичної системи.

С.Коен розглядав процес об'єднання Європи як виникнення нової супердержави, яка за своїм значенням буде рівнозначною двом супердержавам. Глобальну політичну систему, яка сформувалася в 70-х роках, С.Коен поділив на чотири великі силові центри: США, прибережну Європу, Радянський Союз і Китай. На його думку, в цих глобальних межах існує безліч світових силових осей, які гарантують глобальну рівновагу в світі. С.Коен прихильник більш-менш оптимістичної картини поступової еволюції глобальної геополітичної системи, здатної затушовувати деструктивні імпульси, які йдуть від країн з порушенням балансом компонентів державної могутності. Вчений передбачив зменшення значення в світовій політиці країн “Третього світу” і всієї південної півкулі.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 104-110; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 2002. – С. 22-23; Дергачев В.А. Геополитика. – К.: ВИРА-Р, 2000. – С. 41; Гаджиев К.С. Геополитика. – М.: Международные отношения, 1997. – С. 14-15.

Бжезінський Збігнев (р.н. 1928) – американський державний та політичний діяч. Здобув освіту в Макгілльському університеті (Канада), докторську дисертацію захистив у Гарвардському університеті (1953). Викладав у Гарварді та Колумбійському університеті (1953-1962), згодом очолював Дослідницький інститут міжнародних змін, був помічником Президента Д.Картера з питань національної безпеки (1977-1981), консультантом Центру стратегічних міжнародних досліджень. З 1989 р.

З.Бжезінський – професор американської зовнішньої політики Нітгуської школи передових міжнародних досліджень університету Дж.Гопкінса, керівник Тристоронньої комісії, член Ради з міжнародних відносин. Нагороджений президентською медаллю Свободи. Опублікував праці «Тоталітарна диктатура та автократія», «Безперервна чистка: політика за радянського тоталітаризму», «Радянський блок: єдність та протиріччя», «Політична влада: США/СРСР», «Великий провал: народження та смерть комунізму у ХХ ст.». Свої геополітичні погляди З.Бжезінський виклав у праці «Велика шахівниця» (1997), яка в 1999 р. перекладена на українську мову.

Уже у вступі З.Бжезінський однозначно стверджує, що «крах і розпад Советського Союзу став останнім кроком у швидкому піднесенні влади західної півкулі, Сполучених Штатів, як єдиної і справді першої глобальної влади». Виходячи з цього, продовжує зберігати свою геополітичну вагу Євразія, яку З.Бжезінський називає шахівницею, «на якій і далі триватиме гра за глобальне верховенство, і ця боротьба включає геостратегію – стратегію керування геополітичними інтересами». Знаходячись на чітких атлантичних позиціях, З.Бжезінський констатує: «Остаточна мета американської політики повинна бути добродійною і далекосяжною: сформувати дійсно дієву у співпраці глобальну спільноту, дотримуючись перспективних тенденцій і фундаментальних інтересів людства. Але в далій час залишається незаперечним факт відсутності євразійського претендента, здатного домінувати над Євразією і тим самим кинути виклик Америці». Оскільки альтернативної американцям сили нема, підсумовує Бжезінський, отже арбітром у Євразії повинні бути саме Сполучені Штати.

Хоча гегемонія існувала з прадавніх часів, однак «глобальне верховенство Америки вирізняється швидкістю своєї появи (упродовж одного століття – М.В.), всесвітнім розмахом і способом застосування». Проаналізувавши головні попередні світові імперії (римську, китайську, монгольську та ін.), З.Бжезінський цілком справедливо відзначив, що жодна з них не була глобальною в повному розумінні цього слова. Про глобальність американської гегемонії свідчить те, що вона займає верховну позицію у чотирьох вирішальних сферах глобальної влади: «у військовій – не має рівних у глобальному проникненні; в економічній – залишається основним локомотивом глобального зростання, навіть якщо в деяких аспектах Японія та Німеччина кидають виклик (жодна з них не має інших необхідних прикмет глобальної могутності); в технологічній – утримує всеосяжне лідерство у вирішальній сфері інновацій; і в культурній – попри певну грубуватість вона має велетенську привабливість, особливо для молоді світу; всі вони дають Сполученим Штатам політичну владу, з якою не позмагається жодна інша держава. Саме поєднання цих чотирьох сфер робить Америку єдиною всеохопною глобальною надвладдою».

З.Бжезінський глибоко переконаний, що «американське верховенство... витворило новий міжнародний порядок», основними

рисами якого є: «колективна система безпеки, що включає інтегроване командування і військові сили (НАТО, Америко-японська угода про безпеку і т.п.); регіональна економічна співпраця (АПЕК, НАФТА) та спеціальні глобальні кооперативні інституції (Світовий банк, МВФ, ВОІ); процедури, що акцентують на досягненні загальної згоди у прийнятті рішень, навіть якщо домінують Сполучені Штати; надання переваги демократичному членству в ключових альянсах; зародження глобальної конституційної і правової структури (від Світового Суду до спеціального трибуналу для розслідування злочинів Боснійської війни)».

Новий міжнародний порядок можливий за умови підпорядкуванням інтересам США Євразії. На неї звертали увагу чи не всі відомі геополітики, які стояли біля джерел цієї науки. В цьому плані З.Бжезінський виключною оригінальністю не відрізнявся. Він підтвердив схему Х.Макіндера, що «Євразія як найбільший континент земної кулі – геополітично осьова», вона є також простором, «де розташовані більшість політично впливових і динамічних країн світу». І, врешті-решт, «Євразія – це шахівниця, на якій і далі розігрується боротьба за глобальну першість». Тло для гри забезпечує велетенська, дивної форми євразійська шахівниця, що простягається від Лісабону до Владивостоку. «Якщо «середній» простір, – твердить учений, – щораз більше включатиметься в орбіту Заходу, який розширюється (з домінуванням Америки), якщо південний регіон не підкориться домінуванню одного гравця і якщо Схід не об'єднається, щоб спровокувати вихід Америки з прибережних баз, можна буде сказати, що Америка збереже статус-кво. Але якщо середній простір відвернеться від Заходу і ставатиме єдиною цілістю і якщо він або здобуде контроль над Півднем, або створить альянс із основним східним гравцем, тоді вага Америки в Євразії драматично зменшиться. Те саме станеться, якщо об'єднаються два основні східні гравці. Врешті-решт усунення Америки її партнерами із західної периферії автоматично означатиме згортання американської участі на євразійській шахівниці, що, можливо, стане причиною підпорядкування західного краю оживлому гравцеві, який займає середній простір».

Для того, щоб останній варіант не відбувся, американська геостратегія в Євразії повинна бути спрямована на «цілеспрямоване управління геостратегією динамічними державами та обережне поводження з геополітично каталітичними державами і водночас підтримання подвійних інтересів Америки, які стосуються насущного збереження її унікальної глобальної сили та їхньої далекосяжної трансформації в щораз більше інституціоналізованій міжнародній співпраці». Мова йде про три складові чинники імперської геостратегії: «запобігання зіткненню і підтримка узалежнення заради безпеки серед васалів, захист і збереження спокою серед підданих і стримування варварів від їх об'єднання».

А тепер перейдемо до геополітичних понять, які діють на «Великій шахівниці». До «активних геостратегічних гравців» З.Бжезінський відносить ті держави, «що мають спроможність і національну волю застосувати силу чи вплив поза своїми кордонами для того, щоб змінити – до міри, що зачіпає інтереси Америки, – наявний геополітичний стан справ. Вони мають потенціал або передумови бути геополітично непостійними... Вони критично зважують сили Америки, визначають міру, до якої їхні інтереси частково збігаються або ж стикаються з Америкою, і формують свої власні обмеженіші євразійські цілі» (Франція, Німеччина, Росія, Китай, Індія). Говорячи про «геополітичні осі», З.Бжезінський має на увазі «держави, чия важливість походить не з їхньої сили і мотивації, а рідше з уразливого розташування та з наслідків їхніх потенційно ранимих умов для поведінки геостратегічних гравців» (Україна, Азербайджан, Південна Корея, Туреччина та Іран). Дві останні можна віднести до «активних геостратегічних гравців». Претендуючими на панівне місце в Євразії себе вважають Франція та Німеччина. Що стосується Великобританії, то вона, скоріше, може розцінюватися як «відставний геостратегічний гравець, що спочиває на своїх прегарних лаврах і значною мірою вийшов з великої європейської пригоди, де головними акторами є Франція і Німеччина».

Росія, незважаючи на все пережите, залишається основним геостратегічним гравцем. Не варто сперечатися, що Китай є великим гравцем, який «уже є значною регіональною силою, і схоже на те, що він висуватиме ширші претензії, зважаючи на свою історію як основну силу і бачення китайської держави як глобального центру». Японія володіє потенціалом для здійснення першорядної політичної влади, однак ухиляється від будь-яких претензій на регіональне домінування, вважаючи за краще діяти під американською протекцією. Індонезія не може претендувати на статус геостратегічного гравця, бо відзначається «несрозвинутим станом індонезійської економіки, тривалою внутрішньополітичною невизначеністю, розкинутим архіпелагом і прязливістю на етнічні конфлікти». Навпаки, Індія перебуває в процесі самостворення як регіональна сила і також бачить себе потенційно великим глобальним гравцем, вважаючи себе суперником Китаю.

Значну увагу З.Бжезінський приділив Україні, яка є новим і важливим простором на євразійській шахівниці, є геополітичною віссю, тому що саме її існування як незалежної країни допомагає трансформувати Росію. «Без України Росія перестала бути євразійською імперією, – констатує З.Бжезінський. – Росія без України все ще могла б претендувати на імперський статус, але тоді вона б стала переважно азіатською імперською державою, цілком імовірно втягнутою у виснажливі конфлікти з пробудженими середньоазіатами, яких обурювала б утрата їхньої новоздобутої незалежності і яких підтримують дружні ісламські

держави... Проте якщо Москва здобуде контроль над Україною з її 52-мільйонним населенням і величезними ресурсами, а також із виходом до Чорного моря, Росія автоматично знову здобуде необхідні засоби для того, щоб стати могутньою імперською державою, що охоплюватиме Європу і Азію. Втрата Україною незалежності матиме негайні наслідки для Середньої Європи, перетворюючи Польщу в геополітичну вісь на східному кордоні об'єднаної Європи”.

Не відкидає З.Бжезінський і геополітичну роль Азербайджану – “корку у пляшці, яка містить багатства басейну Каспійського моря і Середньої Азії”. У цьому регіоні намагаються встановити певний рівень впливу Туреччина та Іран. Перша “стабілізує регіон Чорного моря, контролює доступ від нього до Середземного моря, зрівноважує Росію на Кавказі, все ще пропонує протигрупу на мусульманський фундаменталізм і служить південним якорем для НАТО”. Що стосується Ірану, то “він домінує на східній береговій лінії Перської затоки, тоді як його незалежність... служить бар'єром для будь-якої тривалої російської загрози американським інтересам у регіоні Перської затоки”. Завдяки Кореї, США прикривають Японію і таким чином стримують її від перетворення в незалежну й головну військову силу, без владної американської присутності у самій Японії.

З.Бжезінський вважає Європу “важливим геополітичним плацдармом Америки на євразійському континенті”. І в цьому нема нічого дивного, адже “будь-яка експансія на простори Європи автоматично стає експансією на простори прямого американського впливу. І навпаки, без тісних трансатлантичних зв'язків присутність Америки в Євразії швидко зійде нанівель... Однак проблемою є те, що справді європейська “Європа” як така не існує. Це мрія, концепція і мета, але все ще не дійсність. Західна Європа вже є спільним ринком, але все ще далека від того, щоб бути політичною єдністю. Політична Європа ще мусить постати... Жорстоким є також той факт, що Західна Європа, і дедалі більше Середня Європа, залишаються здебільшого американським протекторатом, де дружні країни нагадують давніх васалів і підданих. Це нездоровий стан як для Америки, так і для європейських націй”. Проаналізувавши всі (французьку, німецьку, англійську) моделі майбутньої Європи, З.Бжезінський висловив американське бачення цієї проблеми. “Центральною проблемою для Америки є те, як збудувати Європу, що базується на франко-німецькому зв'язку, Європу життєздатну, що залишається пов'язана зі Сполученими Штатами і розширює масштаб демократичної міжнародної системи співпраці, від якої так залежить ефективне втілення американської глобальної першості. Тим-то справа не у виборі між Францією і Німеччиною. Без Франції або Німеччини не існувало б Європи”.

Що стосується політики “розширення Європи” (мається на увазі вступ нових країн до ЄС), то цей процес має бути поступовим, “за певним

рикладом". Виходячи з цього центральна геостратегічна мета США в Європі може бути підсумована наступним чином: "це укріплення, через безпосереднє трансатлантичне партнерство, американського плацдарму на євразійському континенті з тим, щоб Європа, яка зростатиме, могла стати життєздатним трампліном для втілення у Євразії міжнародного демократичного ладу в дусі співпраці". "Чорна діра Євразії", за висловом З.Бжезінського, повинна наповнитися суспільством, яке ставатиме щораз сучаснішим і демократичнішим. Саме від цього будуть залежати терміни вступу Росії до Європи. Без перебільшення це можна сказати і про Україну.

На думку З.Бжезінського, "держави, які заслуговують сильнішої геополітичної підтримки Америки, це Азербайджан, Узбекистан і (поза цим регіоном) Україна, всі три – геополітичні осі. І справді, посилення ролі Києва обґрунтовується тим, що Україна є вирішальною державою для майбутньої еволюції самої Росії. Водночас Казахстан – беручи до уваги його розміри, економічний потенціал та географічно важливе розташування – також заслуговує на передбачливу міжнародну підтримку і, особливо, тривалу економічну допомогу. З часом економічне зростання Казахстану допомогло б подолати етнічний розкол, який робить цей середньоазіатський "щит" таким уразливим на російський тиск".

З.Бжезінський переконаний, що ефективність американського політичного курсу щодо Євразії залежатиме від присутності на Далекому Сході. Цього не станеться, якщо Америку усунуть, або якщо вона самоусунеться з азійського материка. Тісні стосунки з морською Японією – істотні для глобальної американської політики, але кооперативні стосунки з материковим Китаєм нагальні для євразійської геостратегії Америки. Слід поглянути в лице прихованому значенню цієї реальності, бо безперервна взаємодія на Далекому Сході трьох найбільших сил – Америки, Китаю та Японії – створює потенційно небезпечну регіональну головоломку і, майже напевно, може викликати геополітичні тектонічні зсуви. Вирішальний вимір китайського геополітичного майбуття пов'язаний з розвитком американо-японських відносин. Японію Бжезінський бачить не в статусі регіональної, а міжнародної сили. "Використовуючи американо-японський військовий альянс для того, щоб забезпечити стабільність Далекого Сходу, – проте не дозволяючи йому перетворитися в антикитайську коаліцію, – Японія може безпечно виробити особливу глобальну місію як сила, що сприяє народженню дійсно міжнародної та дієво інституціоналізованої співпраці. Таким чином, Японія могла б стати набагато могутнішим і глобально впливовішим еквівалентом Канади: держави, яку поважають за її конструктивне використання свого багатства і сили, але ніхто її не боїться і ніхто на неї не ображається".

Для З.Бжезінського не викликає сумнівів, що "для Америки Японія мусить бути її життєво важливою і головною партнеркою у побудові щораз

ширшої системи глобальної співпраці, а не передусім її військовою союзницею з будь-яких регіональних заходах, спланованих для боротьби з регіональною вищістю Китаю. Як наслідок, Японія повинна бути глобальною партнеркою Америки у налагодженні нового порядку світових справ. Регіонально вищий Китай повинен стати далекосхідним якорем Америки у традиційнішій сфері політики сили, тим самим сприяючи розвитку євразійської рівноваги сили, де Великий Китай на Сході Євразії відповідав би в цьому відношенні ролі Європи, яка розширюється, на Заході Євразії”.

Підсумовуючи вищесказане, З.Бжезінський однозначно стверджує: “Америка тепер єдина надвлада, а Євразія – центральна арена земної кулі. Звідси те, що трапляється з розподілом сили на євразійському континенті, матиме вирішальну вагу для глобальної першості та історичної спадщини Америки”. Отже, “інтерес Америки полягає в тому, щоб у недалекому майбутньому консолідувати і зберігати переважання геополітичного плюралізму на карті Євразії. Це заохочує до маневрування і маніпуляції для того, щоб перешкодити утворенню ворожої коаліції, яка могла б згодом кинути виклик першості Америки, не кажучи вже про віддалену можливість намагання будь-якої окремої держави це зробити. До середнього терміну згадане вище поступово мусить поступитися більшому зосередженню на утворенні щораз важливіших, однак стратегічно сумісних партнерів, які, заохочувані американським керуванням, могли б допомогти сформувати здатну до більшої взаємодії трансасійську систему безпеки. Згодом, у віддаленішому майбутньому, згадане вище могло б поступово перейти у глобальне ядро справді спільної політичної відповідальності”. “Коротко кажучи, – робить висновок З.Бжезінський, – американська політична мета повинна бути неапологітично подвійна: зберегти домінуючу позицію Америки принаймні впродовж одного покоління і, бажано, ще довше; та створити геополітичну структуру, яка може абсорбувати неминучі удари й напруги суспільно-політичних перетворень, водночас переростаючи у геополітичне ядро спільної відповідальності за мирне глобальне керівництво”.

Література: Бжезінський Збігнев. Велика Шахівниця: Американська першість та її стратегічні імперативи. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 224 с.; Хто є хто в європейській та американській політичній науці. Малий політологічний словник. – Львів: Кальварія, 1997. – С. 27-29.

Хантінгтон Самуель (р.н. 1927) – американський політолог, професор Гарвардського університету, директор Інституту стратегічних досліджень. Улітку 1993 р. С.Хантінгтон в журналі “Foreign Affairs” опублікував статтю “Зіткнення цивілізацій?”, яка викликала величезний резонанс, але в той же час і безліч запитань до автора. На основі статті С.Хантінгтон ґрунтовно розвинув підняті ним проблеми, що знайшло своє відображення

в книзі “Зіткнення цивілізацій”. Вона побачила світ у 1996 р., а в 2003 р. була перекладена на російську мову.

Завершення “холодної війни” вперше в історії перетворило світову політику в багатополосну та поліцивілізаційну. З цього часу найбільш важливі відмінності між людьми уже не ідеологічні, політичні чи економічні, а культурні. Головними гравцями на полі світової політики залишаються національні держави. Їх поведінка, як і в минулому, визначається потягом до багатства і розквіту, але визначається вона й культурними перевагами, спільностями і відмінностями. На думку С.Хантінгтона, після “холодної війни” трьохблокову модель замінили сім чи вісім головних світових цивілізацій. Не-західні суспільства утверджують свої власні цінності й не сприймають ті, що нав’язуються з Заходом. Отже, в цьому світі локальна політика є політикою етнічною, а глобальна – це політика цивілізацій. Суперництво супердержав змінилося зіткненням цивілізацій.

Отже, в основу геополітичної схеми С.Хантінгтона покладений поліцивілізаційний підхід, який, на думку вченого, полягає в наступному: 1) сили інтеграції в світі реальні й саме вони породжують протидіючі сили культурного утвердження в цивілізаційній свідомості; 2) світ поділився на Захід – домінуючу до цього часу цивілізацію – та решта світу (не-західну цивілізацію); 3) національні держави є і залишаються найбільш важливими гравцями на міжнародній сцені, але їх інтереси, союзи і конфлікти визначаються в значній мірі культурними та цивілізаційними факторами; 4) в світі панують анархія, міжшлемінні та національні конфлікти, але найбільшу небезпеку становлять конфлікти між державами чи їх групами, що відносяться до різних цивілізацій.

Що вкладає С.Хантінгтон у зміст “природи цивілізацій”? Вся людська історія – це історія цивілізацій. Неможливо уявити собі розвиток людства у відриві від цивілізацій. Історія охоплює цілі покоління цивілізацій – від стародавніх (шумерської і єгипетської, класичної та мезоамериканської) до християнської та ісламської цивілізацій, а також прояви сінської та індуїстської цивілізацій. У цивілізацій нема чітко визначених кордонів і чіткого початку й кінця. Люди можуть ідентифікувати себе по-різному й роблять це. В результаті склад і форма цивілізацій змінюються в часі. Культури народів взаємодіють і напаровуються одна на одну. Цивілізації, отже, є багатосторонніми цілостями і реальними, незважаючи на розмитість їх кордонів, які не є чіткими. Хоча цивілізації смертні, однак вони існують тривалий проміжок часу, постійно еволюціонуючи при цьому. Імперії розширюються і падають, уряди приходять і йдуть – цивілізації залишаються і переживають політичні, соціальні, економічні й навіть ідеологічні потрясіння.

До тих пір, поки цивілізації чинять опір тиску часу, вони еволюціонують. Вони динамічні; вони знають злету і падіння, вони

зливаються і діляться; і як відомо будь-якому студенту, вони також зникають і їх ховають піски часу. Кожна цивілізація відрізняється своїм політичним устроєм, може поглинати в себе одне або кілька політичних утворень. Ці утворення можуть бути містами-державами, імперіями, федераціями, конфедераціями, національними державами, багатонаціональними державами, і у всіх них можуть бути різні форми правління. По мірі того як цивілізація еволюціонує, кількість і природа їх складових нерідко змінюються. В деяких випадках цивілізація і політична цілість можуть співпадати (Наприклад, Китай – цивілізація, яка претендує на те, щоб бути державою; Японія – цивілізація, яка є державою). В сучасному світі більшість цивілізацій включають в себе по дві чи більше держав.

С.Хантінгтон виділяє вісім цивілізацій: *сіньську* (конфуціанська і китайська цивілізації, на думку вченого, не зовсім відображають зміст), *японську*, *індуїстську*, *ісламську*, *православну*, *західну*, *латиноамериканську*, *африканську*. Взаємовідносини між цивілізаціями еволюціонували через дві фази і тепер перебувають на третій. До 1500 р. мали місце “випадкові зустрічі” між цивілізаціями, адже вони були розділені в часі та просторі. Що стосується ідей і технологій, то вони передавалися від однієї цивілізації до іншої протягом століть (наприклад, книгодрукування виникло в Китаї у 8 ст. н.е., але розповсюдилося в Європі лише в XV ст.). На другій фазі випадкові, недовготривалі та різнопланові контакти між цивілізаціями поступилися безперервній цілеспрямованій взаємодії Заходу на всі інші цивілізації. Європейці контролювали 35% поверхні суші в 1800 р., 67% в 1878 р., 84% до 1914 р. Під час європейської експансії андська і мезоамериканська цивілізації були повністю знищені, а індійська, ісламська та африканська підкорені. Навіть Китай став залежним від Заходу. Цивілізація як термін означав західну цивілізацію. Міжнародний закон був західним міжнародним законом, а міжнародна система була західною вестфальською системою суверенних, але “цивілізованих” національних держав і підконтрольних їм колоніальних територій. У XX ст. відбувся перехід до третьої фази – до етапу інтенсивних, безперервних і різнонаправлених взаємовідносин між всіма цивілізаціями.

Третя фаза, за С.Хантінгтоном, співпадає з утворенням поліцивілізаційної системи. По-перше, завершилася “експансія Заходу” і почалося “повстання проти Заходу”; по-друге, в результаті цих змін, міжнародна система вийшла за межі Заходу і стала поліцивілізаційною. Наприкінці XX ст. Захід перейшов від фази воюючої держави як етапу розвитку цивілізації до фази універсальної держави. Ця фаза ще далека до своєї завершеності, оскільки країни Заходу поділяються на дві напівуніверсальні держави в Європі та Північній Америці. Сучасний Захід являє собою вже не імперію, а цілість федерацій, конфедерацій та

міжнародних організацій. Що стосується ідеологій, то основними в ХХ ст. стали лібералізм, соціалізм, анархізм, корпоративізм, марксизм, комунізм, соціал-демократія, консерватизм, націоналізм, фашизм і християнська демократія. Об'єднує їх те, що всі вони породжені західною цивілізацією. Проте Захід не породив жодної основної релігії.

Кожна цивілізація бачить себе центром світу і пише свою історію як центральний сюжет історії людства. Однак, такий підхід втратив значимість в поліцивілізаційному світі. На глибоке переконання С.Хантінгтона, твердження, що "європейська цивілізація Заходу є універсальною цивілізацією світу" не витримує жодної критики.

Аналізуючи термін "універсальна цивілізація", С.Хантінгтон ототожнює її з "давоською культурою" (щороку близько тисячі бізнесменів, банкірів, урядовців, інтелектуалів і журналістів з багатьох країн зустрічаються в Швейцарії на Всесвітньому економічному форумі в Давосі). Вони контролюють практично всі міжнародні інститути, чимало урядів світу, а також значну долю світової економіки і воєнного потенціалу. Однак, поза Заходом цю культуру поділяють менше 50 мільйонів, чи 1% світового населення. Отже, це далеко не універсальна цивілізація. Суть західної цивілізації – "Велика хартія вольностей", а той факт, що мешканці не-Заходу ласують гамбургерами, не свідчить про повне прийняття західної цивілізації.

Центральними елементами будь-якої культури є мова і релігія. На думку С.Хантінгтона, твердження, що "світовою мовою є англійська", певірно. Мова, яка не є рідною для 92% світового населення, не може бути світовою мовою. За період з 1958 до 1992 рр. зафіксовано зростання розповсюдження арабської, бенгальської, іспанської мов, в той час як англійська зменшилася з 9,8% до 7,6%. Не набагато більше можливостей ніж мова, має релігія на те, щоб стати універсальною. За останні декілька десятиріч ХХ ст. іслам і християнство значно збільшили кількість своїх прихильників у Африці. Якщо традиційна релігія в суспільствах із стрімкою модернізацією нездатна адаптуватися до вимог модернізації, створюються потенційні можливості для розповсюдження західного християнства та ісламу. За великим рахунком перемагає Магомет. За підрахунками С.Хантінгтона, до 2025 р. кількість християн зменшиться з 30 до 25%, в той час як представники ісламу зростуть з 20 до 30%.

Універсальна цивілізація – наслідок процесів модернізації, яка включає в себе індустріалізацію, урбанізацію, зростання рівня освіченості, добробуту тощо. Ці процеси, розпочавшись у XVIII ст., на сьогоднішній день досягли свого апогею, торкнувшись переважної більшості держав світу. У сучасних суспільств є багато спільного, але, запитує С.Хантінгтон, чи обов'язково вони повинні злитися і стати однорідними? Експанія Заходу не тільки викликала модернізацію і вестернізацію не-західних суспільств, однак також викликала різну реакцію на них. Цю реакцію

Хантінгтон звів до трьох варіантів: 1) *заперечення як модернізації, так і вестернізації*; 2) *прийняття і модернізації, і вестернізації без заперечень*; 3) *прийняття модернізації, але заперечення вестернізації*.

С.Хантінгтон справедливо зауважує, що “модернізація не обов’язково означає вестернізацію”. Навіть найбільш вперті поборники активвестернізму і відродження місцевих культур не вагаючись використовують сучасну техніку – електронну пошту, касети і телебачення, щоб розповсюджувати свої ідеї. Отже, не-західні суспільства можуть модернізуватися і вже зробили це, не відмовляючись від своїх рідних культур і не переймаючи оптом всі західні цінності, інститути і практичний досвід. Однак, прямо протилежним є ставлення не-західних суспільств до вестернізації, яку вони розцінюють як втручання Заходу в їх культуру і традиції, спробу Заходу поглинути їх традиційні культури.

Що являє собою Захід після закінчення “холодної війни”? З цього приводу існують дві точки зору. Перша група фахівців вважає, що Захід володіє абсолютною могутністю, є єдиною цивілізацією, що має свої значні інтереси у всіх інших цивілізаціях чи регіонах, а також суттєво впливає на політику, економіку та безпеку всіх інших цивілізацій. Інші дослідники зображують західну цивілізацію в занепаді, доводячи, що її політична, економічна і воєнна могутність зменшується порівняно з іншими цивілізаціями. Який із цих підходів вірний? На думку С.Хантінгтона, відбуваються паралельні процеси в обох напрямках. “Тепер панування Заходу поза суперечками, – заявляє вчений, – і він залишиться номером один в плані могутності та впливу також і в двадцять першому столітті. Однак поступові, невідворотні й фундаментальні переміни також мають місце в балансі влади між цивілізаціями, і могутність Заходу в порівнянні з могутністю інших цивілізацій буде й надалі зменшуватися. Коли перевага Заходу зникне, значна частина його могутності просто-напросто вивітриться, а залишок розсіється за регіональними ознаками між деякими основними цивілізаціями та їх стрижневими державами. Найбільш значне посилення могутності прийдеться на долю азійських цивілізацій, і Китай поступово вимальовується як суспільство, яке скоріше за все кине виклик Заходу в боротьбі за глобальне панування”.

Для занепаду Заходу характерні три основні аспекти: 1) це повільний проріс; 2) занепад не йде по прямій, він вкрай нерівномірний, з паузами, відкоченням назад і повторним утвердженням західної могутності; 3) обсяг всіх необхідних для підтримання могутності ресурсів, якими володів Захід, досяг свого піку на початку ХХ ст., а потім його частка почала знижуватися по відношенню до частки інших цивілізацій. Цей процес С.Хантінгтон ґрунтовно проаналізував за всіма основними факторами (територія і населення; економічний продукт; воєнний потенціал; відродження не-західних культур; релігія).

Азія та іслам, на глибоке переконання С.Хантінгтона, найбільш динамічні цивілізації останньої чверті ХХ ст. Ісламський виклик уособлюється у всеохоплюючому культурному, соціальному і політичному Ісламському відродженні в мусульманському світі та супроводжувачому цей процес запереченні західних цінностей і інститутів. Азіатський виклик притаманний всім східно-азіатським цивілізаціям – сінській, японській, буддистській та мусульманській – і робить акцент на їх культурну відмінність від Заходу. Як азіати, так і мусульмани підкреслюють перевагу своїх культур над західною. За викликами Азії та ісламу відчуваються азіатська самовпевненість, що базується на економічному зростанні, та впевненість у собі мусульман. Кожний із цих викликів несе в собі дестабілізуючий ефект на глобальну політику і буде мати місце впродовж ХХІ ст. Разом з тим, природа цих викликів суттєво відрізняється. Економічний розвиток Китаю та інших азіатських держав дає їх урядам стимул і засоби для того, щоб бути більш вимогливими у взаємовідносинах з іншими державами. Зростання населення в мусульманських країнах, особливо збільшення вікової групи від 15 до 24 років, забезпечує людьми ряди фундаменталістів, терористів, повстанців і мігрантів. Економічне зростання додає сил азіатським урядам. Демографічне зростання являє собою загрозу як для мусульманських урядів, так і немусульманських країн. “На початку двадцять першого століття, – підсумовує С.Хантінгтон, – ми станемо свідками відродження могутності і культури не-західних суспільств, а також побачимо зіткнення народів із не-західних цивілізацій із Заходом та один з одним”.

Під впливом модернізації народи і країни з подібними культурами об’єднуються, а з різними – розпадаються на частини. На основі спільності культури і цивілізації виникатимуть нові союзи та об’єднання. Політичні кордони все частіше коригуються, щоб співпадати з культурними: етнічними, релігійними і цивілізаційними. Культурні співтовариства приходять на зміну блокам часів “холодної війни”, і лінії розлому між цивілізаціями перетворюються в центральні лінії конфліктів у глобальній політиці. В сучасних умовах, заявляє С.Хантінгтон, питання “На якому ви боці?” замінюється більш принциповим: “Хто ви?”. Кожна країна повинна мати відповідь. Ця відповідь, культурна ідентичність країни, і визначає її місце в світовій політиці, її друзів і ворогів.

Взаємини культури і регіоналізму найкраще проявляються в економічній інтеграції, чотири ступені якої виділяє С.Хантінгтон: 1) зони вільної торгівлі; 2) таможенні союзи; 3) спільні ринки; 4) економічні союзи. Найдалі в цьому відношенні просунувся ЄС. У майбутньому “бізнесмени укладатимуть угоди з тими, кого вони можуть зрозуміти і кому вони можуть довіряти; держави відмовляються від незалежності заради міжнародних союзів, створених із країн з подібною ментальністю,

де довір'я з'являється на ґрунті взаєморозуміння. Основою економічного співробітництва є культурна спільність”.

Цивілізації мають власну структуру, яка включає в себе такі складові як *країни-учасниці*, *стержневі держави*, *країни-одиначки*, *розколоти країни та розірвані країни*. *Країна-учасниця* – це країна, яка в культурному плані повністю ототожнює себе з одною цивілізацією (Єгипет з арабсько-ісламською; Італія з європейсько-західною). *Стержнева країна* – це країна, де міститься основне джерело чи джерела культури цивілізації (Японська співпадає з Японією; історичний Захід мав декілька стержневих країн – на сьогоднішній день є США і франко-німецький стержень). *Країна-одиночка* не має культурної спільності з іншими суспільствами (Ефіопія, яка ізольована в культурному плані завдяки домінуванню амхарської мови; Гаїті, яка не сприймається як латино-американська країна; ні одна інша країна не поділяє самотню культуру Японії). *Розколоти країни* – країни, в яких великі групи належать до різних цивілізацій: Індія (мусульмани та індуїсти), Шрі-Ланка (буддисти-сингалці та індуїсти-таміли), Китай (хани, тибетські буддисти, турки-мусульмани). Югославія та СРСР розпалися на частини і поділились на нові цілості, згруповані вздовж цивілізаційних ліній: прибалтійські (протестантські та католицькі), православні та мусульманські республіки колишнього СРСР, католицькі Словенія і Хорватія, частково мусульманські Боснія і Герцеговина, а також православні Сербія-Чорногорія і Македонія в колишній Югославії. *Розірвана країна* – та, яка має в себе одну пануючу культуру, що співвідносить її з однією цивілізацією, але її лідери намагаються наблизитися до іншої цивілізації, визначаючи себе як “місток” між двома культурами (Росія, Туреччина, Австралія, Мексика).

С.Хантінгтон запропонував визначення кордонів Заходу. Стержневі країни ЄС, Франція та Німеччина, оточені спочатку внутрішнім угрупованням Бельгії, Нідерландів і Люксембургу, які домовились про зникнення всіх бар'єрів для переміщення людей і товарів. Потім розміщується коло країн-учасниць, таких як Італія, Іспанія, Португалія, Данія, Британія, Ірландія і Греція; країни, які стали членами ЄС в 1995 р. (Австрія, Фінляндія і Швеція), і, нарешті, асоційовані члени (Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Болгарія і Румунія). Де ж закінчується Європа? Відповідь С.Хантінгтона однозначна: “Європа закінчується там, де закінчується західне християнство і починається іслам та православ'є”.

Росія створює і очолює блок держав, що мають православний центр, оточений відносно слабкими ісламськими країнами, в яких вона продовжує домінувати, й куди намагається закрити доступ іншим державам. Якію СРСР був супердержавою з глобальними інтересами, то Росія – це велика держава з регіональними і цивілізаційними інтересами. Друга серед колишніх радянських республік після Росії по населенню та важливості –

це Україна. Вона розколота країна з двома різними культурами. Лінія розлому між цивілізаціями, яка відділяє Захід від православ'я, проходить прямо по її центру ось уже кілька століть. Російсько-українські відносини можуть розвиватися трьома шляхами: 1) спільність розвитку; 2) розкол України по лінії розлому на дві частини, східна з якої ввійде до складу Росії; 3) Україна залишається єдиною, незалежною, розколотою і буде тісно співробітничати з Росією. Російсько-українські відносини мають для Східної Європи таке значення, як франко-німецькі відносини для Західної Європи. Саме Україна і Росія являють собою стержень, необхідний для єдності православного світу.

Сінська цивілізація теж має чітку структуру: центральне ядро – мінський Китай; віддалені провінції, які є частиною Китаю, але володіють значною автономією; провінції, які офіційно вважаються частиною Китаю, але мають значну частину не-китайського населення з інших цивілізацій (Тибет, Синцзянь); і китайські суспільства, які стануть або можуть стати частиною Китаю з центром в Пекіні на визначених умовах (Гонконг, Тайвань); одна переважно китайська держава, все більше орієнтована на Пекін (Сінгапур); вкрай впливове китайське населення в Таїланді, В'єтнамі, Малайзії, Індонезії та на Філіппінах, а також не-китайські країни (Північна і Південна Корея, В'єтнам), які тим не менше поділяють основні складові китайської конфуціанської культури. До середини 90-х років економічна інтеграція Гонконга і материкового Китаю практично завершилась, і залишається тільки чекати політичної інтеграції.

Відсутність ісламської стержневої держави – головна причина численних внутрішніх і зовнішніх конфліктів, притаманних ісламу. Усвідомлення без згуртованості – ось джерело слабкості ісламу і джерело, від якого йде загроза іншим країнам. Такими стержневими країнами можуть стати Індонезія, Іран, Пакістан, Саудівська Аравія і Туреччина.

С.Хантінгтон прогнозує, що “відносини між країнами і групами з різних цивілізацій не будуть тісними і найчастіше будуть антагоністичними”. На мікрорівні найбільш напружені лінії розлому проходять між ісламом та його православними, індуїстськими, африканськими та західнохристиянськими сусідами. На макрорівні головне розділення – “Захід і решта”, і найбільш жорстокі конфлікти відбуваються між мусульманськими і азійськими країнами, з одного боку, і Заходом – з другого. Найбільш небезпечні зіткнення в майбутньому, скоріше за все, матимуть місце завдяки: 1) непримиреності Заходу; 2) нетерпимості ісламу; 3) самовпевненості Китаю.

Міжцивілізаційний конфлікт за С.Хантінгтоном, набирає двох форм. На локальному (чи мікрорівні) виникають *конфлікти по лінії розлому*: між сусідніми державами, які належать до різних цивілізацій, всередині однієї держави між групами з різних цивілізацій та між групами, які намагаються створити нові держави на місці попередніх. Конфлікти по лініям розлому

особливо часто виникають між мусульманами і немусульманами. На глобальному (чи макрорівні) виникають *конфлікти між стержневими державами* – між основними державами, які належать до різних цивілізацій. В цих конфліктах проявляються класичні проблеми міжнародної політики, серед яких: 1) вплив на формування глобальних процесів світових міжнародних організацій – ООН, МВФ, Світового банку; 2) рівень військової могутності; 3) економічна могутність і добробут; 4) конфлікти, пов'язані з захистом однією цивілізацією свої співвітчизників, які проживають на теренах іншої цивілізації; 5) моральні цінності та культура (нав'язування власних цінностей іншим народам); 6) територіальні суперечки, під час яких стержневі держави, перетворюючись у “прифронтові”, беруть участь у конфліктах по лінії розлому.

Багато уваги С.Хантінгтон приділяє протиборству ісламського світу і Заходу: “Толовна проблема Заходу – зовсім не ісламський фундаменталізм. Це – іслам, інша цивілізація, народи якої переконані в перевазі своєї культури і яких турбує думка про неповноцінність їх могутності. Для ісламу проблема – зовсім не ЦРУ і не міністерство оборони США. Це – Захід, інша цивілізація, народи якої переконані у всевітньому, універсальському характері своєї культури і які вірять, що їх ...могутність покладає на них обов'язок розповсюджувати свою культуру на увесь світ”. Відносини між США, з одного боку, і Китаєм, Японією та іншими азійськими країнами носитимуть досить конфліктний характер, а спроба Сполучених Штатів Америки заперечити возвеличення Китаю як держави-гегемона в Азії може привести до великомасштабної війни. В таких умовах взаємозв'язок конфуціанського та ісламського світів буде, ймовірно, розширюватися і поглиблюватися.

С.Хантінгтон пророкує перехід від війн перехідного періоду до війн по лінії розлому. Для цих війн буде характерна відповідна специфіка і динаміка. Однак, врешті-решт, і цим війнам настане кінець. “Угоді про припинення війни по лінії розлому, – відзначає С.Хантінгтон, – буде сиріяти успіх – нехай тільки на деякий час – в тій мірі, в якій вона відображатиме локальний баланс сил серед першочергових учасників та інтереси третьорядних і другорядних учасників... Наодинці головні учасники не в змозі зупинити війни, які тривають по лінії цивілізаційних розломів. Зупинити їх і не допустити до переростання в глобальні війни – вирішення цього завдання залежить головним чином від інтересів і дій стержневих держав основних світових цивілізацій. Війни вздовж лінії розлому закипають знизу, мир по лінії розлому просочується зверху”.

Яке майбутнє чекає світові цивілізації? Відповіддю на це питання С.Хантінгтон оптимістично завершує свою книгу: “Майбутнє і світу, і Цивілізації залежить від розуміння і співробітництва між політичними, духовними та інтелектуальними лідерами головних світових цивілізацій. У

зіткненні цивілізацій Європа і Америка будуть триматися разом – інакше загинуть поодинокі. В більш масштабному зіткненні... між Цивілізацією і варварством, великі світові цивілізації, збагачені своїми досягненнями в релігії, мистецтві, літературі, філософії, науці, технології, моралі та співчутті, також повинні триматися разом, інакше вони загинуть поодинокі. В епосі, яка народжується, зіткнення цивілізацій становить величезну загрозу миру у всьому світі, і міжнародний порядок, заснований на цивілізаціях, є найбільш надійною запорукою попередження світової війни”.

Література: Хантингтон Самюель. Столкновение цивилизаций. – М.: Издательство АСТ, 2003. – 603 с.; Переслегин Сергей. О спектроскопии цивилизаций, или Россия на геополитической карте мира // Там же. – С. 579-603.

Фукуяма Френсіс (р.н. 1952) – професор політичних наук Університету Мейсона (Ферфакс, Вірджінія). Народився 27 жовтня в Чикаго. В 1974 р. закінчив Корнельський університет, а в 1977 р. захистив у Гарварді докторську дисертацію з політичних наук. У 1979-1980, 1983-1989, 1995-1996 рр. – науковий співробітник Управління політичних досліджень корпорації RAND, у 1981-1982 та 1989 рр. входив до складу групи з політичного планування Державного департаменту США (заступник директора відділу з проблем Близького Сходу та колишнього Радянського Союзу); працював у Школі передових міжнародних досліджень Університету Джона Гопкінса, викладав в університетах Каліфорнії та Лос-Анджелеса. В даний час Ф.Фукуяма є деканом факультету міжнародної політичної економії Школи перспективних міжнародних досліджень Пола Нітце університету Джона Гопкінса. Крім того, Ф.Фукуяма входить до складу Президентської ради по біоетиці, в ради Національного фонду демократії і фонду “Нова Америка”, а також в консультативні ради журналів “Нейшнл Інтерес” і “Джорнел оф демокресі”. Світову популярність у наукових колах здобув завдяки публікації 1989 р. в журналі “The National Interest” статті “Кінець історії?”. В 1992 р. він розширив і переробив її в книгу “Кінець історії і остання людина”. В 1995 р. вийшла в світ його книга “Довіра”, в якій Ф.Фукуяма дослідив залежність соціальних зв’язків і економічного розвитку. В 1999 р. опублікована книга “Великий розрив”, присвячена радикальним суспільним змінам останніх десятиріч. Нарешті, в 2002 р. з’явилася остання на сьогоднішній день книга Ф.Фукуями “Наше постлюдське майбутнє. Наслідки біотехнологічної революції”.

Згідно концепції Фукуями починається “кінець історії” і планетарне існування людства, коли регіони планети почнуть переструктуровуватися, орієнтуючись на найбільш могутні економічні ядра-центри. Вчений

відмічає фундаментальні зміни у всесвітній історії. Через все ХХ століття червоною ниткою проходила боротьба прогресивного лібералізму із залишками більшовизму, фашизму та неомарксизму, які готові були розв'язати ядерну війну. “Ліві тоталітарні режими, – відзначає Фукуяма, – урядилися уникнути цих проблем, цілком підпорядкувавши своєму контролю громадянське суспільство – зокрема регламентувавши ідеї, що їх дозволено обстоювати громадянам. Однак існування такої системи в її чистій формі можна було забезпечити лише терором, що загрожував і самим можновладцям. Послаблення терору тієї ж миті спричинило занепад, протягом якого держава втратила контроль над певними ключовими аспектами громадянського суспільства”.

І лише наприкінці ХХ ст. замість конвергенції капіталізму і соціалізму, знову починається тріумф західної ліберальної демократії. “Що ближче до кінця тисячоліття, – пише Ф.Фукуяма, – то помітніше, що надто схожі одна на одну кризи авторитаризму й соціалістичного центрального планування залишили на рингу лише одну ідеологію, яка має потенціал універсальної значущості: ліберальну демократію, доктрину індивідуальної свободи та суверенності народів. Через двісті років після того, як ці ідеї вперше надихнули Французьку та Американську революції, принципи свободи та рівності продемонстрували не лише свою міць та довговічність, а й свою здатність відроджуватися через певні часові проміжки”. Закінчення “холодної війни” символізувало кінець історії як такої. Політичний лібералізм прийшов на заміну економічному. Завдяки лібералізму відбулися зміни в китайській цивілізації, впали тоталітарні режими у Східній Європі, розпався СРСР.

Однак, із розпадом СРСР та комуністичної ідеології, політичний спокій не передбачається. На заміну комунізму виходить націоналізм, який загрожуватиме країнам західної демократії. “Якщо Радянський Союз (або його спадкоємці) не стане на шлях демократії, якщо Перу або Філіппіни знову вдадуться до тієї чи іншої форми авторитаризму, демократія поступиться місцем генералові чи бюрократові, який претендуватиме діяти в ім'я самого лише російського, перуанського або філіппінського народів. Навіть недемократи муситимуть говорити мовою демократії, аби виправдати свій відхід від єдиного універсального стандарту”. Це стосується і ісламського фактору: “Іслам, щоправда, так само як лібералізм і комунізм – також сповідує систематичну й послідовну ідеологію, зі своїм власним кодексом моральності та зі своєю доктриною політичної і соціальної справедливості. Потенційно ісламська доктрина є універсальною, апелюючи до всіх людей як людей – а не як членів партикулярної етнічної чи національної групи. І справді, іслам завдав поразки ліберальній демократії в багатьох частинах мусульманського світу, являючи собою фатальну загрозу ліберальним практикам навіть у країнах, де він не отримав безпосереднього доступу до політичної влади”.

Ф.Фукуяма вірно підмітив, що “одна з причин сучасного фундаментального відродження полягає в гострому усвідомленні традиційним мусульманським суспільством загрози, що походить з боку ліберальних, західних цінностей”. Аналогічних висновків притримується і С.Хантінгтон.

Отже, підсумовує Ф.Фукуяма, “історія була не сліпою низкою подій, а осмисленим цілим, в якому розвивалися та розгорталися ідеї про природу справедливого політичного та суспільного ладу. І якщо сьогодні ми перебуваємо біля точки, де не можемо уявити собі світу, сутнісно відмінного від нашого, де не існує очевидного та ясного способу, в який майбутнє могло б фундаментальним чином поліпшити наш теперішній лад, то ми маємо взяти до уваги ту обставину, що сама Історія, можливо, добігає свого кінця”.

Російський геополітик М.Нартов притримується думки, що принципово нових ідей в “кінці історії” не можна знайти при всьому бажанні. Це повторення ідей Т.Гоббса, а також О.Конта, Г.Спенсера та інших мислителів-позитивістів. Фукуяма багато в чому повторив ідеї німецького соціолога М.Вебера про те, що історія розвивалась тільки за рахунок нераціональних факторів. Так, як останній центр ірраціоналізму знав з розпадом СРСР, то і починається процес “кінця історії”. М.Нартов вважає Ф.Фукуяму засновником течії неомондіалізму.

Ф.Фукуяма твердить, що людство живе в умовах двох паралельно існуючих революцій – інформаційно-технологічної та біотехнологічної. Вчений віддає перевагу в майбутньому революції в біології, коли стане можливим контроль геному людини і маніпуляція нашою власною природою.

Література: Фукуяма Френсис. Великий разрыв. – М.: Издательство АСТ, 2003. – 474 с.; Кузнецов В. Об авторе // Там же. – С. 473-474; Лібералізм: антологія /Упорядники: Олег Проценко, Василь Лісовий. – К.: Смолоскип, 2002. – С. 1113-1114; Дергачев В. Геоэкономика. – К.: ВИРА-Р, 2002. – С. 19; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 82-83; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 127.

ФРАНЦУЗЬКА ГЕОПОЛІТИКА

Де ла Блаш Поль Відаль (1845-1918) – класик французької школи географії людини. Закінчив Вищу школу в Парижі, згодом навчався у Французькій школі в Афінах. Займався викладацькою діяльністю (університет Нансі, завідування кафедрою географії в Сорбонні). Написав працю “Принципи географії людини”, яка була опублікована вже після смерті вченого (1922) та монографії “Картина географії Франції” (1903), “Східна Франція” (1917).

На перших порах В.Блаш чітко стояв на теорії ґрунту. Зокрема, в праці “Картина географії Франції” він відзначав: “Відношення між ґрунтом і людиною у Франції відмічені оригінальним характером давнини, безперервності... Люди живуть в одних і тих місцях з давніх часів. Джерела, кальцієві скали спочатку приваблювали людей як зручні місця для проживання і захисту. В нас людина – вірний учень ґрунту. Вивчення ґрунту допоможе з’ясувати характер, звичаї і переваги населення”. Проте, поступово погляди В.Блаша пройшли своєрідну еволюцію. М.Нартов вважає, що на нього зробили визначальний вплив різноманітні географічні та історичні концепції, які виникли і розвивалися в тогочасній Франції. Це привело до критичного ставлення В.Блаша до німецької геополітики загалом, та концепції Ф.Ратцеля зокрема.

Геополітична концепція В.Блаша заперечувала тезу німецького вченого Ф.Ратцеля про переважаючий вплив простору та географічного становища на долі людей і країн. В.Блаш, не відкидаючи географічний фактор, все ж таки, характеризує його як пасивний, на відміну від активного. Останнім виступає людина. Підхід В.Блаша до оцінки геополітичних процесів одержав назву посібільзму (від франц. Possible – можливий), згідно з яким географічне становище може перетворитися в реальність завдяки людині, яка живе і діє в межах певного простору.

В.Блаш запропонував концепцію цивілізаційного процесу як світового. Його основу складали взаємодіючі між собою гнізда, які час від часу могли розширюватися в просторі. Кожне гніздо співпадає з певним способом життя. Взаємодія гнізд охопила частину північної півкулі від Середземного моря до Китаю. Цивілізаційний процес за В.Блашом проходить безперервно в Європі та Азії, час від часу зупиняючись, а згодом знову відновлюючись. Безперервності цивілізаційного процесу сприяє сама специфіка Європи (стимулюючий характер клімату, який не дає людям розслабитися та вести паразитуючий спосіб життя). Не випадково, що саме в Європі виникали різноманітні центри цивілізації, які перебували у постійній взаємодії.

В.Блаш вважав можливим створення в майбутньому світової держави, кожний громадянин якої усвідомлюватиме своє місце і роль у її життєздатності. В основу концепції Відаля де ла Блаша покладений позиційний принцип. На його думку центральне положення в Європі займають Німеччина і Франція, однак перша перебуває у фактичній блокаді, що становить суттєву загрозу миру. Зовсім інше географічне становище Франції та Великобританії, які, володіючи численними колоніями, мають вільний вихід до океана. США здійснюють меридіональну експансію, а Росія володіє величезними азіатськими територіями. В.Блаш пророкував посилення континентальних держав, які, за рахунок технологічного прогресу, орієнтуються в бік морських шляхів. Отже, взаємопроникнення Суші й Моря стає універсальним процесом.

В.Блаш не відкидав можливе зіткнення між таласократією і телурократією, хоча був прихильником мирного співробітництва.

Не міг уникнути В.Блаш німецько-французького протистояння. Взаємовідносинам двох сусідніх держав присвячена його книга "Східна Франція". Говорячи про спірні території – Ельзас і Лотарингію – В.Блаш запропонував їх перетворити в зону взаємного співробітництва.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 80-83; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 62-66; Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 58-60; Гаджиев К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 2002.

Ансель Жак (1882-1943) – визнаний фахівець з політичної географії Франції, учень Сорбонської школи Відаля де ла Блаша. Його наукова діяльність співпала з підготовкою Німеччини до світової війни. Не дивно, що Ж.Ансель піддав нищівній критиці німецьку геополітику, винувачуючи її в експансіонізмі та пангерманізмі. На глибоке переконання Ж.Анселя її взагалі важко назвати геополітикою, скоріше за все вона є «псевдогеографією». Після окупації гітлерівськими військами Франції, Ж.Ансель був заарештований і ув'язнений до концентраційного табору Комп'єнь, в якому невдовзі помер.

Ж.Ансель бачив шлях до прогресу в створенні гнучких угруповань, складові частини якого (держави) співробітничали б у економічному, політичному та культурному відношеннях. В опублікованій у 1938 р. монографії "Географія кордонів" Ж.Ансель пропонував розглядати зміну кордонів як результат необхідності та добровільності держав. Вчений погоджувався, що кордони не можна вважати вічними, незмінними. Вони, скоріше, є "тимчасовою периферією", "ізобарами", які відображають баланс сил на даному етапі політичного розвитку. Єдиною природною межею Ж.Ансель вважав межу ойкумени (відсутність людей).

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 83-84.

Деманжон Альберт (1872-1940) – французький географ, учень Відаля де ла Блаша. Закінчив Вищу школу в Парижі, цікавився геополітичними процесами, що мали місце після Першої світової війни. Свої геополітичні міркування висловив у монографії «Занепад Європи» (1920).

У вищезазваній праці А.Деманжон ґрунтовно проаналізував причини виснаду ролі Європи у міжнародних справах, пояснюючи такий стан справ нехтуванням політичних лідерів ідеєю об'єднання континенту. Його геополітична концепція складалася з трьох основних центрів: США, Японії та об'єднаної Європи. Так як остання залишалася роз'єднаною, значно посилюлись позиції США і Японії. А.Деманжон негативно віднісся до результатів Паризької мирної конференції щодо утворення багатьох нових

держав, які пізніше виявилися нежиттєздатними. Найбільше його турбувала Німеччина, яка постійно заявляла про несправедливе вирішення питання кордонів, дискримінацію великих держав стосовно німецької нації тощо. Високо оцінюючи ідеї Фрідріха Ратцеля, А.Деманжон не визнавав його наступників, які, на думку вченого, суттєво перекурили його вчення, пристосовуючи до експансіоністських планів Німеччини.

В дихотомії “Суша – Море” А.Деманжон віддавав перевагу морській орієнтації Франції, закликав до необхідності вкладати значні капітали у розвиток власних колоній, сприяти еміграції, ефективно використовувати національні ресурси, модернізувати промисловість і сільське господарство тощо.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 84-85.

Де Голль Шарль Андре Марі Жозеф (1890-1970) – президент Франції з 1958 по 1969 рр., прихильник концепції “геополітичного кодексу Франції”, який нерідко називають голлістським. Шарль де Голль народився 22 листопада в місті Лілль у дворянській сім’ї, корені якої сягали до глибокої давнини. Навчався у сьвітському коледжі в Парижі (1901-1908), після закінчення якого одержав диплом бакалавра і повернувся в Париж. У серпні 1909 р. зарахований курсантом до елітного військового училища Сен-Сір, заснованого ще Наполеоном. В жовтні 1913 р. одержав звання лейтенанта. Учасник Першої світової війни (1914-1918). В 1937 р. Ш. де Голль – полковник французької армії. В 1940 р. він звернувся до всіх політичних діячів Франції з вимогою негайних дій заради порятунку країни. Після окупації Франції гітлерівськими військами, емігрував до Лондона, де заснував комітет “Вільна Франція”. Девізом його стали слова “Честь і Батьківщина”, а емблемою – лотарінгський хрест. Через деякий час до “Вільної Франції” приєдналися адміністрації французьких колоній – Чаду, Конго, Габона, Камеруну. Емігрантський уряд де Голля визнали французькі колонії Тихого океану, а згодом уряди великих країн світу. 10 грудня 1944 р. Ш. де Голль підписав Договір про союз і взаємодопомогу між Радянським Союзом і Францією. В 1945 р. де Голлю вдалося те, що було не під силу кому-небудь іншому – консолідувати навколо себе всі прошарки суспільства: від комуністів до правих радикалів. Однак, в повній мірі Шарль де Голль проявив себе як державний діяч в часи свого президентства.

Якщо в першій половині ХХ ст. головною геополітичною турботою Франції було суперництво з сусідньою Німеччиною, то в 60-х роках ситуація кардинально змінилася. В 1963 р. Франція і Німеччина підписали Договір про дружбу, отже проблема безпеки була вирішена однозначно. Це дозволило де Голлю зосередитися на вирішенні проблеми безпеки на регіональному і глобальному рівнях. В 1960 р.

Франція випробувала свою атомну бомбу, підтвердивши тим самим статус світової держави. Перетворившись у ядерну державу, Франція, очолювана де Голлем мала можливість маневрувати у міжнародних відносинах.

Де Голль був переконаний, що в Західній Європі саме Франція повинна очолити блок європейських держав на противагу США. Що стосувалося НАТО, то саме його існування де Голль вважав анахронізмом, а членство Франції в НАТО недопустимим, таким, що шкодить національним інтересам країни. В 1966 р. Франція вийшла з інтегрованої воєнної структури НАТО і наблизилася з СРСР. Однак, спроба де Голля "відкрити залізну завісу" не увінчалася успіхом у зв'язку із вторгненням СРСР та країн-учасниць ОДВ до Чехословаччини в 1968 р.

На зламі 50-60-х років де Голль розробив план переозброєння французької армії, який включав у себе три етапи: 1) на першому Франція повинна була провести наземне випробування ядерної зброї в Північній Африці; 2) на другому планувалося створення літаків, спроможних доставляти бомби на декілька сотень кілометрів; 3) на третьому вимагалось розробити, випробувати і запустити до виробництва ракети типу "земля – земля" для доставки боеголовки радіусом дії в три тисячі кілометрів. Де Голль вважав, що не можна виключати можливості третьої світової війни, і був переконаний, що в ній обов'язково буде використана ядерна зброя. Генералу здавалось, що Франція допустила недозволене відставання в галузі розробки і виробництва ядерної зброї, а тому не підтримав договір 1963 р. про нерозповсюдження ядерної зброї в трьох сферах, підписаний Радянським Союзом, США і Великобританією.

Література: Миревич М.О. Генерал де Голль: Штрихи к политическому портрету. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 320 с.; Антюхина-Московченко В. Шарль де Голль и Советский Союз. – М.: Книга, 1990. – 288 с.; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 131-133; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 85; Кальвокоресси Питер. Мировая политика после 1945 года: В двух книгах. – Кн. 1. – М.: Международные отношения, 2000. – 592 с.

Атталі Жак – французький географ і економіст, особистий радник президента Франції Франсуа Міттерана, колишній директор Європейського Банку Реконструкції та Розвитку. Розробив теорію, подібну до концепції Френсіса Фукуями, яку виклав у праці "Лінія горизонту" (1990). Сучасні дослідники вважають, що теорія Атталі займає проміжне місце між атлантизмом і мондіалізмом.

Жак Атталі вважає, що сучасний світ панування ліберальних цінностей, ринкових відносин та інформаційних технологій формується на принципах геоeкономіки. Наступає "ера грошей". Саме гроші необхідно

розцінювати як універсальний еквівалент цінності. Світ стає єдиним і однорідним, а тому геополітичні цінності, які домінували до цього часу, відходять на задній план. Для Ж.Атталі, як яскравого представника геоeкономіки, немає суттєвого значення історія, культурні традиції та звичаї того чи іншого народу. На передній план виходять центри світових бірж, корисні копалини, інформаційні центри, великі підприємства.

Геоeкономічний підхід Ж.Атталі приводить до виділення трьох важливих регіонів, які перетворюються в центри нових eкономічних просторів: 1) американський простір, що об'єднує обидві Америки в єдину фінансово-промислову зону; 2) європейський простір, який виникає після об'єднання Європи; 3) тихоокеанський регіон, в якому існують кілька конкурентноздатних центрів – Токіо, Тайвань, Сінгапур. В залежності від географічного становища, навколо вищезазначених eкономічних центрів групуватимуться окремі менш розвинуті регіони. Необхідно відзначити, що виникнення такої концепції стало можливим тільки в результаті розпаду СРСР, зникнення з політичної карти світу могутньої супердержави.

Література: Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 128-130; Дергачев В. Геоeкономика. – К.: ВИРА-Р, 2002. – С. 20; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 83.

Готтманн Жан (1915-1994) – французький геополітик українського походження. Народився в Харкові, закінчив Паризький університет. Вважав себе учнем А.Деманжона і послідовником Відаля де ла Блаша. Деякий час працював на кафедрі Х.Макіндера в Оксфордському університеті. В 1940 р. емігрував з окупованої Франції в США, де працював у Державному департаменті в якості географа. Свої геополітичні погляди виклав у праці «Політика держав та їх географія» (1952).

Друга світова війна переконала Ж.Готтманна в тому, що геополітика – наука про війну. Під час бойових дій ідеї Фрідріха Ратцеля були використані на практиці. Вважаючи простір головною категорією геополітики, дослідник намагався довести, що розміри території держав не завжди пропорційні їх могутності. На перший план Ж.Готтманн поставив географічне становище держави та її організацію. Трактуючи з нових позицій географічне становище, вчений виділяв як центральне поняття «комунікації» (рух людей, армій, товарів, капіталів, ідей). Саме комунікації, на його думку, відіграють важливу роль у відносинах між морськими і континентальними державами. Ж.Готтманн віддавав перевагу морським державам та їх способу життя.

Російський вчений М.Мироненко слушно зауважив, що найбільша заслуга Ж.Готтманна полягала в розвитку іконографічного напрямку в політичній географії, який полягав у створенні системи символів, які

використовуються під час написання ікон. Іконографія простору включає твори мистецтва, архітектури, а також всі символи-форми суспільного життя і побуту. Ж.Готтманн розвиває думку про циркуляцію іконографій, тобто взаємовплив регіональних іконографій, перенесення їх на нові території (наприклад, діяльність англійців у Новій Зеландії; освоєння росіянами Сибіру і Далекого Сходу, які принесли з собою власну систему символів, власний спосіб життя). Центральна проблема політичної географії та геополітики полягає у взаємодії між «комунікацією» й «іконографією».

Теорія циркуляції Ж.Готтманна передбачала виникнення на комунікаційних перехрестях центрів контактів, які перетворюються в міста, а згодом стають великими політичними і адміністративними центрами, які притягують і організують навколишній простір. Подібні центри, взаємодіючи між собою, формують цілі райони, держави і цивілізації.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 86-87.

Галлуа П'єр (р.н. 1911) – генерал французьких військово-повітряних сил, спеціаліст з ядерної зброї, професор, автор цілого ряду праць з геополітики та міжнародних відносин.

Вважає, що сучасна фаза геополітичного розвитку світу характеризується провідною роллю ракетно-ядерної зброї. Володіння нею вирівнює сили ядерних держав незалежно від їх географічного становища, чисельності населення тощо. Немаловажне значення має і “масова поведінка людей”, що не враховувала традиційна геополітика. П.Галлуа прирівнює до ядерної могутності рівень засобів масової інформації та зв'язку, втручання населення в політику, доступ терористів до зброї масового знищення, їх проникнення на атомні електростанції.

П.Галлуа суттєво доповнив об'єкти вивчення геополітикою. Якщо традиційна геополітика мусувала навколо понять “Море” і “Суша”, то вчений справедливо зауважив, що геополітична ситуація в значній мірі визначається рівнем освоєння космічного простору. П.Галлуа виділив три історичні фази в еволюції геополітики: 1) існування протогоеополітики (від ранніх часів людського розвитку до першої промислової революції), для якої був характерний географічний фаталізм; 2) хижацька експлуатація людиною навколишнього природного середовища, що врешті-решт привело до загострення глобальних проблем, виникла загроза існування людства; 3) “фаза бумеранга”, коли природа починає “мстити” людині, змушуючи їх “рахуватися з собою”. На цьому етапі з'являється потреба в узгоджувальній діяльності членів міжнародного співтовариства і виробленню загальнопланетарної геополітики. На глибоке переконання П.Галлуа настають часи “неконфронтаційної геополітики” – науки, яка

вивчає “відносини між владною політикою в міжнародному плані та тими географічними межами, в яких вона проводиться”.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 124-125.

Лакост Ів – французький географ і геополітик, засновник журналу “Геродот” і школи “внутрішньої геополітики”. Якщо до цього часу геополітикою займалися переважно вчені правого і націоналістичного ухилу, то І.Лакост віддавав перевагу лівим ідеям. Свої геополітичні погляди він виклав у тритомній праці “Геополітика регіонів Франції” (1986).

І.Лакост намагався адаптувати геополітичні принципи до сучасної ситуації, нехтуючи як підходами континенталістів, так і прихильників морської могутності. У Лакоста геополітика є тільки інструментом аналізу конкретної ситуації, а всі глобальні теорії, що лежать в основі цієї науки, зводяться до відносних, історично обумовлених понять. Геополітика, на думку Лакоста поступово відходить від глобального мислення, заснованого на фундаментальному дуалізмі, до перетворення у вузький аналітичний метод. Цей процес Лакост називає “деглобалізацією” геополітики, яка перетворюється у “внутрішню геополітику”. І.Лакост та його школа запропонували ряд нових геополітичних понять, які властиві сучасному інформаційному суспільству. І взагалі, вважає вчений, на геополітичні процеси мають значний вплив засоби масової інформації, особливо телебачення. Інформаційний репортаж з будь-якої гарячої точки повинен за незначний проміжок часу допомогти людині з’ясувати географічний, історичний, релігійний, економічний, культурний, етнічний профіль регіону, а також розкласти акценти у відповідності до вузько поставленої політичної мети. У цьому плані професія журналіста наближується до фаху геополітика. Він формує в уяві людини своєрідний “образ” (“імідж”) тої чи іншої події, лідера тощо.

Література: Дугин А. Основы геополитики: Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997. – С. 132-135; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 121-123.

РОСІЙСЬКА ГЕОПОЛІТИКА

Чаадаєв Петро Якович (1794-1856) – російський філософ і публіцист, родоначальник російської релігійної філософії. Петро Чаадаєв народився 8 червня (27 травня за старим стилем) 1794 р. У трирічному віці залишився без батьків і виховувався під опікою князя Д.Щербатова в Москві. Освіту здобув у Московському університеті. Чаадаєв – учасник Вітчизняної війни 1812 р., а в 1817-1821 рр. служив у лейб-гвардії

гусарському полку, який був розташований в Царському селі. Деякий час був членом декабристської організації, проте не поділяв крайні та насильницькі методи боротьби декабристів. Згодом вважав, що повстання на Сенатській площі відкинуло Росію на багато десятиліть назад. З осені 1826 р. П. Чаадаєв проживав у маєтку тітки у Дмитрівському повіті, поспільно працюючи над своїми «Філософічними листами». Їх вихід в світ у 1836 р. викликав велику бурю в тогочасному російському суспільстві. Не обминув їх своєю увагою також імператор Микола I. В результаті проведеного слідства з двох варіантів – злочинець чи божевільний – імператор вирішив обрати другий. В 1837 р. П. Чаадаєв написав свою головну працю «Апологія божевільного», яку сучасні біографи називають вершиною його політичної думки. Цей твір був опублікований лише в 1862 р., тобто вже після смерті автора.

Петро Чаадаєв говорить, що Росія «ніколи не йшла разом з іншими народами, ми не належимо до жодної із відомих сімей людського роду, ні до Заходу, ні до Сходу, і не маємо традицій ні того, ні другого. Ми стоїмо ніби поза часом, всесвітнє виховання людського роду на нас не розповсюдилось». В сучасному російському житті панує беззаконня, кріосне право, відсутність ідеї обов'язку, справедливості, права, порядку, які знайшли міцний ґрунт у свідомості й побуті західноєвропейських народів. Захід, на глибоке переконання Чаадаєва, зробив великий крок вперед до прогресу завдяки християнству та католицизму. «Ось вона, атмосфера Заходу, це дещо більше, ніж історія чи психологія, це фізіологія європейської людини. А що ви бачите в нас?» Висновок однозначний: Росія повинна рівнятися на Захід. Петра Чаадаєва можна сміливо вважати першим російським мислителем прозахідної орієнтації. Хоча він заявляє, що росіянам дуже далека культура Гомера, греків, римлян, германців, а стосовно історичних традицій мало що об'єднує Росію із Заходом, все-таки, майбутнє країни залежить від долі європейського суспільства. «До цих пір ми жили відособлено, – відзначає Чаадаєв, – те, чого ми навчилися в інших, залишилось поза нами як пуста краса, що не проникла до глибини наших душ; в наші дні сили вищого суспільства так зросли, його вплив на решту людського роду так розширився, що незабаром ми будемо захоплені всесвітнім вихором, і тілом і духом, це безсумнівно: нам ніяк не вдається ще довго залишитись в самоті. Зробімо ж, що в наших силах, для розчищення шляхів нашим внукам...». Прогрес можливий тільки за умови об'єднання з Європою, бо лише тоді Росія пройде етапи державності й досягне відповідного рівня.

Наприкінці життя в соціології Чаадаєва з'являються нові мотиви. Так, він твердить про те, що важливим фактом, який визначає характер всієї російської історії, є «факт географічний», а «вся наша історія – продукт природи того безмежного краю, який дістався нам в наслідство». Ставши на позиції географічного детермінізму, Чаадаєв з них пояснює ідейну

розпорошеність суспільства, пригнічений стан селян тощо. До причин, які спричинили відсталість своєї країни, мислитель відносить також руйнівні наслідки монголо-татарського іґа та традиції православ'я, яке виховує народ в дусі підпорядкування світській владі.

Література: Чаадаев П. Философические письма // Классика геополитики. XIX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 7-53; Мусский И.А. Сто великих мыслителей. – М.: Вече, 2004. – С. 397-404; Петро Якович Чаадаев // Безродний С.Ф., Ковальчук Г.К., Масний О.С. Світова класична думка про державу і право. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 233-237; Шульженко Ф.П. Історія політичних і правових вчень. – К.: Хрінком Інтер, 2004. – С. 214-215; История политических и правовых учений / Под общей редакцией В.С.Нерсесянца. – М.: НОРМА, 2001. – С. 453-456; Ильин В.В. История философии. – СПб: Питер, 2003. – С. 525-528.

Горчаков Олександр Михайлович (1798-1883) – російський дипломат і державний діяч. Народився в стародавній дворянській сім'ї. Навчався вдома, потім у петербурзькій гімназії, Царськосільському ліцеї (1811-1817). О.Горчаков усе життя прослужив у дипломатичному відомстві, а з квітня 1856 р. виконував обов'язки міністра закордонних справ. Девіз Горчакова на початку його діяльності – «Росія зосереджується» – став головним принципом політики майбутнього міністра. Шляхом різноманітних комбінацій, дипломатичної майстерності, стійкості йому вдалося досягти головної мети – добитися скасування небезпечних і принизливих для країни заборон мати військовий флот на Чорному морі (1870). Розуміючи небезпеку в створенні агресивної Німецької імперії, О.Горчаков притримувався ідеї утворення союзу Росії з Францією.

Сучасні російські геополітики вважають, що основні положення зовнішньополітичного курсу, якого притримувалася Росія в часи Горчакова, актуальні по сьогоднішній день: 1) Росія повинна проводити активну зовнішню політику, а не чекати, коли зміцніє в економічному відношенні. Важко збагнути, вважав О.Горчаков, що відійшовши від активної зовнішньополітичної діяльності, Росія збереже за собою можливість пізніше повернутися до неї в якості великої держави; 2) залишаючись на міжнародній арені в якості одного із головних суб'єктів, Росії слід проводити не обмежену яким-небудь одним напрямом, а багатовекторну політику (США, Європа, Китай, Японія, Індія, Близький Схід, Азіатсько-Тихоокеанський регіон, Латинська Америка і Африка); 3) Росія повинна відігравати роль однієї з провідних держав на міжнародній арені; 4) Росії, з врахуванням її масштабів, могутності, потенціалу, історії та традицій – об'єктивно належить одна з головних ролей у міждержавних відносинах. Нема постійних ворогів, але існують постійні національні інтереси. О.Горчаков чітко притримувався цього принципу.

Література: Шикман А.П. Деятели отечественной истории. Биографический справочник. – М., 1997; Бушуев С.К. А.М.Горчаков. – М., 1961; Российская дипломатия в портретах. – М., 1992.

Тютчев Федір Іванович (1803-1873) – російський письменник і публіцист. Народився у садибі Овстуг Брянського повіту Орловської губернії у давній дворянській родині. У 1819 р. поступив на відділ словесності Московського університету, де зблизився з М.Погодіним і В.Одоєвським. В 1821 р. закінчив університет і отримав місце в Колегії іноземних справ у Петербурзі. У 1822 р. його призначено позаштатним чиновником російської дипломатичної місії у Мюнхені. Сучасний дослідник Ю.Іванов відзначав, що з 1843 р. Ф.Тютчев «виступив зі статтями панславистського спрямування «Росія і Німеччина», «Росія і Революція», «Папство і римське питання», працював над книгою «Росія і Захід». Він вважав, що російське царство повинно простятися від «Нілу до Неви, від Ельби до Китаю...». Слов'янофільські погляди Тютчева продовжували зміцнюватися, хоча після поразки Росії у Кримській війні він почав бачити завдання слов'янофільства не в політичному, а в духовному єднанні... Та поміж тим його погляди, його спосіб життя були європейськими...». В.Цимбурський стверджував, що «геополітика Тютчева націлена на те, щоб через експансію зняти «особливість» Росії, її історико-географічну індивідуальність, що немає ніякого власного обґрунтування «в собі», зокрема в тому сенсі, який передбачав би месіанізм цієї землі через її людей перед Богом».

У незавершеному трактаті «Росія і Захід» Ф.Тютчев зробив акцент на зіставленні історичного досвіду Росії, Німеччини, Франції, Італії та Австрії. Західний переляк з приводу Росії, вказує Ф.Тютчев, виникає від незнання, оскільки вчені й філософи Заходу «в своїх історичних міркуваннях» вилучають цілу половину європейського світу. Відомо, що Росія змушена була, захищаючи свої інтереси і інтереси європейської безпеки, придушити революції в Австрії, Німеччині й помітно вплинути на ситуацію у Франції. На противагу русофобії, Ф.Тютчев висунув ідею панславізму. Неодноразово в публіцистиці та поезії він пропагував ідею повернення Константинополя, утворення православної імперії і об'єднання двох церков – східної і західної.

Для Ф.Тютчева революція на Заході почалася не в 1789 р. і не в часи Лютера, а значно раніше – її джерела пов'язані з папством. «Ідея Імперії, – писав Ф.Тютчев, – завжди була душею Заходу», але вона «на Заході ніколи не була нічим іншим як крадіжкою влади, її узурпацією». Імперія Заходу для Ф.Тютчева є насильницькою і протиприродною, фактором, який не має права на існування. Історію Заходу він обмежує «римським питанням», а Західну церкву вважає «римською колонією», «державою в державі». Головною російською справою Ф.Тютчев вважав збереження в часі і просторі вселенської монархії. Мислитель стверджував: «Вселенська

монархія – це імперія. Імперія ж існувала завжди. Вона тільки переходила з рук в руки... 4 імперії: Ассірія, Персія, Македонія, Рим. З Константина починається 5-а імперія, завершальна, імперія християнська». На думку Ф.Тютчева, «Росія значно більш православна, ніж слов'янська. І, як православна, вона є зберігачем імперії... Імперія не вмирає. Лише в якості імператора Сходу цар є імператором Росії. Історія Сходу: це Росія в завершальному вигляді».

В листі до А.А.Тютчевої (1845) Ф.Тютчев писав: «Ти знайдеш в Росії більше кохання, ніж де б це не було в іншому місці. До цих пір ти знала країну, до якої належиш, тільки по відгукам іноземців. Згодом ти зрозумієш, чому ці відгуки, особливо в наші дні, заслуговують мало уваги. І коли потім ти сама будеш в стані збагнути велич цієї країни і все добре в її народі, ти будеш гордою і щасливою, що народилася росіяркою».

Література: Іванов Ю. Тютчев Федір Іванович // Зарубіжні письменники. Енциклопедичний довідник: У 2-х томах. – Т. 2. Л-Я / За ред. Н.Михальської та Б.Щавурського. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. – С. 640-642; Козлик І.В. Цивілізація в творчості Ф.І.Тютчева // СіЧ. – 1990. – №1; Цымбурский В.Л. Тютчев как геополитик // Общественные науки и современность. – 1995. – №6. – С. 86-98; Кожин В.В. Тютчев. – М., 1994; Пигарев К.В. Ф.И.Тютчев и проблемы внешней политики России. – М., 1935.

Хом'яков Олексій Степанович (1804-1860) – релігійний філософ, письменник, поет, публіцист, один з основоположників слов'янофільства. Орієнтація на східну патристику поєднувалася в Хом'якова з елементами філософського романтизму. Виступав з ліберальних позицій за відміну кріпосного права, смертної кари, відстоював демократичні свободи. О.Хом'яков народився в Москві, але дитячі роки пройшли в Тульській губернії. В 1822 р. він закінчив фізико-математичне відділення Московського університету, згодом служив у кавалерійському полку (1823-1825). 5 липня 1836 р. одружився на сестрі поета Н.Язикова – подружжя виростило п'ять дочок і чотирьох синів. Окрім численних публіцистичних статей, О.Хом'яков написав тритомну працю «Семіраміда. Дослідження істини історичних ідей». 23 вересня 1860 р. мислитель помер від захворювання на холеру.

Розглядаючи історію стародавніх народів, Хом'яков поділяє їх на дві групи – «народи-завойовники» і «народи-землероби». Від протистояння цих двох антиномічних стихій залежав у майбутньому розвиток всесвітньої історії. Кочівники не цінують свою батьківщину, нема в них ні сіл, ні торговельних міст, відсутні навіть ланцюги, які пов'язували б їх із землею. Коли нападають ворожі племена, вони без розпачі втікають із займаної території на іншу. Їм подобається де завгодно, щоб тільки був простір. Зовсім протилежною стихією є землероби. «Настає час, – писав О.Хом'яков, – коли освіта об'єднує їх в масу міцну і непорушну. Об неї

розбивається завойовницький натиск дикаря кочового, і вдалині відпір розширює постійно погрожуючі кордони. Така доля Росії й Китаю, які мирним плугом перемогли мечі сусідніх племен». Мислитель глибоко переконаний, що на характер людей впливало географічне розташування, клімат, традиції, які сформувалися на визначеній території. Для Хом'якова ця теза незапечна: «Такі загальні правила, виведені з характеру місцевості й дії їх на характери народів; вони так зрозумілі, що прикладів не потрібно для доказів». Разом з тим, вчений не виключав, що «війни і часті переходи народів можуть ввести стихії змішані в населення степів, це також стосується і гірського населення... Коли настає час змішування, то жителі гір більше зберігають у звичаях і мові залишки старовини, ніж жителі степові. Одні рухоміше і легше йдуть від іноземців, інші настирливіше і міцніше зберігають свою особистість».

Характеризуючи народи завойовницькі і землеробські, О.Хом'яков розмірковує: «Народи завойовницькі за звичним своїм характером зберігають назавжди почуття гордості особистої і зневаги не тільки до всього переможеного, але й до всього чужого. Таким є монгол, таким був кельт, такий турок. Це почуття зневаги до чужого довго зберігає їх народність. Переможці, вони пригнічують підкорених і не змішуються з ними; переможені, вони вперто чинять опір впливу переможців і зберігають в душі інстинкти, які зародилися в них століттями стародавньої слави. Можливо, саме цим пояснюється сила народності в племенах скіфських... Простір степів і кочове життя також сприяють збереженню їх родового характеру». На відміну від завойовників, «народи землеробські ближчі до загальнолюдських початків... їм невластиве почуття аристократичної зневаги до інших племен, але все людське знаходить в них співчуття». На думку Хом'якова, «чужа стихія не зростається з духовним складом слов'янським», Росія назавжди залишиться пайдемократичнішою з європейських країн, росіяни будуть «представниками людського початку, який благословляє будь-яке плем'я на життя вільне і розвиток самобутній». Мислитель не заперечував, що різноманітні закони можуть на деякий час створити родове дворянство, боярство, майорат, але «неможливо в нас вселити те почуття, той лад і стан душі, з якого розвивається майоратство і аристократія, і зневага до людей та народів. Це неможливо, цього не буде». О.Хом'яков переконаний, що істинним центром сучасного мислення залишається німецький світ. Франція і Англія, на думку вченого, суттєво відстали, Іспанія залишилася напівдякою, Італія напівмертвою, Швейцарія перетворилася в пустоцвіт, а Бельгія поступово втрачає свою ідентичність, ставши напівфранцузькою.

Література: Хомяков А. «Семирамида». Исследование истины исторических идей // Русский мир. Геополитические заметки по русской истории. – М.: Эксмо; СПб: Terra incognita, 2003. – С. 5-596; Мусский И.А. Сто великих мыслителей. – М.: Вече, 2004. – С. 417-424;

Киреевський Іван Васильович (1806-1856) – один із визначних представників слов'янофільства. Народився в дворянській сім'ї. З 1822 р. слухав лекції в Московському університеті, а з 1824 р. працював у архіві Міністерства закордонних справ. Під час поїздки в Німеччину (1831) Киреевський познайомився з Гегелем і Шеллінгом, а по приїзді в Росію почав видавати журнал «Європеець», заборонений владою на другому номері. Поступово мислитель еволюціонував від західництва до слов'янофільства.

Західну культуру І.Киреевський виводить із трьох елементів: римське християнство, світ неосвічених варварів і класичний світ стародавнього язичества. На його думку, не грецька, а римська освіта була передана германцям а згодом Заходом. В Росії спадщина стародавньо-язичеського світу засвоювалася через призму вчення християнства. Слов'янський світ виявився найбільш християнським. І.Киреевський протиставляв католицизму православ'я, яке він апологетизував за ідеал соборності. Саме з православ'ям вчений пов'язував поняття «російського духу». Піддаючи критиці видавців одного з націоналістичних журналів, І.Киреевський відзначав: «І що... за користь нам відкидати чи наплюжати те, що було і є добрим в житті Заходу? ... Все прекрасне, благородне, християнське для нас своє, хоч би було воно Європейське, хоч би Африканське». Вчений вважав, що сили російського народу не були реалізовані в історії. Російську історію і культуру філософ закликає розуміти як боротьбу за новий тип еволюції людства – благодатний, на протигагу західному, заснованому на пріоритеті закону.

Мислитель побачив у Росії таємницю, вузол всіх світових проблем. Вирішення конкретно-історичних завдань своєї вітчизни І.Киреевський пов'язував з проблемою вибору людства між двома можливими шляхами: Апокаліпсисом і побудовою Царства Божого. В той же час він розумів, що об'єднання людства в духовну цілість можливе лише завдяки діалогу культур. Вчений був глибоко переконаний, що загибель західної цивілізації з її раціоналізмом – неминуча. Врятувати її може тільки сприйняття православно-слов'янської цивілізації, яка найбільш повно розкрита в душі російського народу.

Література: Шикман А.П. Деятели отечественной истории. Биографический справ очник. – М., 1997; Манн Ю. Путь Киреевского // Русская философская эстетика. – М., 1969; Гиренок Ф.И. Патология русского ума (Картография дословности). – М., 1998.

Мілютін Дмитро Олексійович (1816-1912) – російський військовий географ. Народився в небагатій дворянській сім'ї. Початкову освіту здобув у московському університетському пансіоні. В 1833 р. – офіцер, згодом випускник військової академії (1839). З 1839 по 1840 рр. брав участь у війні проти кавказьких горців, був поранений. В 1845 р. призначений

професором кафедри військової географії у військовій академії. Оpubлікував ряд праць, зокрема, «Настанови до зайняття, оборони і атаки лісів, будов, сіл та інших місцевих предметів», «Критичне дослідження значення військової географії і статистики», «Перші досліди військової статистики», «Огляд військових дій 1839 р. в Північному Дагестані», «Класичне дослідження італійського походу Суворова», «Історія війни 1799 р. між Росією і Францією в царювання імператора Павла I» тощо. В 1848 р. Д.Мілютін працює при військовому міністрі, потім – начальником штабу кавказької армії (1856), генерал-ад'ютантом (1859), товаришем військового міністра (1860), військовим міністром (1861-1881), після чого подав у відставку. В 1898 р. імператор Олександр II присвоїв Д.Мілютіну чин генерал-фельдмаршала. Залишившись членом державної ради, він майже безвиїзно проживав у Криму. Помер 12 січня 1912 р.

Сучасний російський геополітик Микола Найтов назвав працю Д.Мілютіна «Критичні дослідження значення військової географії і військової статистики» «ідеологічною, теоретичною попередницею геополітики». Визначаючи геополітичні пріоритети Росії, Д.Мілютін вважав головним її супротивником Британську імперію, хоча виступав проти активізації бойових дій проти неї. Мотивував свою позицію нещодавньою Кримською війною, яка значно ослабила Росію. Для підтримки рівноваги в Європі та Близькому Сході, на його думку, необхідний військово-політичний союз Росії та Німеччини. Д.Мілютін робив все для того, щоб захопити висхідні позиції, з яких можна б було погрожувати Індії – «ахіллесовій п'яті» Британської імперії. Що стосувалося Туреччини, то її, на глибоке переконання військового міністра, необхідно було видворити з Європи і створити Балканську конфедерацію під покровительством Європи. Затоки мали мати нейтральний статус. Персію, Китай і США Д.Мілютін вважав союзниками Росії.

Предмет військової географії і статистики, на думку Д.Мілютіна, складають загальні й часткові закономірності функціонування і розвитку держави: політична система, економічна і військова могутність, територія, географічне становище і загальні топографічні властивості. До них він відносив «обриси кордонів, включаючи сусідів (одна держава розтягнута на великій території або розкидана окремими частинами, інша округлена: становить суцільну масу); одна за своїм становищем є державою виключно континентальною, інша виключно морською; одна змушена утримувати для оборони порівняно більше війська, ніж інша; одна звертає головну увагу на сухопутні війська, інша на флот». Як справжній геополітик, Д.Мілютін констатував, що «продуктивність ґрунту, клімат і інші властивості місцевості визначають власні засоби держави... Нарешті, сполучення водні й сухопутні, штучні й природні... полегшують або утруднюють перевезення...». Д.Мілютін звертав велику увагу на роль

народонаселення, форму державного устрою в геополітичному і геостратегічному відношеннях.

Література: Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 104-107.

Аксаков Костянтин Сергійович (1817-1860) – російський філософ і публіцист. Народився в Петербурзі у сім'ї видатного письменника С.Т.Аксакова. Дитинство його пройшло в родовому помісті. В 1832 р. К.Аксаков поступив на філологічний факультет Московського університету, а через деякий час став членом гуртка М.Станкевича, до якого входили В.Белінський і М.Бакунін. Він знаходив у російській традиції те, що відповідало слов'янофільським поглядам і підтверджувало факт досконалості форм правління, єдність самодержавства і народу.

Протиставляючи Росію Заходу, К.Аксаков вважав, що його вітчизна може уникнути конфліктів народу з владою завдяки самотності російського способу життя. Якщо на Заході, внаслідок надмірного розвитку державницьких форм бюрократії та засилля поліції, «душа бідніє», «совість змінюється законом», то в Росії, завдяки обичині, особистість набуває справжньої свободи. Головна причина переваги російського народу над народами Заходу, на глибоке переконання К.Аксакова, полягає в особливостях його національного характеру: 1) в ньому більш розвинуті загальнолюдські принципи, «дух християнського гуманізму» і високоморального життя; 2) в його природі відсутні такі негативні риси як почуття національного егоїзму, національної винятковості, ворожості до інших народів; 3) в ньому є незіпсоване цивілізацією почуття справедливості, общинна взаємоповага, духовна єдність і свобода; 4) приналежність до єдиного слов'янського племені. На відміни від німців чи французів, які гордяться своїм чиновництвом, російський народ є недержавницьким. К.Аксаков називає Росію країною села, а не міста. На його думку, основи високоморального життя притаманні незіпсованому цивілізацією сільському населенню. Несприйняття всього західного, що негативно впливає на російське суспільство, протиставляється високим якостям російського народу, космополітизм Заходу – соціальному альтруїзму.

Микола Лосський так писав про світоглядні ідеї К.Аксакова: «Ненависть його до Західної Європи була такою ж сильною, як і любов до Росії. Киреевський, Хом'яков, вказуючи на пороки західної цивілізації, в той же час визнавали її достоїнства. Вони любили західну цивілізацію і настоювали на необхідності синтезу цінних елементів західного і російського духу. К.Аксаков бачив тільки темні сторони західної цивілізації: насильство, ворожість, помилкову віру (католицизм, протестантизм), схильність до театральних ефектів, «слабкість».

Література: Лосский Н.О. История русской философии. – М., 1991.

Данилевський Микола Якович (1822-1885) – російський публіцист і соціолог слов'янофільської орієнтації. Народився 28 листопада (за старим стилем) в селі Оберець в Орловській губернії. Навчався у Царськосільському ліцеї, а потім на фізико-математичному факультеті Петербурзького університету. В 1849 р. М.Я.Данилевський захистив магістерську дисертацію по кафедрі ботаніки. Здійснив 9 наукових експедицій, в результаті яких було проведено дослідження всіх вод Європейської Росії. Хвороба серця, яка його переслідувала останні роки життя, привела до раптової смерті 7 листопада 1885 р. в Тифлісі. Тіло М.Я.Данилевського було перевезено в Мшату, де й поховано.

Свої погляди М.Я.Данилевський виклав у монографії “Росія і Європа”, журнальний варіант якої з’явився у 1869 р., а окремим виданням книга побачила світ у 1871 р. На його переконання, головними діючими суб’єктами історії є не держави чи окремі нації, а величезні культурно-релігійні спільноти, яких він назвав “культурно-історичними типами”. Згодом ці спільноти почали називати “цивілізаціями”. М.Я.Данилевський засуджує Захід за нав’язування своєї культури іншим народам, заперечує факт існування єдності людства і загальнолюдської цивілізації. Він запропонував власну типологізацію цивілізацій, виділивши єгипетську, китайську, ассіро-вавілоно-фінікійську, єврейську, грецьку, римську, германо-романську і слов’янську. Вчений не тільки виділяє культурно-історичні типи, але й пропонує деякі закони їх руху і розвитку.

“Закони М.Я.Данилевського”: Будь-яке плем’я чи сімейство народів, яке характеризується окремою мовою або групою мов, близьких між собою, складає самобутній культурно-історичний тип при умові, що воно взагалі здатне до історичного розвитку; щоб цивілізація могла зародитися і розвинуватися, необхідно, щоб народи, які до неї належать, користувалися політичною незалежністю; початки цивілізації одного культурно-історичного типу не передаються народам іншого типу. Кожний тип виробляє її для себе, використовуючи здобутки попередніх цивілізацій; цивілізація тільки тоді досягає своєї повноти, різноманітності та багатства, коли різноманітні етнографічні елементи, що її складають, користуються незалежністю, входячи до федерації чи політичної системи держав; у цивілізацій період росту невизначено повільний, але період розквіту – відносно короткий і виснажує раз і назавжди їх життєву силу.

Необхідно погодитись з твердженням М.Нартова, що “замість моноцентризму європейської цивілізації М.Я.Данилевський запропонував концепцію поліцентризму типів культур, замість лінійності – багатоваріантність розвитку. І для М.Я.Данилевського, і для євразійців прогрес – це реалізація різноманітних можливостей, закладених у різних культурах. Розбіжності в поглядах євразійців і М.Я.Данилевського проявилися в тому, що євразійці відносили Росію до особливого типу євразійської культури, а М.Я.Данилевський – до слов’янського культурно-

історичного типу... Політичні інтереси Росії і Європи не тільки не співпадають, але й протилежні по своїй суті". М.Я.Данилевський доводив, що коли в центрі політики перебували російські інтереси, країна досягала найбільших успіхів на міжнародній арені, коли ж вона починала відстоювати "загальноєвропейські інтереси", то успіхи поверталися проти неї. Європеїзацію Данилевський називає важкою хворобою, до якої в значній мірі спричинився Петро I. Вона мала дуже негативні наслідки для Росії. По-перше, змінювався у гірший бік народний побут; по-друге, не завжди вдавалося безболісно перенести на російський ґрунт зарубіжні інститути; по-третє, західноєвропейці дивилися на Росію через "європейські окуляри". На сторінках монографії М.Я.Данилевського є безліч доказів ставлення європейців до російської дійсності, яке було зверхнім і принизливим. Прозахідна політика, на глибоке переконання М.Я.Данилевського, є надзвичайно шкідливою, бо завдяки їй не усвідомлюється спільність Росії та слов'янства, росіянам відводиться роль подразників Європи, що призводить до втрати нею надій на самобутній культурний розвиток. Вчений зображував справу таким чином, ніби "хвора" і "загниваюча" Європа перетворилася мало не у зосередження світового зла, і бачив врятування сучасного їйому світу в панславізмі.

М.Я.Данилевський виділяє чотири напрями культурної діяльності: релігійний; власне культурний (теоретично-науковий, естетично-художній, технічно-промисловий); політичний; суспільно-економічний. Кожна з цивілізацій, які виникли після первісних автохтонних культур, розвинули тільки одну із сторін культурної діяльності: єврейська – релігійну, грецька – власне культурну, а римська – політичну. Виходячи з цього, вчений пропонує характеризувати єврейський, грецький і римський типи – одноосновними. Що стосується германо-романського культурно-історичного типу, то М.Я.Данилевський вважає його двоосновним, бо в ньому переважали науковий і промисловий характери культури. Дещо ідеалізуючи слов'янський тип, вчений констатує: "Отже, на основі аналізу найсуттєвіших загальних результатів діяльності попередніх культурно-історичних типів... можемо ми покладати обґрунтовані надії, що слов'янський культурно-історичний тип вперше буде мати синтез всіх сторін культурної діяльності в широкому значенні цього слова... Ми можемо сподіватися, що слов'янський тип буде першим чотирьохосновним культурно-історичним типом". Необхідно відзначити, що вже за життя у М.Я.Данилевського було чимало опонентів, серед яких і відомий філософ Володимир Соловйов, який назвав його вчення "повзучою теорією". Неоднозначно оцінюють твердження М.Я.Данилевського і сучасні російські геополітики.

Література: Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М.: Книга, 1991; Классика геополитики. XIX век. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – С. 275-679; Вайгачев С.А. Послесловие // Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – С. 556-

567; Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. – М.: Арктогея, 1997; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002; Дергачев В.А. Геополитика. – К.: ВИРА-Р, 2000; Гаджиев К.С. Введение в геополитику /Издание второе, дополненное и переработанное. – М.: Логос, 2002; Гаджиев К.С. Геополитика. – М.: Международные отношения, 1997; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: Юнити, 2000.

Страхов Микола Миколайович (1828-1896) – російський публіцист, літературний критик і філософ. Народився в сім'ї священика. В 1851 р. закінчив Педагогічний інститут в Петербурзі. Співробітничав з Ф.Достоевським, редагував «Отечественные записки». В 1889 р. обраний членом-кореспондентом Петербурзької академії наук. Перу М.Страхова належать книги «Світ як ціле» (1872), «Про вічні істини» (1887), «Боротьба з Заходом в російській літературі» (1883), «Філософські нариси» (1895). Головним об'єктом критики М.Страхова був європейський раціоналізм, який він визначав як культ розуму і поклоніння перед природознавством. Підсумком такого поклоніння стають світоглядні догми, які дуже далекі від справжньої науковості. До таких ідеологій М.Страхов відносив матеріалізм та утилітаризм. В своїй критиці «раціоналістичного» Заходу мислитель спирався на теорію культурно-історичних типів М.Данилевського, в якій він вбачав справжнє наукове і філософське заперечення європоцентризму.

Оцінюючи ґрунтовну працю М.Данилевського, М.Страхов назвав «Росію і Європу» «катехізисом чи кодексом слов'янофільства», в якій «точно і зрозуміло викладено вчення про слов'янський світ та його відношення до решти людства». Доводячи відмінність теорії Данилевського і слов'янофільських ідей, М.Страхов констатував: «Головний висновок «Росії і Європи» настільки самостійний і настільки різкий своєю простотою і тверезістю, як і вся його теорія: слов'яни не покликані змінити увесь світ, знайти для всього людства вирішення історичного завдання; вони є тільки особливий культурно-історичний тип, поряд з яким можуть мати місце існування і розвиток інших типів... Вся теорія М.Данилевського може бути розглянута як певна спроба з'ясувати становище слов'янського світу в історії – цю загадковість, аномалію, епіцикл для будь-якого європейського історика. В силу того виняткового становища серед інших народів, якому в історії нема рівноцінного прикладу, слов'янам належить змінити погляди на науку історії, які вкоренилися в Європі...».

У статті «Наша культура і всесвітня єдність» (1888) М.Страхов піддав ницівній критиці В.Соловйова, який характеризував Данилевського як «вузького й нерозумного патріота». Свої думки на захист автора «Росії і Європи» М.Страхов розвинув у статті «Остання відповідь п. Вол.

Соловйову» (1889): «Слухаючи кого-небудь із наших західників, можна подумати, що говорить не наш співвітчизник, а який-небудь німець з глибини Німеччини, якого з дитинства замість буки лякали донським козаком і якому Росія являється в міфічному образі нездоланної могутності та найглухішого варварства. Чи не варто нам стати на цілковито іншу точку зору? Чому ми боїмося за Європу, а за Росію в нас нема найменшої боязні?... Він (Данилевський – Авт.) бачив у майбутньому, що його улюблених слов'ян чекають такі випробування, такі погроми, перед якими ніщо Бородінська битва і Севастопольський погром. І він закликав до мужності, до твердої віри в себе, і він сподівався, що якщо ми будемо так вміти жертвувати собою, як жертвували до цих пір, то ми витримаємо цей натиск Європи, що ми відстоїмо себе, а якщо відстоїмо, то, значить, і розквітнемо новим життям».

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002.

Леонтьев Костянтин Миколайович (1831-1891) – російський філософ, учень М.Я.Данилевського. Походив із дворян Калузької губернії. Навчання одержав на медичному факультеті Московського університету, який закінчив у 1854 р. В якості лікаря К.М.Леонтьєв брав участь у Кримській війні, в 1861-1874 рр. перебував на дипломатичній службі. Вийшовши у відставку, співробітничав у консервативних виданнях того часу – «Русском Вестнике» та «Гражданине». У 1880-1887 рр. був цензором, після чого поселився в монастир Оптина пустинь, де прийняв монаший сан.

Концепція К.М.Леонтьєва викладена, перш за все, у книзі «Схід, Росія і слов'янство», яку він писав, ще перебуваючи на дипломатичній роботі. Хоча його вчення формувалося під значним впливом ідей М.Я.Данилевського, однак у багатьох положеннях К.М.Леонтьєв не тільки відійшов від свого вчителя, але й висунув прямо протилежні положення. В центрі концепції вченого – життя національності, народу, який, аналогічно з життям окремої людини, проходить три стадії: початкової простоти (дитинство народу); “позитивного розчленування” (розквіт); “вторинного упрощення” (народ старіє і наближується до свого природного кінця, перетворюючись у етнографічний стан).

Леонтьєв визнає існування слов'янського типу Данилевського, але не як історичну реальність, а лише як політичний ідеал. Дійсність, з його точки зору, не підтверджувала цих положень, адже слов'янський світ був розділений, а його народи переживали важкі часи (болгари вели боротьбу за незалежність; чехи онімечувались; росіяни обговорювали майбутні реформи). Створення слов'янського типу можливе у майбутньому, але потребує кропіткої роботи, значних політичних зусиль. Леонтьєв вважає, що історія Росії тісно зв'язана з історією Візантії, а дві країни поєднують

спільні початки і основні політико-правові принципи: візантійське православ'я, візантійське самодержавство і візантійські звичаї. На глибоке переконання К.М.Леонтьєва, «візантійський дух утворює складну тканину нервової системи, яка пронизує весь організм країни». У зовнішньополітичній галузі Леонтьєв висунув ідею створення «слов'яно-грецької цивілізації». Для цього пропонувалося зайняти Константинополь, розпочавши війну з Австрією, Англією і Туреччиною, та створити центр «вселенського візантизму», зразкову державно-правову систему, в рамках якої лікувалася б хвора на емансипацію Росія. Звернемось до міркувань Леонтьєва: «Поворотним пунктом для нас, росіян, повинно бути взяття Царгорода і закладення там основ нової культурно-державної будівлі... Але тут мова не стільки про саму цю ціль, скільки про обставини, необхідні для її досягнення: 1) швидка війна з Австрією чи Англією; 2) угода з Німеччиною; 3) анархія у Франції; 4) несприятлива обстановка в Болгарії та Сербії...». В «Листах про східні справи» К.Леонтьєв відкрито і однозначно закликає: «нам, росіянам, необхідно цілковито відірватися від європейських рейок і, вибравши свій новий шлях, стати, нарешті, на чолі розумового і соціального життя всього людства».

Коли європейські держави прагнуть до федералізму перед Росією вимальовуються два шляхи подальшого розвитку: 1) підпорядкування Європі; 2) Росія повинна вистояти в своїй окремішності. Необхідно зосередитись на чомусь одному: «Моя гіпотеза, – відзначав К.Леонтьєв, – єдність у складності, здається, виправдовується й тут. Ми маємо три вражаючі приклади: Англію, Туреччину, Росію. В Росії (тобто в її великоруському ядрі) була сильною єдність нації; в Туреччині більше було різноманітності; в Англії була гармонія того й іншого. В Англії завоювання, чуже насильство, було глибоким і дало глибокі захисні коріння країні. Завойовники настільки злилися з переможеними, що склали одну націю, але не склали одного з ними класу. В Туреччині завойовники зовсім не злилися з християнами, тому змогли лише створити складну державу, але не єдину націю і, віднявши в думці турок (привілейованих підданих імперії), ми отримали чисту демократію християн. В Росії завоювання було слабким, і занадто швидке злиття варягів із слов'янами не дало можливості утворитися в нас, у власній Великоросії, міцним становим традиціям. Залежно з цим і творчість, багатство духу трьох ступенів: вище всіх Англія (колишня, звичайно), значно нижча і бідніша її розумом Росія, всіх безплідніша Туреччина». Хоча на Заході все відбувалося більш бурхливо, проте «більш мирна чи глибша рухомість всього ґрунту і всього ладу в нас, в Росії». На глибоке переконання Леонтьєва, «необхідно вихваляти і любити не слов'ян, а те, що в них особливо слов'янське, із західним неподібно, від Європи віддільне... Не злиття з ними слід чекати – треба шукати комбінацій, вигідних і для нас, і для них (а через це, можливо, і для охоронних початків самої Європи); треба шукати...

штучного тяготіння на поважній відстані, а не змішування і злиття неорганічного». У статті «Храм і церква» К.Леонтьєв стверджує, що Росія повинна бути сильною, і ця сила їй потрібна для всього слов'янства; міцність православ'я потрібна для Росії; для міцності православ'я необхідний тісний союз Росії з греками, володарями святих місць і чотирьох великих патріарших престолів... Треба вірити в Росію, в її долю, в її вождів. Під останніми Леонтьєв, звісно, мав на увазі представників російського самодержавства.

Література: Леонтьєв К. Храм и церковь. – М.: АСТ, 2003; Леонтьєв К.Н. Византизм и славянство // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 178-183; Леонтьєв К.Н. Национальная политика как орудие всемирной революции (Письма к О.И.Фуделю) // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 183-189; Петров В.Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? – М.: Вече, 2003. – С. 115-125; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 152-153; История политических учений / Под общей редакцией О.В.Мартышина. – Вып. 3. Эпоха монополистического капитала, империализма, социалистических революций, противостояния двух систем, освобождения колоний, кризиса «реального социализма» и формирования на Западе «социального государства». – М.: Юрист, 2000. – С. 249-254.

Ламанський Володимир Іванович (1835-1914) – російський філолог-славіст, історик. Народився в сім'ї чиновника Міністерства фінансів, згодом сенатора. Після закінчення 1-ї петербурзької гімназії поступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету. Працював канцелярським чиновником в губернському управлінні, а потім у петербурзькій бібліотеці. В 1858 р. В.Ламанський склав іспит на ступінь магістра і в 1860 р. захистив дисертацію «Слов'яни в Малій Азії, Африці та Іспанії». Протягом 1862-1864 рр. відвідав бібліотеки Софії, Белграда, Загреба, Праги, Афін, Венеції, Константинополя. В 1870 р. захистив докторську дисертацію «З історії вивчення греко-слов'янського світу в Європі». З 1890 р – заслужений професор кафедри слов'янської філології.

Науковій творчості В.Ламанського притаманний широкий діапазон інтересів. Разом з П.П.Семеновим-Тян-Шанським видавав багатомісну працю «Росія. Повний географічний опис нашої вітчизни» (1899-1914). Його науковим працям і особливо публіцистичним виступам були притаманні слов'янофільські і панславістські тенденції, протиставлення «греко-слов'янського» світу «романо-германському», «латинству». В.Ламанський вважав, що саме російська мова повинна мати в

майбутньому статус загальнослов'янської. У праці «Три світи Азійсько-Європейського материка» (1916) В.Ламанський закликав визнати слов'янство «як принцип та ідею». Що стосується трьох світів, то до них вчений відносив: 1) Європу (сучасний романо-германський світ, «найбільш розвинутий і освічений відділ людства»); 2) середній світ, який включав у себе Російську імперію та землі Центральної Європи; 3) Азія – світ переважно зів'ялого і невідновленого минулого, світ «трухлявої старості».

Література: История исторической мысли в СССР. – Т. 2-3. – М., 1960-1963; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект-Пресс, 2002.

Мечников Лев Ілліч (1838-1888) – російський соціолог, один з основоположників соціо-природничого підходу до аналізу світової історії. Народився в Санки-Петербурзі, в сім'ї харківського поміщика – зрусифікованого вихідця з Румунії. В 1854 р. юнак став студентом медичного факультету Харківського університету, однак, дізнавшись про участь сина в революційному русі, батьки забрали його додому. Восени 1856 р. Мечников поїхав на навчання до Петербурзької медико-хірургічної академії. Паралельно він вивчав мови на факультеті східних наук Петербурзького університету, відвідував заняття в Академії художеств і на математичному факультеті Петербурзького університету. В 1858 р. Л.Мечников працює перекладачем в російській дипломатичній місії на Близькому Сході, згодом складає іспити на фізико-математичний факультет Петербурзького університету, працює торгівельним агентом на пароплаванні, нарешті виїжджає до Італії з метою стати художником. Там Л.Мечников стає волонтером одного із загонів Джузеппе Гарібальді, бере участь у бойових діях, отримуючи при цьому навіть поранення. Згодом перебирається до Женеви, де вступає в анархістську секцію М.Бакуніна. В 1874-1876 рр. очолює російське відділення Токійської школи іноземних мов, працюючи над монографією «Японська імперія» (1881). В 1883 р. Невшательська академія в Швейцарії запропонувала Л.Мечникову очолити кафедру порівняльної геостатистики в Лозанському університеті, якою він керував до останніх днів життя. Помер 18 червня 1888 р. в м.Невшатель.

В 1884 р. була опублікована програмна соціологічна стаття Л.Мечникова «Школа боротьби в соціології», в якій він з позицій соціал-дарвінізму виокремив три етапи еволюції, в яких кожний наступний включав у себе попередній разом з домінуючим законом: неорганічний етап (з законом всесвітнього тяжіння), біологічний (з законом боротьби за існування), соціологічний – з принципом кооперації. У вересні 1884 р. вчений прочитав курс лекцій в Невшательській академії, на основі якого в 1885-1886 рр. опублікував праці «Географія в 50 картинах», «Світ і його походження», «Земля і життя».

Лев Мечников був прихильником лінійно-еволюційної концепції розвитку суспільства, виділивши в якості головної причини розвитку географічний фактор. На його думку, зародження і розвиток людства нерозривно пов'язаний із освоєнням водних річок. У відповідності до цього принципу Л.Мечников поділив історію людства на три етапи – річковий, морський і океанічний. Перший етап суспільного розвитку, річковий, він пов'язував із використанням таких великих рік як Ніл, Тигр, Євфрат, Інд, Ганг і Хуанхе. Саме з цим етапом пов'язана історія чотирьох стародавніх цивілізацій – Єгипту, Месопотамії, Індії та Китаю. Для того, щоб використати потенціал вищеназваних рік, необхідно було спочатку їх «приборкати», захистивши себе від небезпек повеней. Це було можливо тільки при спільній праці. Визначальними рисами цього етапу були рабство і деспотизм.

Другий етап, морський (середземноморський) – це час від заснування Карфагену до Карла Великого. З виходом людства на морський простір воно одержало імпульс для розвитку. Ізоляція річкових культур була замінена контактами з культурами, обміном необхідною сировиною і продуктами праці. Для цього етапу характерні кріпацтво, підневільна праця, олігархічні і феодалні федерації. Нарешті, третій етап, океанічний, охоплює Новий час (з відкриття Америки). Використання океанічних ресурсів розширило можливість людства і об'єднав континенти Землі в єдину господарську систему. Цей період, за Л.Мечниковим, тільки вщодавно почався. Його ідеалами повинна стати свобода (знищення примусової праці), рівність (ліквідація соціальної диференціації), братство (солідарність узгоджених індивідуальних сил).

Література: Л.И.Мечников // Исаев Б.А. Геополитика. – Питер, 2005. – С. 75-77; Латова Наталия. Лев Ильич Мечников // <http://www.peoples.ru/science/founder/mechikov>.

Восейков Олександр Іванович (1842-1916) – один з визначних російських метеорологів-кліматологів. Народився в Москві у сім'ї учасника Вітчизняної війни 1812 р. Втративши у п'ятирічному віці батьків, О.Восейков виховувався в родині свого дядька Д.Мертваго. У 1860 р. він поступив на фізико-математичний факультет Петербурзького університету, однак закінчити його не встиг. У 1861 р. в зв'язку із студентськими заворушеннями університет був закритий, і О.Восейков виїхав за кордон. У 1865 р. в Геттінгенському університеті він захистив дисертацію «Про пряму інсоляцію в різних місцевостях земної поверхні» й одержав ступінь доктора філософії. Після повернення в Росію у 1866 р. О.Восейков був обраний дійсним членом Російського географічного товариства. В 1908 р. його обрали почесним членом, а протягом 32 років вчений був головою його метеорологічної комісії. Багато подорожував, беручи участь у різних наукових експедиціях. О.Восейков вільно володів

французькою, німецькою, англійською, італійською, іспанською мовами. В 1878 р. його нагородили золотою медаллю на всесвітній виставці в Парижі, з 1887 р. – ординарний професор Петербурзького університету.

У 1884 р. побачила світ фундаментальна праця О.Восейкова «Клімати земної кулі», яка була удостоєна Російським географічним товариством золотої медалі. В ній вперше зроблена спроба порівняльної кліматології земної кулі в тісному взаємозв'язку з усіма фізико-географічними факторами. Автор вперше описав клімати Росії. Щоб більш повно охарактеризувати розмах творчої діяльності О.Восейкова, згадаємо про його праці з розподілу населення Землі в залежності від природних умов, співвідношення його з кліматом та іншими природними умовами, нарешті, про вплив людини на природу. П.Семенов-Тянь-Шанський високо оцінив монографію Л.Восейкова: «Тут і клімат, і життєві продукти, і питання приросту населення, і різні природні багатства, і шляхи сполучення, і багато іншого, наочно представлені у порівняльних величинах всіх країн. Це саме життєва географія». Розглядаючи питання про розподіл населення, він вказує на невикористані можливості, закликає до заселення північних і південних районів. Аналіз даних про продукти харчування дає йому право зробити висновок щодо необхідності розновсюдження рослинної їжі як більш дешевої, доступної та корисної.

Література: Берг Л.С. Очерки по истории русских географических открытий. – Москва-Ленинград, 1946; Берг Л.С. Всесоюзное географическое общество за столетие. – Москва-Ленинград, 1946.

Лаппо-Данилевський Олександр Сергійович (1863-1919) – російський історик. Народився в с. Вдале Верхньодніпровського повіту (сучасна Дніпропетровська область України) у дворянській сім'ї. В 1886 р. закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету. З 1890 р. – приват-доцент, згодом професор цього університету. За своїми політичними поглядами був близьким до кадетів. У перші роки наукової діяльності О.Лаппо-Данилевський схилився до прихильників державницької теорії історичного процесу, поділяв погляди позитивістів. На початку ХХ ст., під впливом праць німецького філософа і соціолога Г.Ріккерта, став на позиції неокантіанства, з позицій суб'єктивного ідеалізму виступав проти марксистського розуміння історії. Заперечуючи суспільно-історичні критерії цінності історичного джерела, О.Лаппо-Данилевський вважав головним вникнення у психологію автора джерела.

Погляди вченого на розвиток цивілізації висвітлені в праці «Ідея держави і головні моменти її розвитку в Росії з часів смути і до епохи перетворень». «В епоху перетворень ця ідея в Росії, – писав О.Лаппо-Данилевський, – ще не набула характеру безперервної і прогресивної еволюції: ланки цього ланцюга майже не входили одна в одну; кожна з них скоріше залежала від загального і відповідного руху європейських ідей,

ніж від попередньої його ланки, і лише доволі слабо визначала наступну його ланку. Ця еволюція була, таким чином, не безперервною, а іноді навіть доволі випадковою, без достатньо чітко вираженого індивідуального характеру; але все ж вона була розвитком і навіть свого роду прогресом».

Література: Русский мир. Геополитические заметки по русской истории. – М.: Эксмо; Санкт-Петербург: Terra фантастика, 2003. – С. 599-629; Памяти академика А.С.Лаппо-Данилевского // Русский исторический журнал. – 1920. – кн. 6; Очерки истории исторической науки в СССР. – Т. 3. – М., 1963.

Трубецькой Євген Миколайович (1863-1920) – визначний російський релігійний філософ, суспільний діяч, правник і культуролог. Народився в аристократичній сім'ї, яка за походженням відносилася до лиговського княжого роду Гедиминовичів. Батько – віце-губернатор Калуги. В 1881-1885 рр. навчався на юридичному факультеті Московського університету. В 1886 р. захистив дисертацію «Рабство в Стародавній Греції» і став приват-доцентом Демидівського юридичного ліцею в Ярославі. Згодом – професор Московського університету. Після Жовтневої революції Є.Трубецькой покинув Москву, ведучи боротьбу проти більшовиків на півдні Росії в лавах Добровольчої армії. У 1918-1920 рр. перебував на Україні. В Новоросійську захворів на тиф і 23 січня 1920 р. помер. Головна книга Є.Трубецького «Смисл життя» (1918).

Основну увагу Є.Трубецькой приділив співвідношенню історичного і географічного в політичному процесі. На його думку, цей вплив проявився в кількох аспектах: 1) рівнинність території сформувала у свідомості людей пріоритет рівності в суспільному розвитку; 2) труднощі в освоєнні великих просторів сформували в національному характері принцип «все або нічого», пріоритет стрибків замість поступового розвитку; 3) величезність території сформувала в Росії неагресивну самосвідомість, відсутність інтересу до подальшого збільшення території. Є.Трубецькой був переконаний, що політика захоплення нових територій може завдати Росії лише шкоди. Виходячи з цього постулату, необхідно не примножувати, а зберігати вже існуючу територію. Такий підхід він називав «територіальним консерватизмом». Мислитель стояв на позиціях месіанства, яке, на його думку, полягало в захисті малих і слабких народів.

Література: Сирота Н.М. Основы геополитики. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 50-51; Евгений Николаевич Трубецкой // Великие мыслители XX века. – М.: Мартин, 2002. – С. 347-353.

Трубецькой Григорій Миколайович (1873-1930) – російський суспільний і політичний діяч, дипломат і публіцист, брат Сергія і Євгена Трубецьких. Після закінчення історико-філологічного факультету Московського університету князь Г.М.Трубецькой поступив на службу в

Міністерство закордонних справ і був призначений аташе в Константинополь. З 1901 р. він служить в чині першого секретаря посольства, займаючись до того ж дослідженням давнини Близького Сходу. В 1906 р. він залишив дипломатичну службу і переїхав до Москви, де разом з братом Євгеном видавав «Вестник Европы». В 1912 р. Г.Трубецькой повернувся служити в Міністерство закордонних справ радником по близькосхідним справам. На початку Першої світової війни був призначений посланником Росії в Сербію, а після окупації цієї країни, Трубецького відкликали в Росію. Григорій Михайлович не сприйняв Жовтневу революцію, опинившись згодом в білогвардійському таборі. Помер на еміграції.

В своїх працях розвинув думку М.Данилевського про те, що Росія не повинна бути прив'язана ні до європейських, ні до азійських справ, але має впливати на проблеми обох континентів. У праці «Росія як велика держава» (1910) говорячи про співвідношення європейського і азійського інтересів країни, Г.Трубецькой віддавав перевагу останнім. Він виступив проти втручання Росії в європейські конфлікти. З цих позицій Г.Трубецькой позитивно оцінював рішення адміністрації Олександра – III про будівництво транссибірської залізничної магістралі, з якою була пов'язана перспектива розвитку російсько-китайських відносин.

Г.Трубецькой був противником територіальних збагачень Росії, вважаючи, що необхідно зберегти те, що вже є. На його думку, «політика поступового імперіалізму повинна уступити місце політиці забезпечення і збереження того, що залишилося». Головне завдання Росії Г.Трубецькой бачив у розширенні сітки трансконтинентальних шляхів.

Література: Трубецкой Григорий Николаевич. Матеріал из Википедии – свободной энциклопедии // http://ru.wikipedia.org/wiki/Стрижев_А.Н._Еще_один_Трубецкой // <http://www.portal-slovo.ru>.

Вандам (Єдрихін) Олексій Єфимович (1867-1933) – російський вчений і військовий діяч. Народився 17 березня 1867 року в Мінській губернії в багатодітній солдатській сім'ї. Із сімнадцятирічного віку пов'язав своє життя з армією: піхотинець Серпухівського полку, юнкер Віленського піхотного училища, підпоручник Ярославського полку, слухач Миколаївської академії генерального штабу, командир роти Гренадерського полку. Військову кар'єру закінчив після ліквідації Північно-Західної армії. Помер генерал Вандам 16 вересня 1933 року і похований у Галліні на російському кладовищі при церкві Св. Олександра Невського. Його перу належать геополітичні та військово-теоретичні праці «Наше становище», «Огляд сучасного становища в світлі вищої стратегії», «Листи із Трансвааля».

В передмові до однієї із своїх праць Вандам писав: «У класифікації військових знань мистецтво вести бій називається тактикою, а мистецтво вести війну – вищою тактикою чи стратегією. Але як бій становить собою

тільки один із скороминучих актів війни, яка триває іноді роками, так і війна є не що інше, як – короткочасний акт ніколи не припиняючої боротьби за життя. Звідси логічно витікає, що для ведення боротьби за життя необхідне особливе мистецтво – вища стратегія чи політика». Вандам був одним із прихильників теорії географічного детермінізму, тобто віддавав належне географічному розташуванню країни. «Незважаючи на великі розміри своєї території, – відзначав вчений, – російський народ, в порівнянні з іншими народами білої раси, перебуває у найменш сприятливих для життя умовах. Суворий зимовий холод і властиві тільки північному клімату роздоріжжя накладають на його діяльність такі ланцюги, важкість яких цілковито незнайома жителям помірного Заходу. Потім, не маючи доступу до теплих морів, що є продовженням внутрішніх доріг, він відчуває серйозні труднощі у вивезенні за кордон своїх виробів, що сильно гальмує його промисловість і зовнішню торгівлю, позбавляє його головного джерела народного багатства. Коротше кажучи, своїм географічним становищем Російський народ приречений на замкнене, бідне, а внаслідок цього і незадовільне існування». Виходячи з цього, російський народ завжди прагнув «до сонця і теплої води», він завжди рухався на південь.

Саме геополітичне становище Росії перетворювало її в головного супротивника англосаксів на шляху до світового панування. «Повна віддаленість його (російського народу – Авт.) від світових торговельних трактів, тобто моря, і суворий клімат країни прирікають його на бідність і неможливість розвинути свою ділову енергію. Внаслідок чого, підпорядковуючись законам природи, расовому інстинкту, він невтримно прагне до півдня...». Англія стала єдиним володарем морських шляхів і робить все для того, щоб зберегти сво панування на морі. Вандам радить сухопутним державам створити коаліцію проти морської держави – Англії. На його думку, деспотизм Англії набагато небезпечніший і витонченіший ніж наполеонівський. Вона висміює як прагнення росіян «до теплої води», так і бажання німців мати «своє місце під сонцем». Росія і Німеччина не повинні миритися з таким тлумаченням сучасної геополітики Англією.

Вандам належав до тих геополітиків, які виступали за розширення території своєї держави. «Подібно до того, як кожна нормальна сім'я, яка збільшується, не може весь час існувати на одній і тій же ділянці землі, так і кожний нормальний народ не може задовольнятися все тою ж, колишньою зайнятою його предками територією, і, в силу розмноження, змушений прагнути за межі своїх володінь». Так виникли Нова Іспанія, Нова Португалія, Нова Голландія і Нова Франція, тобто колонії вищеназваних країн. Закономірно, що й бажання росіян вийти за межі своїх теперішніх володінь, викликали супротив Англії. Вандам виступає за спільні зусилля Німеччини і Росії в майбутній зміні геополітичної карти світу: «Росія велика і могутня, – констатує Вандам. – Моральні і матеріальні джерела її

немають нічого рівного собі в світі, і якщо вони будуть організовані відповідно своїй масі, якщо завдання наші будуть визначені чітко і зрозуміло, і армія і флот перебуватимуть у повній готовності в будь-яку хвилину виступити на захист наших власних, правильно усвідомлених інтересів – у нас не буде причин боятися наших сусідів, бо найсильніший з них – Німеччина добре розуміє, що якщо її майбутнє залежить від її флоту, то існування останнього залежить від російської армії. З такою підготовкою необхідно спішити, не втрачаючи жодної хвилини, бо – подивіться уважніше, – і ви побачите вже, що на нас насувається новий період Історії». Ці думки Вандам висловив на сторінках своєї праці «Огляд сучасного становища в світлі вищої стратегії», опублікованій у 1913 році, тобто напередодні Першої світової війни.

Література: Вандам Е.А. Геополитика и геостратегия. – М.: Кучково Поле, 2002; Образцов И. Забытое имя // Вандам Е.А. Геополитика и геостратегия. – М.: Кучково Поле, 2002. – С. 7-26; Даниленко И. Высшая стратегия и судьбы отечества // Вандам Е.А. Геополитика и геостратегия. – М.: Кучково Поле, 2002. – С. 235-260.

Семенов-Тянь-Шанський Веніамін Петрович (1870-1942) – відомий російський географ і геополітик, син відомого географа і подорожувала Н.П.Семенова-Тянь-Шанського. Після закінчення фізико-математичного факультету Петербурзького університету (1893), брав участь у багатьох географічних експедиціях в Сибір, на Урал і Кавказ, а також у першому переписі населення Росії 1897 р. Під його редакцією побачили світ 19 томів фундаментального видання «Росія. Повний географічний опис нашої вітчизни» та 12-ти томна праця «Торгівля і промисловість Європейської Росії по районам». В.П.Семенов-Тянь-Шанський – автор монографій «Місто і село Європейської Росії», «Типи місцевості Європейської Росії і Кавказу», «Район і країна», «Про могутнє територіальне володіння стосовно до Росії. Нарис політичної географії». Остання, опублікована в 1915 р., найбільше відображає геополітичні погляди вченого.

Відкинувши однокітність традиційного підходу щодо протиставлення таласократії і телурократії, тобто Суші і Моря, В.П.Семенов-Тянь-Шанський доводить, що історичний розвиток йшов шляхом синтезу морських і континентальних частин земної кулі. На його думку, існували три великі океанські бухти: Середземне, Китайське і Карибське моря, які суттєво вплинули на розвиток світової цивілізації. Ним була сформульована концепція і виділені три типи територіальних систем політичної могутності: кільцеподібна система; пучковоподібна система; система «від моря до моря». Кільцеподібна система виникає на узбережжі внутрішніх морів, які поступово в боротьбі різних племен захоплюються одним-небудь одним народом, що просувається до материка (Стародавня Греція, Стародавній Рим). Ця система утворюється шляхом захоплення

узбережжя різних континентів і островів морською державою (Іспанія, Голландія, Англія). Система «від моря до моря» виникає шляхом засвоєння внутрішніх просторів якого-небудь материка від одного його берега до іншого (Стародавня Персія, США, СРСР). В.Семенов-Тян-Шанський вважав, що слабкістю пупкоподібної системи є безпосереднє співіснування з системою «від моря до моря», яка робить своерідний натиск на різномірні, розкидані приморські анклави (пучки). Саме цим вчений пояснює і обґрунтовує утворення «буферних» держав між цими системами (Афганістан в ХІХ ст., Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Угорщина, Румунія в ХХ ст.).

В.П.Семенов-Тян-Шанський запропонував поділити Росію на західну і східну частини з кордоном по річці Єнісей. Не відкидав він також ідею щодо перенесення культурно-економічного центру поближче до географічного. Це, на його думку, можна зробити двома способами: 1) скористатися методом Петра Великого і перенести столицю, в даному випадку до Єкатеринбургу; 2) утворити нові культурно-колонізаторські бази. Можливість федеративного устрою Росії мислитель рішуче відкидав як таку, що згубна для країни.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 211-214; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 154-156; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 108-110.

Струве Петро Бернгардович (1870-1944) – російський економіст, філософ і політичний діяч. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Був кореспондентом і редактором ряду журналів («Новое слово», «Визволення», «Російська думка»). Спочатку належав до соціал-демократії, згодом до «легального марксизму» та партії конституційних демократів. П.Струве не сприйняв і рішуче засудив Жовтневу революцію, а тому не випадково, що в роки громадянської війни був членом Особливої Наради при генералі А.Денікіну та членом уряду генерала П.Врангеля. Проживаючи за кордоном, в Празі та Парижі, П.Струве належав до прано кадетського напрямку. Основні геополітичні думки виклав на сторінках своїх праць «Велика Росія» і «Роздуми про російську революцію».

Стоячи на позиціях створення Великої Росії, П.Струве бачив один шлях до цього: «Спрямувати всі сили на ту область, яка дійсно доступна реальному впливу російської культури. Ця область – увесь басейн Чорного моря, тобто всі європейські й азіатські країни, які «входять» до Чорного моря... Основною російської зовнішньої політики повинно бути, таким чином, економічне панування Росії в басейні Чорного моря. З такого панування само собою витікає політична і культурна перевага Росії на всьому так званому Близькому Сході. Така перевага саме на ґрунті економічного панування здійсниться цілковито мирним шляхом. Якщо ж

змінимося економічно і культурно на цій природній базі нашої могутності, нам не будуть страшні ніякі зовнішні труднощі, що можуть виникнути незалежно від нас. В цій області ми будемо мати чудовий захист в союзі з Францією і згідно угоди з Англією, яка у випадку необхідності може бути відповідним чином розширена і поглиблена...».

Якщо проблема Великої Росії зводиться до російського «військового розширення» в басейні Чорного моря, відзначав П.Струве, то «для здійснення цього завдання і взагалі для господарського піднесення Росії євреї становлять елемент цілком цінний. В тому економічному завоюванні Близького Сходу, без якого не може бути створена Велика Росія, віддані російській державності і прив'язані до російської культури євреї незамінні у якості піонерів і посередників. Таким чином, заради Великої Росії треба створювати таких євреїв і ширше ними користуватися. Очевидно, що єдиним способом для цього є послідовне і лояльне здійснення політики «емансипації» євреїв... По суті, серед всіх «інородців» Росії – не дивлячись на всі антисемітські воплі – нема елемента, який би міг бути легше, ніж євреї, поставлений на службу російської державності і асимільований з російською культурою». «Польське питання» П.Струве теж вважав питанням політичним чи міжнародно-політичним. Належність Царства Польського до Росії є для останньої чистісінько питанням політичної могутності. Це є важливо і для «внутрішнього» спокою цієї частини імперії.

П.Струве був переконаний, що національною ідеєю сучасної Росії може стати спроба примирення між владою і самодіяльністю народів, які пробудилися, тобто держава і нація повинні органічно злитися. Влада і нація повинні знайти компроміс, піти на добровільне самообмеження з метою поєднання минулої історичної долі з новими ліберальними вимогами. Струве виступав за створення такої Російської імперії, в якій могутність держави буде співпадати з дисципліною праці, правовим захистом і релігійною ідеєю. «Ми ніколи не вважали Росію колосом на гвинячих ногах, – писав П.Струве, – бо якщо б ми так вважали, то як би ми вірили у відновлення Росії? А це значить, що ми віримо в правдивість тієї могутності, якою володіла історична Росія. І нове життя Росії ми не відмежовуємо від її старої могутності».

Література: Струве П. Великая Россия // Русский мир. Геополитические заметки по русской истории. – М.: Эксмо; СПб: Terra Инкогнита, 2003. – С. 786-797; Струве П.Б. Великая Россия // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 480-482; Струве П.Б. Отрывки о государстве // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 483-485; Струве П.Б. Размышления о русской революции // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 485-490.

Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч (1870-1924) – російський політик і державний діяч. Народився в сім'ї директора народних училищ Сибірської губернії. По закінченні місцевої гімназії поступив на юридичний факультет Казанського університету, але був виключений з першого курсу за участь у студентських заворушеннях. В 1891 р. склав екстерном іспит в Петербурзькому університеті й працював у Самарі помічником присяжного повіреного. З 1893 р. присвятив себе політиці, за що був заарештований і висланий в с. Шушенське Єнісейської губернії. Заснував РСДРП(б), яка брала участь у розповсюдженні марксизму, революціях 1905-1907 та 1917 рр. Після перемоги Жовтневого повстання 1917 р. В.Ленін очолював Радю Народних Комісарів.

Хоча, як відзначав російський геополітик Борис Ісаєв, Ленін «ніколи не вважав себе геополітиком і критично відносився до цієї науки», в той же час він не міг не звертати увагу на проблеми, які поставила і прагнула вирішувати геополітика. В праці «Імперіалізм як найвища стадія капіталізму» (1915) Ленін сформулював п'ять ознак імперіалізму: 1) концентрація виробництва і капіталу, утворення монополій; 2) злиття банкового капіталу з промисловим, виникнення фінансового капіталу, фінансової олігархії; 3) вивіз капіталу на відміну від вивозу товарів набуває особливо важливого значення; 4) утворення міжнародних союзів монополістів, що ділять світ; 5) завершення територіального поділу світу між великими капіталістичними державами. Російський політолог О.Мартиншин відзначає багато спільного між трактуванням Леніна і англійського неоліберала Дж.А.Гобсона. Ленін, як і Гобсон, не зводить імперіалізм до колоніальних захоплень, виявляючи в ньому глибші соціально-економічні процеси. Якщо для Гобсона імперіалізм – не закономірне явище, це хвороба, «соціальна патологія», яку треба лікувати при допомозі справжньої демократії, то за Леніном, імперіалізм – неминучість, результат всього попереднього розвитку капіталізму. Він не підлягає реформуванню, його можна тільки знищити. Імперіалізм – слова насильства і реакції. Війна за переділ світу – його закон. Перша світова війна саме така: це війна імперіалістична. Міжнародні конфлікти створюють кризові ситуації. Це нове джерело потрясінь. На таких міркуваннях базується кінцевий висновок Леніна: імперіалізм – остання стадія капіталізму, переддень пролетарської революції. Ленін висунув ідею про нерівномірність економічного і політичного розвитку капіталізму, назвавши це законом капіталізму. В статті «Воєнна програма пролетарської революції» (1916) В.Ленін однозначно заявив: «Соціалізм не може перемогти одночасно у всіх країнах. Він переможе спочатку в одній чи кількох країнах, а решта протягом деякого часу залишаться буржуазними чи дрібнобуржуазними».

Згідно з ленінською картиною світу, на земній кулі на початку ХХ ст. існували колоніальні, напівколоніальні країни та колонії. Ленін цілком

обгрунтовано поділив колоніальні держави на великі (Англія, Росія, Франція, Німеччина, США, Японія) і малі. Колонії малих держав Бельгії, Голландії, Португалії та інших є «об'єктом можливого і ймовірного переділу». «Володіння колонією, – відзначав Ленін, – одне дає повну гарантію успіху монополії проти всіх випадковостей боротьби з противником – аж до такої випадковості, коли противник забажав би захиститися законом про державну монополію». Після перемоги Жовтневого повстання Ленін чимало зусиль доклав для підготовки і здійснення світової революції, яка повинна була радикально змінити картину світу і встановити безкласовий суспільний лад – комунізм у світовому масштабі. Виступаючи на III з'їзді Рад в 1917 р., Ленін настояв на «повному розриві з варварською політикою буржуазної цивілізації, яка ґрунтувалась на благополуччі експлуататорів у не багатьох вибраних націях на поработінні сотень мільйонів трудящого населення в Азії, в колоніях взагалі і в малих країнах». З'їзд привітав політику РНК, що проголосила повну незалежність Фінляндії, почала виведення військ з Персії, оголосила свободу самовизначення Вірменії. Разом з тим, незабаром Ленін рішуче засудив проект «автономії» Сталіна.

Ленін був безкомпромісним у проведенні зовнішньополітичної діяльності. Він використовував будь-які методи в боротьбі з зовнішніми партнерами і опонентами. Дмитро Волкогонов наводить записку, власноручно написану Леніним в листопаді 1920 р. Е.Склянському, в якій він дає вказівки як «натиснути» на Латвію і Естонію за підтримку білогвардійських загонів генерала Балаховича: «1) Недостатньо надіслати дипломатичний протест. 2) Навіть краще відстрочити його, щоб спробувати краще спіймати Латвію і Естляндцю... 4) Прийняти военні міри, тобто спробувати покарати Латвію і Естляндцю военним чином (наприклад, «на плечах» Балаховича перейти де-небудь кордон на одну верству і повісити там 100-1000 їх чиновників і багатіїв)».

Не дивлячись на те, що Ленін піддавав нищівній критиці капіталістичний світ, він постійно отримував допомогу від тих, кому, здавалось би, більше за всіх було що втрачати в комуністичній Росії – від найбагатших американських капіталістів. Так, директор нью-йоркського федерального резервного банку Вільям Томпсон зробив більшовикам особистий внесок в один мільйон доларів, а Якоб Шіфф дав Леніну 20 мільйонів доларів. За словами О.Керенського, Ленін отримав від німецьких банкірів 40 мільйонів марок золотом (близько 5 мільйонів доларів). Ще при житті Леніна з'явилася книга англійської дослідниці Нести Х.Вебстер «Всесвітня революція: Зговір проти цивілізації» (1921), в якій відзначалося: «Між Берліном і Москвою існує повне взаєморозуміння. Ленін не є мозком всесвітнього зговору. Робилося чимало спроб змалювати нинішнього диктатора Росії як «надлюдину» з обширними задумами. Власні твори Леніна відкидають цю теорію. У всіх його

багаточисленних роботах нема й натяку на геніальність чи хоча б оригінальність думки... Здається, єдине, що його захоплює, це те, як всупереч опору народу, провести в життя свої ідеї... Так що Ленін не є ні демагогом, ні надлюдиною, а виступає в ролі агента великої німецько-єврейської компанії, що прагне до світового панування».

Література: Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 214-215; Великие мыслители XX века / Автор-составитель Алиса Логрус. – М.: Мартин, 2002. – С. 217-226; Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет: В 2-х книгах. – М., 1999; Поцелуев В. Ленин. – М.: Эксмо, 2003; Сенченко М.І. Латентні структури світової політики: Нариси з конспірології. – К.: МАУП, 2003; История политических учений. Выпуск 3. Эпоха монополистического капитала, империализма, социальных революций, противостояния двух систем, освобождения колоний, кризиса «реального социализма» и формирования на Западе «социального государства» / Под редакцией О.В.Мартышина. – М.: Юристъ, 2000. – С. 392-423; Мирошникова В., Мирошникова Д. 100 знаменитых политиков. – Харьков: Фолио, 2004. – С. 277-282; Великие правители XX века. – М.: Мартин, 2002. – С. 191-198.

Троцький (Бронштейн) Лев Давидович (1879-1940) – російський політичний діяч і публіцист. З 1897 р. – в соціал-демократичному русі. Учасник резолюції 1905-1907 рр. Після лютневої революції 1917 р. Троцький повернувся з еміграції в Петроград і офіційно приєднався до більшовиків. Один з керівників і організаторів Жовтневого збройного повстання. В першому радянському уряді – народний комісар закордонних справ, згодом – наркомвснмор і голова Реввійськради (1918-1924). В 1926 р. виключений із політб'юро і виведений зі складу ЦК. В січні 1928 р. висланий в Алма-Ату, а в 1929 р. – за межі СРСР. В 1932 р. позбавлений радянського громадянства. З 1937 р. проживав у Мексиці. Загинув у 1940 р. під час здійснення терористичного акту Меркадером дель Ріо Ериандесом за вказівкою Й.Сталіна.

Л.Троцький розробив теорію перманентної революції, у відповідності з якою революції не в найбільш розвинених країнах, наприклад в Росії, покликані вирішувати завдання капіталістичного розвитку, побудову демократичного суспільства, тобто вони є буржуазними за змістом. В XX столітті вони набувають перманентний (постійний і безперервний) характер і врешті-решт переростають в соціалістичні, метою яких є встановлення диктатури пролетаріату. Завдяки цій диктатурі і відбувається прискорений перехід до комунізму. В праці «Перманентна революція» (1930) Л.Троцький прогнозував: «Вибухи громадянської війни і зовнішніх війн чергуються з періодами мирних реформ». В геополітичному плані це означало, що соціалістична революція, яка бере свій початок в СРСР, переросте у світову революцію. Троцький запевняв: «Соціалістична

революція починається на національній арені, розвивається на інтернаціональній і завершується на світовій. Таким чином, соціалістична революція стає перманентною в новому, більш широкому сенсі слова: вона не одержує свого завершення до кінцевого торжества нового суспільства на всій планеті».

В праці «Воєнна доктрина чи воєнне доктринерство» (1922) Л.Троцький підпорядкував воєнну стратегію внутрішній і зовнішній політиці. В книзі «Захід і Схід. Питання світової політики і світової революції» (1924) Л.Троцький виділив три етапи історії Комуністичного Інтернаціоналу: 1) Від жовтня 1917 р. до революції в Німеччині 1921 р. 2) 1921-1924 рр. – невдача із захопленням влади німецькими комуністами і загальний відкат революції в Європі 3) Починаючи з 1924 р. – економічна і політична стабілізація європейських країн (за винятком Італії) і зміцнення становища США, які в своєму розвитку значно випередили Європу.

Л.Троцький висунув ідею створення «Європейської Федеративної Радянської Республіки» і навіть спрогнозував передумови її виникнення: нова революція в європейських країнах створить об'єднану Європу, подібну до СРСР. Вони разом знищать капіталістичну Америку і відкриють шлях всім народам до комунізму. «Якщо відстала Росія не стала (та й не могла) чекати революції в Європі, – вважав Л.Троцький, – тим більше Європа не стане і не зможе чекати революції в Америці... Ставши на ґрунт найбільш природного чергування історичних подій, можемо впевнено сказати, що перемога революції в Європі протягом не багатьох років розхитає могутність американської буржуазії». Л.Троцького мало цікавив той факт, якими будуть Європа і світ після світової пролетарської революції.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 215-220; Волкогон Д. Троцкий. Политический портрет: В 2 книгах. – М., 1999; Мирошникова В., Мирошникова Д. 100 знаменитых политиков. – Харьков: Фолио, 2004. – С. 282-290.

Бердяев Микола Олександрович (1874-1948) – російський філософ і публіцист. Народився в Києві у дворянській сім'ї. По материнській лінії походив від польських магнатів Браницьких, по батьківській – від київських і харківських поміщиків. Батько віддав Миколу до кадетського корпусу, однак у 1894 р. він самовільно залишив його і поступив на природничий факультет, згодом перевівся на юридичний факультет (1895) Київського університету. За участь у соціал-демократичних акціях (1898) Бердяев був відратований з університету, заарештований і висланий на три роки до Вологодської губернії. В 1904 р. він переїхав до Петербургу, а згодом до Москви (1908). Під час радянської влади Бердяєва двічі заарештовували, в 1921 і 1922 рр., а невдовзі вислали з Росії в Німеччину. Через деякий час мислитель переїхав до Парижу. Помер М.Бердяєв за письмовим столом 23 березня 1948 р.

Микола Бердяєв – автор численних праць: «Суб'єктивізм і індивідуалізм в суспільній філософії» (1901), «Філософія свободи» (1911), «Смисл творчості» (1916), «Смисл історії» (1923), «Філософія нерівності» (1923), «Про призначення людини» (1931), «Основна антиномія особи і суспільства» (1931), «Генеральна лінія радянської філософії і війсьничий атеїзм» (1932), «Я і світ об'єктів» (1934), «Дух і реальність» (1937), «Людська особистість і надлюдські цінності» (1937), «Джерела і смисл російського комунізму» (1937), «Про рабство і свободу людини» (1939), «Самопізнання» (1949) та ін.

Свої геополітичні міркування М.Бердяєв виклав у фундаментальній праці «Доля Росії». Аналізуючи Першу світову війну з філософської точки зору, мислитель слушно зауважив, що одним з її наслідків «буде філософія націоналізму і філософія імперіалізму». «Світову війну, – констатував вчений, – можна розглядати з різних точок зору. В одному із своїх аспектів світова війна повинна бути визнана незворотнім і роковим моментом в розвитку і діалектиці імперіалізму. Вона є результат зіткнення імперіалістичних воľ до світової могутності і світового панування. Існування декількох світових претензій не може не породити світової війни». М.Бердяєв вірно відмітив, що «імперіалістичні претензії Німеччини занадто пізно з'явилися в історії, коли земна куля вже в значній мірі була поділена, коли Англія стала вже великою морською державою, а Росія – великою сухопутною державою». Отже, Бердяєв вважав, що «є три великі держави, які можуть претендувати на світове панування, – Англія, Росія і Німеччина». Однак, співіснування цих трьох світових імперіалістичних воľ неможливе, бо «неминуче їх зіткнення і вибір».

Війна не омине жодну малу націю. Бердяєв-геополітик слушно зауважує, що «всі національні організми хочуть облаштуватися в світі, хочуть увійти в свої природні кордони. Війна винищує слабкі національності і разом з тим вона пробуджує в них волю до автономного існування. Великі імперіалістичні організми розширюються і прагнуть до утворення світового царства. І паралельно цьому найменші національні організми прагнуть до самостійності, сподіваючись на покровительство великих держав». М.Бердяєв побачив в імперіалізмі – початок універсалізації, тобто, в сучасному розумінні, глобалізації. Що стосується націоналізму, то для нього характерна індивідуальність. На думку Бердяєва, «імперіалізм по природі своїй виходить за межі замкненого національного існування, імперіалістична воля є завжди воля до світового існування. Через боротьбу, через розбрат імперіалізм все ж сприяє об'єднанню людства. Імперіалістична воля пролила багато крові в людській історії, але за нею прихована ідея світової єдності людства», яка переборює будь-яку національну відособленість, будь-який провінціалізм.

М.Бердяєв дає геополітичну характеристику Росії. Вона, на його думку, «величніша в світі сухопутна держава, цілий величезний світ,

об'єднуючий безконечне багатомаття, великий Схід-Захід, що перевищує обмежене поняття індивідуальності. І поскільки перед Росією стоять світові імперіалістичні завдання, вони перевершують завдання суто національні. Так було в давнину в Римській імперії, так в Новий час стоїть питання в імперії Великобританській». На глибоке переконання Бердяєва, «будь-яка велика імперія, історично життєва, повинна мати національне ядро, з якого і навколо якого здійснюється її всесвітньо-історична робота». (Що стосується Російської імперії, то вона є певний у світі організм, що має своє специфічне покликання. Мислитель закликав до необхідності змінити зовнішньополітичне обличчя Росії, яка повинна стати такою, що щедро дає, а не по-хижацьки відбирає. Російський імперіалізм тільки тоді матиме право на існування, коли насилля буде замінено силою. Залишаючись малким поборником прав і свобод громадян, Бердяєв стверджував, що «тільки вільні громадяни можуть бути опорою імперії», а «велика кількість безправних... становить небезпеку»). Мислитель виділяє два основні завдання зовнішньополітичного курсу Росії: заволодіння затоками і виходом до морів; визволення пригноблених націй. Але ця благородна місія може бути виконана лише у тому випадку, якщо Росія ніколи не буде пригнічувати в себе всередині, якщо вона і в середині буде визволителем пригнічених народів. Бердяєв закликав до вирішення польського, єврейського, фінського, вірменського та інших питань. Вчений проорокував: «Якщо Росія не зуміє прищепити до себе любові, то вона втратить основи для свого великого становища в світі», бо її «імперіалізм не може бути агресивним. Її націоналізм повинен виражати російський загальнолюдський народний характер».

Вслід за О.Шлеглером, М.Бердяєв проорокує «кінець Європи»: «Могутнє почуття, викликане світовою війною, можна виразити так: кінець Європи як монополіста культури, як замкненої провінції земної кулі, претендуючої бути всесвітом. Світова війна вводить у світовий круговорот всі раси, всі частки земної кулі. Вона приводить Схід і Захід в такий близький дотик, якого не знала ще історія. Світова війна ставить питання про вихід в світовий простір, про розповсюдження культури на всю поверхню земної кулі». Хоча сучасний імперіалізм – явище суто європейське, однак «він несе з собою енергію, кінцеве розкриття якої означає кінець Європи». З «кінцем Європи» Бердяєв пов'язував «кінець провінційно-замкненого життя Росії і слов'янської раси». Вона виходить на світову арену як визначальна духовна сила. Попереду важкі часи, бо «сильний космічний вітер хитає всі країни, народи і культури. Щоб вистояти від цього вітру, має бути велика духовна зосередженість і поглибленість, необхідне релігійне переживання історичних катастроф».

На думку М.Бердяєва, Росія «має явити тип східно-західної культури, перебороти односторонність західно-європейської культури з її позитивізмом і матеріалізмом... У відомому сенсі європеїзація Росії

необхідна і незворотня. Росія повинна стати для Європи внутрішньою, а не зовнішньою силою, силою творчо перетворюючою. Для цього Росія повинна бути культурно перетворена по-європейськи». Бердяєв переконаний, що нова слов'янська ідея прийде на заміну німецької раси і усвідомить свою єдність і свою ідею в кривавій боротьбі з германізмом.

У праці «Філософія нерівності» М.Бердяєв запропонував власну гіпологию війн. На його думку, «війни бувають дуже різноякісними за своїм характером. Бувають війни більш-менш рівних по своїй силі і по своїй культурі народів. В цьому випадку відбувається напружене змагання, яке повинно вирішити, кому повинно належати панування в світі... Бувають війни народів могутніх і висококультурних проти слабших і малокультурних. В такому випадку метою війни може стати колонізація, насадження і розповсюдження більш високої культури. Перший тип війни є змаганням імперіалістів. Другий тип війни становить здійснення імперіалістичних завдань. Бувають війни народів пригнічених за своє визволення, зовнішньо більш слабших, але внутрішньо ще зберігши свою духовну силу... Нарешті, бувають війни, в яких сильні, варварські, некультурні народи перетворюють в рабів народи вищої культури... Але який би характер не носила війна, вона є показником напруженого динамізму історії».

Література: Бердяєв Н. Судьба России. – М.: Эксмо-Пресс; Харьков: Фолио, 1999; Великие мыслители XX века / Автор-составитель Алиса Логрус. – М.: Мысль, 2002. – С. 53-59; Всемирная философия. XX век / Автор-составитель А.П.Андриевский. – Минск: Харвест, 2004. – С. 135-138; Антология мировой политической мысли: В 5 томах. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в.⁹ – М.: Мысль, 1997. – С. 585-599; История политических учений. Выпуск 3. Эпоха монополистического капитала, империализма, социалистических революций, противостояния двух систем, освобождения колоний, кризиса «реального социализма» и формирования на Западе «социального государства» / Под общей редакцией О.В.Мартышина. – М.: Юристъ, 2000. – С. 458-469.

Вишеславцев Борис Петрович (1877-1954) – релігійний філософ-персоналіст, який вмів поєднував психоаналіз Зигмунда Фрейда з християнською релігією та філософією. Народився в Москві у збідній дворянській сім'ї. В 1895 р. закінчив Третю московську гімназію і поступив на юридичний факультет Московського університету. Хоча магістерська дисертація Б.Вишеславцева була присвячена не адвокатурі, а філософській концепції Й.Фіхте. Через деякий час, під час наукового стажування в Майбурзі, мислитель завершив книгу «Етика Фіхте». Протягом 1908-1922 рр. працював спочатку приват-доцентом, а згодом екстраординарним професором Московського університету. Незвизнання

більшовизму змусило Б.Вишеславцева емігрувати за кордон. Проживаючи в Німеччині та Франції, він продовжував досліджувати філософські проблеми та викладав у Паризькому богословському інституті. В 1940 р. переїхав до Швейцарії, де прожив до останніх днів свого життя. Б.Вишеславцев опублікував ряд книг, серед яких заслуговують на особливу увагу «Гарантія прав громадян» (1917), «Російська стихія у Достоєвського» (1924), «Серце в християнській і індійській містиці» (1928), «Вічне в російській філософії» (1955), «Філософська злиденність марксизму» (1952), «Криза індустріальної культури» (1953).

В геополітичному плані цікавими видаються міркування Б.Вишеславцева про людську душу і характери народів. Проживаючи в Німеччині, мислитель неодноразово спілкувався з своїми західними колегами. Своїми роздумами він поділився на сторінках «Щоденника»: «Наша зустріч із західними філософами відразу запримітила різницю душевних і духовних початків. Різницю нелегко довести: філософія та ж, на якій виховані покоління російських освічених людей і професорів. Але відношення інше: в них вона приймається суто інтелектуально. У нас скоріше почуттям та інтуїцією. Нас вражав їх сухий, строго диференційований інтелектуалізм... їх вражав й іноді дратував наш абсолютизм, наша вимога завершальних рішень і зведення всіх проблем до завершального смислу всього існуючого...».

Вищезазвану проблему Б.Вишеславцев дослідив у статті «Російський національний характер». «Я переконаний, – писав мислитель, – що народний характер надзвичайно стійкий, можливо, він навіть завжди залишається таким, і найбільш неочікувані й неймовірні коливання долі відкривають тільки його приховані, але завжди присутні потенції; так що з глибокого розуміння характеру можна прочитати всю його долю». Вчений вважав, що для того, щоб зрозуміти душу народу, необхідно вникнути в його сни. Саме на їх основі написані російські казки, епос і поезія. Детально описавши сюжети головних російських казок, Б.Вишеславцев прийшов до висновку, що «вони викривають все, що живе в підсвідомій душі народу... Казка викриває... соціальну ворожнечу і жадобу соціальної утопії». Казки, на глибоке переконання вченого, можуть пророкувати майбутнє, бо з людиною відбувається, як правило, те, чого вона найбільше хоче, особливо чого вона підсвідомо хоче. Ось чому казки так символічні для долі народу.

Характеризуючи російський характер, Б.Вишеславцев відзначав його національну скромність, самокритику і самозасудження. Це відрізняє росіянина від іноземця, розвиток історичного процесу в Росії та Європі. «Це не революція західноєвропейська з її здобуванням прав і боротьбою за новий лад життя, це стихійний нігілізм, який миттєво знищує все, до чого народна душа схилилась». Цим відрізняється російська революція від західноєвропейської. «В нашому мистецтві теж живе Ерос – в нашій

музиці, в нашій поезії, в нашому танці. Ми теж творимо не з пуританського обов'язку, а лише тоді, коли ми захоплені, закохані в красоту. Тут наша схожість з вами, але тут же лежить і відмінність: наш Ерос жадає безмежного і сам безмежний, безформний, стихійний, позбавлений граней, а ваш Ерос радісно і впевнено здійснює шлях творчого сходження... Дисгармонія життя приводить нас у відчай, і ми починаємо руйнувати все і заперечувати все в пориві нігілізму; а іноді, в пориві святості, приймаємо і любимо все, все хочемо відновити і врятувати, все перетворити...». Б.Вишеславцев підсумував: «У нас з вами протилежні завдання: у вас – не дати Еросу завмерти і вичерпатися серед завершеності чудових форм, у нас: знайти форму для нашого хаотичного Еросу, знайти центр, оволодіти собою. Ви володієте в повноті тим, чого ми найбільше бажаємо».

Література: Вышеславцев Б. Русский национальный характер // Русский мир. Геополитические заметки по русской истории. – М.: Эксмо; СПб: Terra инкогнита, 2003. – С. 621-640; Великие мыслители XX века / Автор-составитель Алиса Логрус. – М.: Мартин, 2002. – С. 112-117;

Алексеев Микола Миколайович (1879-1964) – один з відомих ідеологів євразійства, видатний історик, філософ права і державознавець, автор найбільш повної і завершеної концепції євразійського державного ідеалу. Народився в Москві у дворянській сім'ї. В 1902 р. М.Алексеев був відрахований з юридичного факультету Московського університету за участь у студентських заворушеннях. Лише після амністії, закінчивши повний курс, склав магістерські випробування і в 1908 р. став приват-доцентом університету, а в 1911 р. захистив дисертацію. Брав участь у Першій світовій війні та громадянській війні в Росії, а після поразки білогвардійців емігрував за кордон. Проживав у Парижі, Берліні та Белграді. В 1946 р. взяв радянське громадянство, а в 1950 р. переїхав до Швейцарії, де й помер. Свою модель євразійської держави виклав у працях «Російський народ і держава», «Євразійці і держава» та «Сучасне становище науки про державу і її найближчі завдання».

М.Алексеев вважав, що право Росії повинно будуватися на принципах і передумовах, альтернативних західним ліберальним юридичним теоріям: «Не право важливо, але правда, держава правди». На становлення російського правознавства вирішальний вплив зробили православна правова монархія, ідея диктатури, козацької вольності та сектантське розуміння держави. Мислитель виділяє основні риси євразійської держави: 1) держава побудована на глибинних народних основах і відповідає «народній волі»; 2) держава є ідеократією чи державою стабілізуючої суспільної думки; 3) правляча партія є носієм оригінальної державної ідеї. Остання теза заперечує багатопартійність, яка культивувалася на Заході.

Майбутню державу М.Алексеев бачить як союз миру, правди і народів. Мета її – внутрішній і духовний розвиток людини. Майбутня

Росія не може бути побудована інакше, як на основі широкої автономії земель і народів, які до неї входять. Разом з тим, роль центру, навколо якого об'єднуються народи, залишає за собою Росія. В економічній сфері повинна панувати державно-приватна система господарства. Держава має свою конституцію, в основу якої покладено «Декларацію зобов'язань держави». Замість опозиції, яку мислитель не сприймав, в державі М.Алексєєва окреме місце належить гарантам, які забезпечують нормальне проведення в життя державної місії. «Гарантована держава» М.Алексєєва не визнає жодних самодержавств – ні особистих, ні колективних. В деякій мірі вона є різновидом республіканської форми правління.

Література: Алексєєв Н.Н. Теория государства: государствоведение, государственное устройство, государственный идеал // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 636-640; Петров В.Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? – М.: Вече, 2003. – С. 145-158.

Карсавін Лев Платонович (1882-1952) – один із ідеологів євразійства, історик і філософ. Після закінчення історико-філологічного факультету Петербурзького університету захистив магістерську і докторську дисертації з релігійної культури Італії. З 1918 р. – професор Петроградського університету, член Вільної філософської асоціації. В 1922 р. висланий за межі Росії. Проживав у Берліні (1923-1926), а потім у Парижі (з 1926 р.). В 1928 р. очолив кафедру загальної історії Вільнюського університету. Його педагогічна і наукова діяльність були перервані арештом в 1949 р. Помер у табірній лікарні. Геополітична концепція Л.Карсавіна викладена в його праці «Схід, Захід і російська ідея» (1922).

Стоячи на позиціях євразійства, Л.Карсавін з докором зауважує: «Ми, росіяни, до цих пір були несхильними до самовизначення, наївно ототожнюючи свій національний ідеал з європеїзацією чи, не менш наївно, заперечуючи будь-яку цінність європейського. Багато з нас навіть у нинішній революції бачать або лише етап європеїзації нашої, що переживує справу Петра, або прояв некультурного бунтівництва, давно пережитого Європою... Всі намагаються осмислити революцію з точки зору західних ідеалів, цілковито не вмючи проводити відмінність між ідеологією вождів і стихій...». Л.Карсавін був глибоко переконаний, що «не в європеїзації смисл нашого історичного існування і не європейський ідеал пропонується нам як наше майбутнє. Якщо б було так, ми б були народом неісторичним, здатним лише для удобрювання європейського поля..., і ні про яку російську ідею не варто б і говорити. І не в «європейських» тенденціях російської думки, суспільності і державності треба шукати цю ідею».

Особливість російського ідеалу полягала в постійному взаємозв'язку візантійської і російської церков з державністю і національністю. Цю особливість Л.Карсавін бачив і в російській революції. «Не народ нав'язує свою волю більшовикам, і не більшовики нав'язують йому свою. Але народна воля індивідуалізується і в більшовиках; в них здійснюються деякі особливі суттєві її мотиви: жадоба соціальної перебудови і навіть соціальної правди, інстинкт державності і великодержав'я». В більшовицькій революції Л.Карсавін бачив не стільки комуністичну ідеологію, як російську душу: «Комуністична ідеологія лежить у найбільш поверховому прошарку історичного російського процесу. Її призначення і вплив перебільшувати не варто...».

Література: Карсавин Л.П. Восток, Запад и русская идея // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 677-680; Карсавин Л.П. Философия истории // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 681-689.

Ільїн Іван Олександрович (1883-1954) – російський релігійний філософ і політичний мислитель. Народився в Москві у дворянській сім'ї. Закінчив гімназію із золотою медаллю та юридичний факультет Московського університету з відзнакою. В 1909 р. склав іспити на ступінь магістра державного права і був затверджений у званні приват-доцента при кафедрі енциклопедії права і історії філософії права Московського університету. Жовтневу революцію 1917 р. зустрів вороже і назавжди залишився ідейним ворогом радянської влади. 26 листопада 1922 р. був висланий з Росії. Проживаючи в Берліні, І.Ільїн працював професором і деканом Російського наукового інституту. В 1934 р. за відмову вести заняття у відповідності з програмними засадами націонал-соціалістів Ільїну було заборонено займатися викладацькою роботою, а його праці були заарештовані гестапо. В 1938 р. він переїхав у Швейцарію. 21 грудня 1954 р. Івана Олександровича не стало. Іван Ільїн опублікував понад 30 книг, зокрема «Про супротив злу силою» (1925), «Шлях духовного оновлення» (1938), «Аксіоми релігійного досвіду» (1953), «Наші завдання» (1956).

Сучасний геополітик М.Нартов писав, що погляди І.Ільїна «пересікалися з «органічною теорією» батька терміну «геополітика» шведського вченого Рудольфа Челлена. Як і останній, Ільїн вважав, що держава, країна з її населенням – «живий організм». Росія як «живий організм» формувалася століттями не як «механічна сума території», а як «органічна єдність». Говорячи про державну форму, І.Ільїн вважав, що вона повинна рахуватися з територіальним розміром країни та з чисельністю її населення. Це стосується також клімату і природи країни.

«Суворий клімат, – писав вчений, – затруднює всю організацію народу, всі зносини, все управління. Природа впливає на характер людей, на продовольство країни, на її промисловість; вона визначає її географічні і стратегічні кордони, її оборону, характер її війн. Все це має бути враховано у державній формі. Багатонаціональний склад населення представляє державній формі свої вимоги. Він може стати фактором розпаду і призвести до згубних громадянських воєн. Але ця небезпека може бути і подолана: природою країни і гірським вільнолюбством солідарних народів (Швейцарія); чи тривалим і вільним емігрантським відбором, заокеанським становищем країни і торгівельно-промисловим характером держави (Сполучені Штати); чи, нарешті, релігійно-культурною перевагою і успішним політичним керівництвом чисельно сильнішого племені, якщо воно відрізняється справжньою добротою (Росія)».

Виходячи з таких міркувань, І.Льїн підсумував: «Кожний народ і кожна країна як жива індивідуальність зі своїми особливими даними, зі своєю неповторною історією, душею і природою. Кожному народові притаманна своя, особлива, індивідуальна державна форма і конституція, відповідна йому, і тільки йому. Нема однакових народів і не повинно бути однакових форм і конституцій. Слепе копіювання... небезпечно і може бути згубним...».

І.Льїн наводить найоптимальніші умови для повноцінного існування держави. До таких він відносить наступні: 1) територію і її розміри (чим більші ці розміри, тим необхідніша сильна влада і тим важче створювати корпоративний лад); 2) густота населення (чим більше вона, тим легшою є організація країни); 3) державні завдання (чим грандіозніше вони, тим меншій кількості громадян вони зрозумілі й доступні, тим вищим має бути рівень правосвідомості, тим важче формування корпоративного ладу); 4) господарські завдання країни (з примітивним господарством маленької країни може легко впоратися і корпоративна держава); 5) національний склад країни (чим він однорідніший, тим легше народу самоуправляти); 6) релігійна приналежність народу (однорідна релігійність має полегшувати управління, різнорідна – утруднює; безліч протидержавних сект може перетворитися в безпосередню державну небезпеку); 7) соціальний склад країни (чим він первісніший і простіший, тим легше дається народу солідарність, тим простіше управління); 8) культурний рівень народу (чим він вищий, тим необхіднішим є керівництво держави); 9) народний характер (чим стійкішим і духовно-індивідуальним є особистий характер у даного народу, тим легше здійснити корпоративний лад; народ індивідуалізований не духовно, а тільки біологічно, до того ж безхарактерний, може управлятися тільки владною опікою). Висновок закономірний: «Єдиного мірила, єдиного зразкового ладу для всіх народів нема і бути не може».

Література: Антология мировой политической мысли: В 5 томах. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 663-672; История политических учений. Выпуск 3. Эпоха монополистического капитала, империализма, социалистических революций, противостояния двух систем, освобождения колоний, кризиса «реального социализма» и формирования на Западе «социального государства» / Под редакцией О.В.Мартышина. – М.: Юрист, 2000. – С. 479-488; Мусский И.А. Иван Александрович Ильин // 100 великих мыслителей. – М.: Вече, 2004. – С. 619-627; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: Юнити, 2000. – С. 111-112.

Вернадський Георгій Володимирович (1887-1973) – російський історик. Народився у Петербурзі в сім'ї академіка Володимира Івановича Вернадського. Закінчивши московську 5-ту гімназію, Г.Вернадський поступив на історичне відділення філологічного факультету Московського університету, де йому читали лекції легендарні історики В.Й.Ключевський, А.А.Кізеветтер, Р.Ю.Віппер. Стажувався у Фрейбурзькому університеті в Г.Ріккерта, а ступінь магістра здобув у Петербурзькому університеті. З 1917 р. – приват-доцент цього університету. За політичними поглядами Г.Вернадський був близьким до кадетів. Після Лютневої революції редагував видання міністерства внутрішніх справ «Сільський вісник», згодом очолював кафедру російської історії Пермського університету. В 1918 р. – професор Таврійського університету в Сімферополі, очолював відділ преси в уряді П.Врангеля. Після поразки білих сил емігрував у Константинополь, потім у Грецію. З 1922 р. працював професором Російського юридичного факультету в Празі. В 1927 р. Г.Вернадський одержав, завдяки рекомендації М.І.Ростовцева, запрошення в Єльський університет і переїхав до США. З 1931 р. викладав у ряді американських університетів, зокрема в Колумбійському і Чиказькому. В 1958 р. Колумбійський університет удостоїв його ступеня почесного доктора гуманітарних наук, а в 1965 р. – почесного президента Американської асоціації сприяння слов'янським дослідженням. Помер Г.Вернадський в Нью-Йорку 12 червня 1973 р.

Аналізуючи російську історію, професор Г.Вернадський визначає її географічний фон як співвідношення лісової і степової смуг, боротьбу лісу і степу. Цей процес ним поділяється на окремі періоди, умовно і схематично позначені як: 1) спроби об'єднання лісу і степу (до 972 р.); 2) боротьба лісу і степу (972-1238); 3) перемога степу над лісом (1238-1452); 4) перемога лісу над степом (1452-1696) і 5) об'єднання лісу і степу (1696-1917). Протягом всієї своєї книги автор прагне обґрунтувати і підкріпити документами свою схему.

Література: Вернадский Г. Два подвига св. Александра Невского // Русский мир. Геополитические заметки по русской истории. – М.: Эксмо; СПб: Терра инкогнита, 2003. – С. 641-661;

Трубецькой Микола Сергійович (1890-1938) – російський філософ, георетик євразійства. Народився в сім'ї відомого філософа, князя С.М.Трубецького. В 1913 р. закінчив Московський, а згодом Лейпцигський університет. В 1915-1917 рр. працював приват-доцентом Московського, а в 1918 р. – Ростовського університетів. Опинившись на еміграції, завідував кафедрою славистики у Відні, а в 1930 р. став членом віденської Академії наук. Останні роки життя присвятив виключно науковій і педагогічній роботі. Євразійську концепцію історії Росії виклав у працях «Європа і людство», «Ми і інші», «Російська проблема», «Погляд на російську історію не з Заходу, а зі Сходу», «Про Туранський елемент в російській культурі» та ін.

Початком євразійського руху слід вважати книгу М.Трубецького «Європа і людство», яка вийшла в Софії у 1920 р. Сучасний російський геополітик В.Петров писав, що «ця невелика книжечка є тільки передвісником євразійських праць Трубецького, свого роду першим поштовхом, який визрівав у автора багато років. Тим не менше брошура виконала свою роль, так як привернула гостру увагу до проблем ареальної характеристики і приналежності російської культури і збрала в Софії коло майбутніх євразійців». Автор рішуче відкинув егоцентризм і ексцентризм, відстоюючи концепцію багато лінійності всесвітнього історичного процесу. Такий підхід, багато в чому близький до концепції М.Данилевського, виключав погляд на європейську культуру і цивілізацію як на універсальну і виняткову та ставив її в ряд з іншими цивілізаціями світу.

М.Трубецькой піддає нищівній критиці твердження, що під «цивілізацією» розуміють ту культуру, яку в спільній праці виробили романські та германські народи Європи. Заперечення вкладу всіх інших народів у створення цивілізації мислитель вважає шовіністичним підходом. Приймати чи не приймати романо-германську культуру можна тільки після з'ясування цілого ряду питань, а саме: 1) чи можна об'єктивно довести, що культура романо-германців досконаліша за всі інші культури, які нині існують чи коли-небудь існували на землі? 2) чи можливе повне залучення народу до культури, виробленої іншим народом, притому залучення без антропологічного змішування обидвох народів між собою? 3) залучення до європейської культури є благо чи зло? 4) чи є всезагальна європеїзація неминучою? 5) як боротися з її негативними наслідками?

Довівши, як йому здавалось, що європеїзація є злом, М.Трубецькой намагається дати відповідь на питання, як із цим злом боротися: «Якщо б людство – не те людство, про яке полюбляють говорити романо-германці, а справжнє людство, що складається в своїй більшості із слов'ян, китайців, індусів, арабів, негрів та інших племен, які всі, без різниці кольору шкіри, стогнуть під важким гнітом романо-германців і розпоршують свої національні сили на добування сировини, потрібної для європейських

фабрик, – якби все це людство об'єдналося в спільній боротьбі з пригноблувачами-романо-германцями, то, слід вважати, йому рано чи пізно вдалося б скинути ненависне іго і стерти з лиця землі цих хижаків і всю їх культуру».

Звертаючись до інтелігенції європеїзованих народів, М.Трубецької закликає її змінити психологію, «зірвати з очей пов'язку», яку їй наклали романо-германці. Вона, врешті рещт, повинна зрозуміти, що: її до цих пір обманювали; європейська культура не є щось абсолютне, не є культура всього людства, а тільки творення обмеженої і визначеної етнічної чи етнографічної групи народів, які мали спільну історію; тільки для цієї визначальної групи народів, які створили її, європейська культура обов'язкова; вона нічим не довершеніша, не «вища» за будь-яку культуру, створену іншою етнографічною групою, бо «вищих» і «нижчих» культур і народів взагалі нема, а є тільки культури і народи більш або менш подібні один до одного; тому засвоєння романо-германської культури народом, який не брав участь у її створенні, не є безумовним благом і не має ніякої безумовної моральної сили; повне, органічне засвоєння романо-германської культури (як і будь-якої чужої культури взагалі) можливе тільки при антропологічному поглинанні даного народу романо-германцями; без такого антропологічного змішування можливий тільки сурогат засвоєння культури..., народ, засвоївши сучасний стан європейської культури, стає нездатним до подальшого розвитку її й кожен нову зміну елементів цієї культури повинен знову переймати в романо-германців; при таких умовах цьому народу доводиться цілковито відмовитися від самостійної культурної творчості, жити відображеним світлом Європи, перетворитися в мавпу, яка безперервно подразнює романо-германців; внаслідок цього даний народ завжди буде «відставати» від романо-германців; таким чином, європеїзація є безумовним злом для будь-якого неромано-германського народу; з цим злом можна, а відповідно, і треба боротися всіма силами. Всі ці моменти необхідно усвідомити не зовнішнім чином, а внутрішньо. Причому, не лише усвідомити, але й відчутти, пережити й перебороти. «Завжди треба пам'ятати, що протиставляння слов'ян германцям чи туранців арійцям не дає істинного вирішення проблеми і що істинне протистояння є тільки одне: романо-германці – і всі інші народи світу, Європа і людство».

У статті «Ми і інші», опублікованій в 1925 р., М.Трубецької порівнює євразійство з більшовизмом. Мислитель стверджує: «Більшовизм є рух руйнівний, а євразійство – творчий. Обидва рухи полярно протилежні, і ніяке співробітництво між ними немислимо. Ця протилежність між більшовизмом і євразійством не випадкова, а корениться в глибинній суті обидвох рухів». М.Трубецької був переконаний, що більшовизм як руйнівна сила, обов'язково загине, а на заміну йому прийде творча сила.

Якою вона буде? Чи здатне на таку місію євразійство? Мислитель залишив без відповіді ці питання.

У статті «Російська проблема» М.Трубецької рішуче засудив можливість іноземної допомоги у відбудові Росії після кривавої громадянської війни та інтервенції. «Ті романо-германські держави, – писав він, – які нададуть Росії допомогу, золблять це, звичайно, не з філантропічних почуттів і намагатимуться поставити справу так, щоб в обмін на цю допомогу одержати Росію в якості своєї колонії. Поки-що важко передбачити, яка саме із романо-германських держав виступить в цій ролі, буде це Англія, Німеччина, Америка чи консорціум держав, який поділить Росію на «сфери впливу». З впевненістю можна сказати тільки те, що про повне інкорпорування Росії до тієї чи іншої держави, про включення її цілком в офіційний список колоніальних володінь якої-небудь держави, не може бути мови. Росія перетвориться в тінь, їй буде надана видимість самостійності... Відбудова Росії можлива тільки ціною втрати її самостійності». Висновок напрапувався один: Росія повинна відмовитися від іноземної допомоги. «Ми повинні змиритися з думкою, – констатує М.Трубецької, – що романо-германський світ зі своєю культурою – наш злісний ворог... В той же час, вповні вільні від поклоніння перед кумиром західної цивілізації, ми повинні працювати для створення самобутньої національної культури».

Особливе місце в творчій спадщині М.Трубецького посідає його праця «Погляд на російську історію не з Заходу, а зі Сходу». Пояснюючи швидкі темпи утворення Чингізханом в Євразії Великої імперії, М.Трубецької визначив кілька моментів. Їх він назвав принципами: 1) поділ людей на піддих, егоїстичних з одного боку, і тих, які свою честь ставили понад усе; 2) глибока релігійність кожного – від хана до останнього дружинника; 3) особлива повага до кочівників, які в моральному відношенні переважали підкорені ними народи; 4) відсутність догматизму і віротерпимість. За сукупністю цих принципів влада хана опиралася не на якийсь панівний клас, правлячу націю чи офіційну релігію, а на відповідний психологічний склад людей. М.Трубецької доводив, що Росія за монголо-татарських часів була провінцією великої держави. Союз, який заключив Олександр Невський з ханом, був вимушеним, бо папа Римський оголосив хрестовий похід проти православних і татар. На думку вченого, Північно-Східна Русь зробила свій перший важливий геополітичний вибір між Сходом і Заходом на користь Сходу. Звільненням в 1480 р. Русі від монголо-татарського іга відбулася заміна ординського хана московським царем з перенесенням ханської ставки в Москву.

Простеживши історичне минуле Росії, М.Трубецької закликає створити цілковито нову культуру, свою власну, неподібну на європейську цивілізацію. «Те, що сьогодні робиться в Росії, – пише він, – лише здається новим і своєрідним. Насправді це руйнування а не творення, і руйнування

це проникнуто тим же старим духом, духом Петра I, Катерини II і всієї інтелігенції XIX ст., захопленої зовнішнім виглядом європейської цивілізації і європейських ідей». Росія повинна перестати бути кривим дзеркалом європейської цивілізації і повернути своє справжнє історичне обличчя. Лише тоді вона знову стане сама собою – Росією-Євразією, свідомим носієм і правонаступником великого наслідства Чингісхана. В статті «Про істинний і неправдивий націоналізм» М.Трубецької відмічає, що істинний націоналізм полягає не в запозиченні від чужих народів чи в нав'язуванні сусідам своїх навичок і уявлень, а в істині самопізнання, добре відомою по стародавнім афоризмам «пізнай самого себе» і «будь самим собою».

Література: Трубецкой Н. Европа и человечество // Классика геополитики. XX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 33-105; Трубецкой Н. Мы и другие // Классика геополитики. XX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 106-125; Трубецкой Н. Русская проблема // Классика геополитики. XX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 126-143; Трубецкой Н. Взгляд на русскую историю не с Запада, а с Востока // Классика геополитики. XX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 144-226; Трубецкой Н. О Туранском элементе в русской культуре // Русский мир. Геополитические заметки по русской истории. – М.: Эксмо; СПб: Терра инкогнита, 2003. – С. 738-765; Петров В.Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? – М.: Вече, 2003. – С. 125-136; Сирота Н.М. Основы геополитики. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 50-51.

Устрялов Микола Васильович (1890-1938) – суспільствознавець, публіцист, видатний діяч партії кадетів. У 1916-1918 р. – приват-доцент Московського і Пермського університетів. У роки громадянської війни – голова Східного відділу ЦК партії кадетів, керівник бюро преси в уряді О.В.Колчака. Після поразки білої гвардії емігрував у Харбін, де працював професором місцевого університету (1920-1934). Після повернення в СРСР (1935) – професор економічної географії Московського інституту інженерів транспорту. В 1937 р. заарештований і засуджений за звинуваченням в антирадянській діяльності.

Свої геополітичні погляди Микола Устрялов виклав у праці «Елементи держави», в основу якої було покладено курс лекцій вченого про державу, прочитаний на юридичному факультеті Харбінського університету. До необхідних для визначення держави елементів М.Устрялов відносив територію, населення і владу. «Кожна з цих трьох ознак, – писав він, – неминуче присутня в будь-якій державі. Не може бути держави без людей, що її населяють, без території, яка її визначає, і без влади, в ній існуючій». Як і Р.Челлен, М.Устрялов вважав, що «держава... явище складне, як саме життя. Вона є форма життя, жива синтетична єдність». Р.Челлен виділяв окремі самостійні дисципліни, які вивчають державу – геополітику, етнополітику, кратополітику, екополітику,

соціополітику – «п'ять елементів однієї й тієї ж сили, п'ять пальців руки, працюючих у світі». М.Устрялов вважав, що люди залежать від землі, від земної поверхні; історичні форми витрат їх енергії в значній мірі пов'язані з географічними умовами їх існування. Вчений стверджував, що «одною з головних причин могутності Англії є характер її території: острівне становище і взаємна близькість заложей заліза і кам'яного вугілля. Загальновідома роль Нілу і його особливості в розвитку давньої єгипетської культури, Хуанхе і Янцзи в історії Китаю, Середземного моря в житті давньоєвропейських країн».

М.Устрялов розмірковував: «Відомо, скільки проблем створюють міжнародній політиці питання «природних кордонів» чи «виходу до моря» тієї чи іншої держави. Не менш цікава проблема сусідства в історії; кількість і якість сусідів має неабиякий вплив на характер народу і стиль держави. Географічна ізольованість Англії тривалий час дозволяла їй притримуватися в політиці системи «блискової ізоляції». Навпаки, несприятливе в сенсі сусідства Польщі відіграло рокову роль в її історії...». Що стосується Росії, вважає М.Устрялов, то її географічне становище «не менш самотньо відображено на її житті та культурі: сусідство з монголами, перехресний вплив сходу і заходу – хіба можна зрозуміти російську державність без врахування цих факторів?»

М.Устрялов акцентує на тісному зв'язку географії з економікою, адже не випадково говорять про політику нафти, вугілля чи заліза. На переконання автора, «в міру зростання населення і розвитку продуктивних сил для господарської самодостатності соціально-політичного організму земельна площа повинна неминуче розширятися... Як не цікавитися географією сучасному державотворцю? Яка державна політика поза геополітикою?» Однак, не варто робити упереджені висновки, що М.Устрялов перебільшував роль географічного фактору. «Не тільки географія впливає на історію, – писав він, – але і навпаки: історія на географію. Люди залежать від землі, але і земля залежить від людей. Тут взаємний зв'язок, взаємозалежність. Людина трансформує земну поверхню своїми зусиллями, своїм генієм. Вона бореться з природою, інтерпретує її, втручається в її царство, користується її законами. Вона висушує болота, рие канали, приборкує пустелі, океани і саме повітря, зводить міста, перемагає відстані. Вона культивує природу, створює її «друге обличчя», ландшафт природи перетворює в культурний ландшафт і пасивні простори в активні».

Говорячи про другу ознаку держави – населення – М.Устрялов стверджував, що «від ступеня пристосування того чи іншого народу до умов клімату залежить іноді його історична доля. Про глибокі відмінності між південним і північним людством, а також між характерами західноєвропейських, євразійських і азійських народів немало написано... Чи могли ці антропо-географічні відмінності бути відкинуті для побудови

відповідних держав?» На думку вченого, «основними факторами національної формації є мова і держава. Націю створює або спільність мови, або спільність держави, або те і інше разом... Спільність традицій, потреб, устремлінь – ось що таке нація. Спільність історичної долі, спільність спогадів, відчуття, а загалом і усвідомлена єдність волі до спільного життя. Факт спільного минулого, воля до спільного майбуття... Нація включає в себе співвітчизників як в просторі, так і в часі». На глибоке переконання М.Устрялова, нації надзвичайно динамічні, вони проходять етапи зрілості й розвитку, народ може бути нацією в меншій або в більшій мірі. Аналізуючи третю ознаку держави – владу – М.Устрялов констатував, що саме вона «перетворює людський натовп в організований народ, вносячи порядок у відносини між людьми. Це вона захищає рід людський від сумбурної анархії, від війни всіх проти всіх. Це в значній мірі завдяки їй поверхня земної кулі стає предметом планомірного впливу людини». Держава, як і людина, живе, вона перебуває в постійній динаміці.

Перу М.Устрялова належить праця «Італійський фашизм» (1928), в якій мислитель так охарактеризував Італію Беніто Муссоліні: «Культ Муссоліні – центр і пафос фашистської психології. Але під нього підводиться і теоретичний фундамент... Маса захоплюється ідеєю, перетворюючи її в пристрасть. Ідея-пристрасть стає дією, тобто життям, втіленим в особистість як центр духовного притягнення...». Подібне мало місце в гітлерівській Німеччині: «Національна диктатура – централістична: це диктатура єдиної ідеї...».

Література: Устрялов Н. Элементы государства // Классика геополитики. XX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 599-653; Устрялов Н.В. Patriotica // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 773-776; Устрялов Н.В. Итальянский фашизм // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 776-779; Устрялов Н.В. Германский национал-социализм // Антология мировой политической мысли: В 5 т. – Т. IV. Политическая мысль в России. Вторая половина XIX-XX в. – М.: Мысль, 1997. – С. 779-783.

Сувчинський Петро Петрович (1892-1985) – російський музикознавець, культуролог і публіцист. З 1920 р. перебував на еміграції, беручи участь у роботі першого євразійського збірника «Исход к Востоку» та журналу «Версты» (1926-1928). Опублікував ряд праць з історії і теорії музики. В публіцистиці звертався переважно до проблем російської історії культури. П.Сувчинський вважав, що російська культура «концентрично» відображає релігійні моральні основи міросприйняття російського народу. Криза петербурзької культури пов'язана, в першу чергу, з її «відривом» від

національного культурного ґрунту. Жовтневий переворот мислитель вважав неминучим і необхідним. Не дивлячись на трагічні випробування, які випали на долю країни, Росія, на переконання П.Сувчинського, повернеться до витоків і усвідомить унікальність культурно-історичного шляху як Євразії.

У статті «Сила слабких» (1921) П.Сувчинський, аналізуючи наслідки Жовтневого перевороту, відзначав, що «Захід швидко збагнув, як у нього на очах росте і міцнішає колишня європейська провінція, з якою неминуче доведеться вступити в боротьбу...». На думку вченого, «російська інтелігенція здавна звикла сприймати європейську культуру не в свідомості рівності, а в переконанні її переваги, обов'язковості, винятковості і правоти. Ця підпорядкованість безперечно корениться в самій суті російської природи: якщо вже визнати себе нерівним, дозволити над собою яку-небудь перевагу -- то необхідно і підпорядкуватися, змиритися, малодушно відректися від свого. Це свого роду... навіть самозрада...». Постійне співжиття з європейською та іншими культурами стало для Росії тим, що «російська інтелігенція виявилася інтернаціонально освіченою, але обезличеною». Російська інтелігенція протиставила інтереси народу та інтелігенції, велика частина якої емігрували на Захід. Ті інтелігенти, що залишилися в Росії, проникнуті ідеєю комунізму. «Але було б великою помилкою вважати, – писав П.Сувчинський, – що мечом комунізму бореться російський народ з Європою і інтелігенцією. Навпаки, комунізм – це остання личина, яку прийняла інтелігенція в своєму фатальному відстоюванні принципу врівноваженості та всезагальності». На глибоке переконання автора, «більшовицька інтернаціоналізація є тільки вольовий наслідок космополітичних блукань: спокус російського безбожного, гріховного інтелігентського духу; гріховного, бо поза Церквою не може бути праведною мрія про істину. Це рано чи пізно буде зрозуміло всім, після чого вольова (остання?) диктатура інтелігенції буде стихійно зметена. Тоді здійсниться великий заповіт Росії, здійсниться пророча її таємниця: розумний і заспокоєний народ і прозрівши інтелігенція примирливо об'єднуються під одним великим куполом Православної Церкви». Отже, як і інші представники євразійства, П.Сувчинський силу Росії бачив у її самобутності, в єдності держави, церкви і народу.

Література: Сувчинский П.П. Сила слабых // Информационно-аналитический портал – Евразийская классика / [http:// evrazia.org](http://evrazia.org).

Флоровський Георгій Васильович (1893-1979) – російський релігійний мислитель, богослов і історик. Народився в Єлисаветграді У 1916 р. закінчив історико-філологічне відділення Новоросійського університету в Одесі. В 1919 р. – приват-доцент кафедри філософії і психології, а на початку 20-х років емігрував за кордон. Проживав у Софії,

згодом в Празі. Разом з М.Трубецьким, П.Савицьким і П.Сувчинським брав участь у виданні євразійського збірника «Исход к Востоку» (1921). Після ідейного конфлікту з колишніми однодумцями, Г.Флоровський відійшов від євразійства і переїхав до Парижу (1926). Проживав у Югославії, Франції, США. Помер у Принстоні.

Особливої уваги заслуговує ґрунтовна праця Г.Флоровського «Євразійська спокуса» (1928), в якій він піддав нищівній критиці базові засади євразійства. У передмові мислитель писав, що на перших порах «євразійство намагалося бути закликком до духовного пробудження. Але самі євразійці якщо і проснулися, то для того, щоб марити наяву... Євразійство не вдалося. Замість шляху прокладено тупик. Він нікуди не веде. Необхідно повернутися до висхідної точки. І звідси, можливо, відкриються нові обрії, накреслять ся нові й вірні шляхи».

Оцінюючи наслідки російської революції, Г.Флоровський однозначно стверджує: «Необхідно зрозуміти і визнати: російська руїна має глибоке духовне коріння, це підсумок і фінал давньої і застарілої духовної кризи, хворобливого внутрішнього розпаду. Історичний обвал готувався давно і поступово. В глибинах російського буття вже давно існувала смута, що трясла російський ґрунт, виривалася на історичну поверхню і в політичних, в соціальних, і в ідеологічних судорогах і корчах. Тепер і криза, і розв'язка, і розплата. В своїх коріннях і витокх російська смута є перш за все духовним обманом і запамороченням, великим непорозумінням народної волі. В цьому полягає гріх і вина... На духовний зрив треба відповісти подвигом очищення, внутрішнього діяння і збирання... В революції відкрилася жорстока правда про Росію». Г.Флоровський не погоджувався з євразійцями в тому, що революція в повному сенсі закінчилася і завершилося виплавлення нової Росії. Насправді, «в середині Росії, в глибинах російського буття і духу, все ще продовжується смертельна боротьба...». «В євразійстві, – відзначав Г.Флоровський ще одну хибу цього руху, – знову оживає найгірша і найнебезпечніша риса старої інтелігентської психології – ділити все на «праве» і «ліве», на «благодійне» і «неблагодійне», під новими назвами «старе» і «нове», «європейське» і «євразійське». Євразійство, за своїм психологічним складом, є останній інтелігентський напрям, який сумістив у собі всі попередні пороки...». Мислитель відстежив навіть подібність євразійства і марксизму, особливо коли це стосується взаємодії органічної теорії і просвітного раціоналізму (еволюційний фаталізм і революційний пафос).

Г.Флоровський піддав критиці ідеологів євразійства за апологетику «географічних особливостей Росії». Вони, на його думку, занадто «захоплюються морфологією Росії-Євразії, і на це витрачується вся їх увага. Географічна єдність і самобутність «євразійської» території настільки вражають їх, що в їхніх уявах дійсним суб'єктом історичного

процесу і становлення є територія, навіть не народи. Тому історія російського народу і розчиняється для них в історії Євразії, як своєрідному середовищі... Щоправда, територія змінюється в історичному бутті, під «психологічним і фізичним впливом» народів, які її заселяють. Але, разом з тим, саме територія є головним фактором історичного процесу.

Євразійці, на переконання Г.Флоровського, так і не визначили межі співвідношення між Росією і Європою. «Поворот до Європи, – стверджував Г.Флоровський, – був потрібний і виправданий не технічними потребами, але єдністю релігійних завдань і походженням. В цьому живому почутті релігійної пов'язаності і спів належності Росії і Європи, як двох частин, як Сходу і Заходу, єдиного «християнського матеріалу», була вища правда старшого слов'янофільства, пізніше з такою трагічною силою і яскравістю пережита і відображена Достоевським. В такому визнанні не тільки не стирається, але вперше чітко проводиться чітка і зрозуміла межа між православною Росією і неправославною Європою...». Флоровський-оптиміст: «Віримо і знаємо, Велика Росія воскресне і відновиться тоді, і тільки тоді, коли воскреснемо, повстанемо ми в молитовній силі. Бо Росія – це ми, кожний і всі, хоча і більша вона за кожного і всіх. Адже кожний із нас в своєму подвизі збирає і творить Росію, і в своїй черствості і падінні руйнує і безчестить її. Адже кожне падіння розкладає твори мий народний дух... Ми повинні напруженням творчої волі будувати і творити нову Росію...».

Література: Флоровский Г.В. Евразийский соблазн // Библиотека «Вехи», 2003.

Савицький Петро Миколайович (1895-1968) – російський філософ, економіст, географ, один із засновників та найбільш відомих ідеологів євразійства. Народився 3 травня 1895 р. в Чернігові у дворянській сім'ї. В 1913 р. він закінчив чернігівську чоловічу гімназію і поступив на економічне відділення Петроградського політехнічного інституту. Під керівництвом професора П.Струве П.Савицький брав участь у семінарі з прикладної політичної економії. Після закінчення інституту дипломованого економіста-географа П.Савицького залишили на кафедрі історії господарського побуту для підготовки до одержання професорського звання. В 1917 р. П.Савицький на дипломатичній роботі в Норвегії. Працюючи секретарем посланника в Крістіані, він написав дисертацію «Торгівельна політика Норвегії під час війни». Не прийнявши Жовтневий переворот, він, як і його вчитель П.Струве, опинився в лавах білогвардійців, звійшовши до уряду П.Врангеля. В 1920 р. П.Савицький емігрував за кордон. З Константинополя він переїхав в Болгарію, де місцем свого осідку обрав Софію. Саме там і зародилося євразійство. В 1921 р. П.Савицький організував публікацію збірника статей «Исход к Востоку», а згодом брошури «Євразійство» (1926), «Євразійського збірника» (1929) та

збірника «Тридцять роки» (1931). П.Савицький редагував «Євразійський вісник» та «Євразійські хроніки». Піднесення нацизму та окупацію Чехословаччини П.Савицький пережив у Празі, працюючи викладачем гімназії. З приходом радянських військ у Прагу (1945), він був заарештований і засуджений в СРСР на 10 років за антирадянську діяльність. Після звільнення (1956), П.Савицький повернувся в Прагу, де залишалася його сім'я. В Чехословаччині, яка мало чим відрізнялася від СРСР, вчений не зміг знайти постійну роботу і жив за рахунок нерегулярних перекладів з чеської мови на російську і навпаки. В 1960 р. померла його дружина, а наступного року П.Савицький був знову заарештований, на цей раз чехословацькою владою. Лише завдяки активній підтримці Бертрана Рас села та інших всесвітньовідомих вчених, П.Савицький врятувався від нового ув'язнення. Однак, після перенесеної в 1967 р. операції він так і не оправився. Помер мислитель у квітні 1968 р.

У статті «Євразійство», яка носила програмний характер всього євразійського руху, П.Савицький пояснював мету і завдання очолюваного ним напрямку: «Євразійці – це представники нового початку думки і життя, це група діячів, які працюють на основі нового відношення до корінних, визначальних життя питань... Євразійці дають нове географічне і історичне розуміння Росії і всього того світу, який вони називають російським, або «євразійським». На відміну від своїх попередників, які під назвою Старого світу розуміли два материки – Європу і Азію, представники цього напрямку розрізняють ще третій – серединний материк Євразію. На глибоке переконання П.Савицького, «поняття Європи як сукупності Європи західної і східної беззмістовне і хибне».

«Росія, – писав П.Савицький, – займає головні простори земель Євразії. Той висновок, що землі її не поділяються між двома материками, але складають скоріше за все третій і самостійний материк, має не лише географічне значення. Оскільки ми надаємо поняттям Європи і Азії також деякий культурно-історичний зміст, розмірковуємо про якість конкретне коло європейських і азійсько-азійських культур, назва Євразії набуває значення окремої культурно-історичної характеристики. Назва ця вказує на те, що в культурне буття Росії... звійшли елементи різних культурних впливів Півдня, Сходу і Заходу, змішуючись, послідовно панували в світі російської культури». Південь, як правило, був представлений візантійською культурою, вплив якої на Росію був тривалим і головним. Що стосується Сходу, то він виступав головним чином у якості однієї з «азійських» рис. П.Савицький мав на увазі культуру і побут монголо-татар, які «відіграли велику і позитивну роль в утворенні великої державності російської». Захід здійснював великий вплив на Росію починаючи з XVIII ст. Отже, довівши, що на Росію впливали різні культурні цивілізації, П.Савицький підсумував, що «кваліфікація російської культури як «євразійської» більше відображає суть явища, ніж

яка-небудь інша...». На думку мислителя, «третя велика євразійська культура вийшла у визначальній мірі з історичного правонаступництва двох попередніх». Завдяки впливам азійського Сходу і європейського Заходу євразійська якість російської культури була суттєво підсилена і утверджена.

П.Савицький, характеризуючи російську культуру як євразійську, стверджував, що вона надзвичайно самобутня і неповторна. Яскравими представниками євразійства в культурі вчений вважав Гоголя, Достоєвського, Хом'якова і Леонтьєва. Однак, він не погоджувався із слов'янофілами, що слов'янство є єдиним. Так, поляки і чехи відносяться до західного «європейського» світу, а приналежність болгар, сербів, хорватів і словенців визначиться згодом. Якщо слов'янофіли не змогли дати відповідь на кардинальні питання історичного розвитку, то «формула євразійства враховує неможливість з'ясувати і визначити минулу, теперішню і майбутню культурну самобутність Росії переважно зведенням до поняття слов'янства; вона вказує – як на джерело такої самобутності – на співіснування в російській культурі європейських і азійсько-азійських елементів».

П.Савицький запропонував власну концепцію, яка «знаменувала собою рішучу відмову від культурно-історичного «європоцентризму»; відмову, яка витікала не з емоційних переживань, але з визначених наукових і філософських передумов. Однією з останніх є заперечення універсального сприйняття культури, яка панує в новітніх європейських поняттях. Саме ця універсальність сприйняття змушує європейців огульно кваліфікувати одні народи як «культурні», а інші як «некультурні». Мислитель категорично не погоджувався з такою типологією, бо «чітко визначити, чого досягло кожне культурне середовище, можна тільки при допомозі розкладеного по галузях розгляду культури. Культурне середовище, яке нижче стоїть в одних галузях культури, може виявитися значно вищим в інших».

П.Савицький стверджував, що не існує універсального прогресу. Заперечував він також сприйняття російської революції як віяння європейських «нових ідей». «З досвіду комуністичної революції, – констатував учений, – витікає для свідомості євразійців деяка істина, одночасно стара і нова: здорове соціальне співжиття може бути засноване тільки на нерозривному зв'язку людини з Богом, релігією; безрелігійне співжиття, безрелігійна державність повинні бути відкинуті...». Враховуючи, що євразійці православні, то тільки «Православна Церква є тим світочем, який їм світить».

Ґрунтовною у всіх відношеннях є праця П.Савицького «Географічні і геополітичні основи євразійства». Як і в попередній, вчений знову переконує, що «Росія має набагато більше підстав, ніж Китай, називатися «Серединною державою»... Європа для Росії є не більше ніж півострів

Старого материка, що лежить на захід від її кордонів, Росія на цьому материкау займає основний його простір...». «Росія – Євразія, – ствердує П.Савицький, – є центром Старого Світу. Відстороніть цей центр і всі його решта частин – все це система материкових окраїн (Європа, Передня Азія, Іран, Індія, Індокитай, Китай, Японія) перетворяться ніби в «розсипану храмину». Цей світ, що пролягає на схід від кордонів Європи і на північ від «класичної» Азії, є та ланка, яка зливає в єдине їх всіх. Це очевидно сьогодні, це буде ще відчутніше в майбутньому». Простеживши історичне минуле народів, П.Савицький підсумував, що «силою незаперечних фактів російський світ покликаний до об'єднуючої ролі в межах Старого Світу. Лише в тій мірі, в якій Росія – Євразія виконує це своє покликання, може перетворитися і перетворюється в органічне ціле вся сукупність різноманітних культур Старого материка, зникає протилежність між Сходом і Заходом...». Для Старого світу «культури Сходу не менш важливі, ніж культури Заходу...».

Особливість російської геополітики і культури полягає в рівномірності свого спрямування як на Захід, так і на Схід. П.Савицький ці напрями називає «двома рівноправними фронтами – західним і південно-східним». Заявляючи, що Росія не є ні Азією, ні Європою, але становить собою особливий географічний світ, П.Савицький аргументує: «Західні, південні і південно-східні окраїни старого материка відрізняються як суттєвою порізанистю свого узбережжя, так і різномайттям форм рельєфу». Це не можна сказати про Росію – Євразію, яка складається із трьох рівнин (біломорсько-кавказької, західносибірської і туркестанської). Лісові місцевості змінюються степовими і пустельними областями та тундровими районами. Особливістю російської території є також широка протяжність гірських хребтів, окремі з яких (хребти на північній окраїні Тибету, Ін-Шань, поблизу Великої китайської стіни) оточують з півдня рівнину, зайняту пустелею Гобі, яка, в свою чергу, сполучається з Туркестанською рівниною через посередництво Джунгарських воріт. І східна і західна окраїни материка (Далекий Схід і Європа) є лісними областями, чого не можна сказати про серединний світ – область степової і пустельної смуги, що протягується від Карпат до Хінгана. Цей світ євразійці й називають Євразією. П.Савицький акцентує, що цю територію не варто асоціювати з «Старою Євразією» О.Гумбольдта, що охоплює увесь Старий материк.

П.Савицький вважає, що Євразія завжди відіграла об'єднуючу роль у Старому Світі. Цю традицію Росія повинна перейняти, однак рішуче відмовитись від попередніх методів – насильства і війни. В сучасних умовах мова може йти лише про шляхи культурної творчості та співробітництва. Призначення євразійських народів – своїм прикладом повернути на ці шляхи всі інші народи світу.

У статті «Геополітичні замітки по російській історії» П.Савицький, як і його попередник Г.Вернадський, вводить історію Золотої Орди в межі

російської історії. «Велике століття Золотої Орди може посперечатися з будь-яким в історії інших народів і країн, особливо якщо ми пригадаємо, що Золота Орда є лише частиною того цілого, в центрі та інших частинах якого діяли і Чингіз, і його полководці, і наступні великі хани XII ст., серед яких немало величних фігур». П.Савицький виділяє два етапи монгольського «відродження»: 1) тимуровий (кінець XIV- початок XV ст.) і 2) кримсько-османський (XV-XVIII ст.). Ідеалізуючи перебування руських земель у складі монголо-татарської держави, П.Савицький заперечує прогрес в часи Литовсько-польської держави. Його міркування однозначні: «Разючий контраст між долями руської культури, з одного боку, в умовах монгольського і, з другого боку, литовсько-польського панування. В умовах першого був підготовлений культурний розквіт Московської Русі XV-XVI століть. В умовах другого культура руського племені, що потрапила під литовсько-польську владу, врешті-решт майже зникла з поверхні історичного життя». Головна причина такого стану справ полягала в несприйнятті росіянами латинства, а останнє було нездатним до об'єднавчої місії.

Наприкінці XV ст. виокремилися головні риси геополітичного становища Москви, які мали суттєвий вплив на подальший хід історії. В захисті кордонів Русі від степу і Заходу, на думку П.Савицького, велику роль відіграли захисні лінії, спорудження яких вчений поділив на окремі етапи: 1) укріплені лінії в межах лісостепу (XVI-XVII ст.); 2) укріплені лінії в межах степу (від 1720 до 1840 р.); 3) укріплені лінії в межах пустелі (від 1840 р.). На думку П.Савицького, «Євразія як географічний світ якби створений для утворення єдиної держави. Але лише в конкретному історичному процесі реалізується ця єдність. До кінця XIX ст. в загальних рисах завершився процес створення Росії – Євразії як геополітичної єдності». В останні роки, на жаль, стверджує П.Савицький, «Росія – Євразія вступила в смугу «мутації»... Всі історичні цінності піддаються перегляду і переоцінці. Одні відпадають, інші одержують нове обґрунтування. Зароджується нове. «Мутація» ще не завершилася, але вона не перерве генетичної лінії, яка простягається з глибини віків. А тому, як було в минулому, так і залишається в сучасному: ключ до розуміння сучасності в значній мірі лежить у пізнанні історичному. Цим визначається життєвий інтерес вивчення як зовнішньої рамки, так і внутрішніх рушійних сил історичного процесу Росії – Євразії».

Оцінюючи внесок П.Савицького в розвиток геополітики, російський вчений В.Петров відзначав: «Порівняння ідей російських євразійців з теоріями німецьких геополітиків-континенталістів (Хаусхофер, Шмітт та ін.), які також намагалися побудувати власну геополітичну теорію як антитезу стратегії «Морської Сили», доводить, що в німців у цьому напрямі пройдено лише половину шляху, а в росіян (в першу чергу, в Савицького) ми маємо справу із завершеною і повноцінною картиною світу».

Література: Савицкий П. Евразийство // Классика геополитики. XX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 655-676; Савицкий П. Географические и геополитические основы евразийства // Классика геополитики. XX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 677-687; Савицкий П. Степь и оседлость // Классика геополитики. XX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 688-698; Савицкий П. Геополитические заметки по русской истории // Русский мир. Геополитические заметки по русской истории. – М.: Эксмо; СПб: Терра инкогнита, 2003. – С. 823-859; Петров В.Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? – М.: Вече, 2003. – С. 137-145; Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 215-220; Великие мыслители XX века / Автор-составитель Алина Логрус. – М.: Мартин, 2002. – С. 289-295; Сирота Н.М. Основы геополитики. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 51-52.

Гумільов Лев Миколайович (1912-1992) – російський філософ, етнолог, історик і географ. Народився 1 жовтня 1912 р. в Царському Селі в сім'ї визначних російських поетів Миколи Гумільова і Анни Ахматової. Після розстрілу батька, звинуваченого в контрреволюційній діяльності, Лев Гумільов виховувався бабкою по батьківській лінії та тіткою в с.Слепньові. Там закінчив дев'ять класів місцевої школи, а в 1929 р. переїхав до матері в Ленінград, де завершив середню школу (1930). Вже в 1931 р. юнак взяв участь в геологічній експедиції на Памірі. Згодом він – учасник археологічної експедиції в Криму, яка досліджувала палеолітичну стоянку Аджі-Коба. В. 1934 р. Л.Гумільов поступив на східне відділення історичного факультету Ленінградського університету, в якому на той час викладав академік Євген Тарле. Після арештів 1933 і 1935 рр., Л.Гумільова відрахували з університету. Лише в 1937 р. йому вдалося відновитися, але в січні 1938 р. Л.Гумільова заарештували знову, на цей раз «за батька», і ув'язнили на п'ять років. Покарання він відбував у Норильську (1938-1943). Лише після довготривалих клопотань Л.Гумільов одержав дозвіл відправитися добровольцем на фронт. Війну закінчив у Берліні. В 1946 р., склавши всі десять державних іспитів за повний курс університету, він за один рік закінчив 4 і 5 курси, одержавши диплом зі спеціалізації по історії хунну і стародавніх монголів. Того ж року поступив до аспірантури Ленінградського відділення Інституту Схodosнавства АН СРСР. Не провчившись і року, Л.Гумільов був відрахований з аспірантури нібито «за невідповідність філологічної підготовки вибраній спеціальності», а фактично, знову «за батьків». Після тривалих пошуків роботи, Л.Гумільова нарешті зарахували на посаду бібліотекаря в ленінградську міську психіатричну лікарню. В 1948 р. він зумів захистити кандидатську дисертацію з історії першого тюркського каганату, але через арешт 1948 р., диплому так і не одержав. На цей раз його вислали в концтабір поблизу Караганди – другої столиці ГУЛАГу. Через деякий час Л.Гумільова перевели в Кузбас, а згодом до Омської в'язниці. Лише в 1956 р., після XX

з'їзду КПРС, який засудив культ особи Й.Сталіна, Л.Гумільов вийшов на волю і був реабілітований «за відсутністю складу злочину». Працював у бібліотеці Ермітажу, завершуючи роботу над докторською дисертацією про стародавніх тюрків, яку успішно захистив у 1967 р. До виходу на пенсію в 1986 р. Л.Гумільов працював у науково-дослідному інституті географії Ленінградського університету. Опублікував сотні праць, серед яких ґрунтовні книги «Етногенез і біосфера Землі», «Стародавня Русь і Великий степ», «Географія етносу в історичний період», «Кінець і знову початок» та ряд інших.

Автори ґрунтовної праці «Філософія політики» (Київ, 2002) відзначали, що в «рамках розробленої Гумільовим на методологічних засадах не стільки філософії, скільки – загальнонаукового системного аналізу та методології природничих наук (передусім біології й географії) теорії етногенезу вихідне поняття етносу тлумачиться двоюко – як а) соціоісторичне утворення; б) елемент внутрішнього середовища та обставин господарської життєдіяльності. Тому етногенез розглядається Гумільовим як нелінійний, поліцентричний, поліморфний і багатоваріантний процес виникнення, розвитку, занепаду і вмирання внутривидових локалізованих в просторі-часі формоутворень (субетносів, етносів та суперетносів), поява, своєрідність та існування яких зумовлюється поєднанням хорологічних (ландшафтних, біологічних й історичних) чинників. В якості природних явищ етноси, за Гумільовим, входять до глобальних динамічних систем, етноценозів, до складу яких крім людей, належать культурні рослини і свійські тварини, предмети природи і культури, природні й штучні ландшафти тощо. Мозаїчним є й «тіло» кожного з етносів, яке складають, як правило, різноманітні субетнічні угруповання, соціально-правові корпорації, стани тощо. Водночас етноси утворюють і масштабні системи – суперетноси, які можуть перебувати між собою в своєрідних опозиціях («Північ»-«Південь», «Схід»-«Захід», «Світ Ісламу»-«Християнський Світ» тощо).

Л.Гумільов вважав, що розвиток будь-якого етносу проходить у визначеному просторі, з визначеним ландшафтом, кліматом, рослинністю і ґрунтом. Але головним досягненням вченого, ядром його теорії стала концепція пасіонарності. Її він розглядає як ознаку, яка виникає в того чи іншого етносу внаслідок пасіонарного поштовху. Його створюють пасіонарії – люди, що володіють підвищеним потягом до діяльності. Пасіонарії підкорюють сусідні племена, здійснюють тривалі й далекі походи, створюють великі імперії (Олександр Македонський, Чингізхан, Наполеон). Кожний етнос після пасіонарного поштовху проходить у своєму розвитку окремі фази: піднесення (акматична фаза) – коли виділяється найбільша кількість етнічної енергії, яка виражається в устремліннях до успіху, перемогу, в разі пригнічення до опору. Як правило, вона закінчується громадянською війною; надлому – різке

зниження пасіонарності, яке проявляється в розсіюванні енергії; інерції – коли етнос існує завдяки виробленим раніше цінностям; обскурації – коли в суспільстві домінують субпасіонарії – люди з пониженою пасіонарністю; при меморіальній фазі етнос зберігає тільки туманні уявлення про свою колишню героїчну історію.

На глибоке переконання Л.Гумільова, Київська і Московська Русь – два різні потоки російської історії, які відповідно орієнтувалися на Візантію та Монгольську імперію. Що стосується другого потоку, то в ньому пасіонарний поштовх пройшов кілька фаз: піднесення (1200-1500), коли сформувався російський суперетнос і об'єднання Великоросії; акматична фаза (1500-1800), коли Москва об'єднала під своєю владою інші євразійські народи; фаза надлому (1800-2000), яка характеризувалася нарощуванням внутрішніх конфліктів. Після 2000 р., по Гумільову, Росія вступила в інерційну фазу, в якій пасіонарство вичерпалося, а субпасіонарії живуть спокійно, насолоджуючись благами цивілізації.

Л.Гумільов виділяє три основні форми контактів етносів: 1) симбіоз – співіснування етносів, при якому кожний із них займає свою екологічну нішу, свій ландшафт, повністю зберігає свою самобутність; 2) ксенія – співвідношення, при якому один етнос – «гість», інший – «господар». Коли «гість» (наприклад, німці Поволжя в Росії) починають втрачати свою ізольованість, проявляють активність, він частіше за все починає перетворюватися в химеру; 3) химера – об'єднання неможливого. В цих умовах неминучими є антагонізм, руїна, проливається кров, гине один або й обидва етноси (наприклад, євреї).

Російський вчений Микола Мироненко, оцінюючи роль Л.Гумільова в розвитку російської геополітики, відзначав: «Хоча сам Гумільов в своїх працях геополітичні теми безпосередньо не піднімав, його теорія етногенезу і етнічних циклів має глибокий геополітичний зміст для формування російської геополітичної науки. Гумільов довів до кульмінації ідею старих євразійців (того ж Савицького) про те, що росіяни – це не просто вітка східних слов'ян, а особливий етнос, який сформувався на основі тюрко-слов'янського злиття. Татаро-монголи в його концепції виступають не в якості пригноблених, а в ролі захисників російської держави від католицької агресії Європи». Валентин Дергачов, який вважає Л.Гумільова «останнім євразійцем», на сторінках своєї праці наводить євразійський заповіт мислителя: «Треба шукати не стільки ворогів – їх і так багато, а треба шукати друзів, це найбільша цінність в житті» і «якщо Росія буде врятована, то тільки як євразійська держава і тільки через євразійство».

Література: Петров В.Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? – М.: Вече, 2003. – С. 158-166; Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 326-329; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 165-167; Великие

мыслители XX века / Автор-составитель Алиса Логрус. – М.: Мартин, 2002. – С. 128-135; Кудряченко А.И., Рудич Ф.М., Храмов В.О. Геополитика. – К., 2004. – С. 43-45; Нартов Н.А. Геополитика. – М.: ЮНИТИ, 2000. – С. 114-128.

Дугін Олександр Гельсвич (р.н. 1962) – російський геополітик. Народився в Москві у сім'ї військового службовця. Після закінчення Московського університету працював редактором видавничого центру «ЕОН» (1988-1991), головним редактором альманаху «Мишій Ангел» (1990), головним редактором журналу «Елементи» (1991), головою історико-релігійної асоціації «Арктогея» (1991), автором і ведучим Радіо 101-FM (1996-1997), автором і ведучим «Геополітичного огляду» (1997-1999), радником голови Державної Думи (1998), редактором «Нового Університету» в Москві (1998), головою секції «Центр геополітичних експертиз» експертно-консультативної ради з проблем національної безпеки при голові Державної Думи (1999). В 2001 р. О.Дугін обраний членом політради загальноросійського суспільно-політичного руху «Євразія», а в 2002-2004 рр. – лідер політичної партії «Євразія». В листопаді 2003 р. обраний лідером Міжнародного «Євразійського Руху».

Перу О.Дугіна належить майже 40 книг, опублікованих в Росії та за кордоном: «Шляхи абсолюту» (1991), «Гіперборейська теорія» (1993), «Конспірологія» (1993), «Консервативна революція» (1994), «Містерії Євразії» (1996), «Основи геополітики» (1996, 1997, 1998, 2000), «Тампліери пролетаріату» (1997), «Кінець світу» (1997), «Наш шлях» (1998), «Євразійський шлях» (2002), «Основи Євразійства» (2002), «Філософія політики» (2004), «Проект Євразія» (2004) та ін.

На думку сучасного геополітика Б.Ісаєва, політична платформа євразійського руху Олександра Дугіна включає в себе наступні складові: ідеократію (обов'язок кожного громадянина і держави в цілому служити вищій духовній меті); євразійський відбір, який впливає з особливих ландшафтних умов Євразії і передбачає колективну відповідальність, взаємодопомогу, аскетизм, волю тощо; демотію, яка не копіює норми ліберальної демократії, що є шкідливими, а не виключає ієрархії й перегукується з «євразійським авторитаризмом». Необхідно погодитися з Б.Ісаєвим, що «геополітичні розробки, яким в 1990 р. Дугін приділяв так багато уваги, в наш час відійшли на другий план, головне місце в його творчості займає розробка ідеології неосєвразійства, а євразійська геополітика бачиться ним як складова євразійської ідеології». Даючи оцінку сучасному етапу євразійського руху, О.Дугін стверджує: «Сьогоднішній стан євразійства на мій погляд оптимальний. Ми маємо в сучасному російському суспільстві майже монополію на ідеологію. Решта рухів, груп і сил сповідують або фрагментарні світогляди, або щось застаріле, або взагалі марять. Партії взагалі стали додатками до

адміністративного апарату й ніякого інтелектуального життя в них нема. Євразійство ж, навпаки, займає нові й нові рубежі. Ми поза конкуренцією».

Література: Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 329-334; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 163-164;

Жириновський Володимир Вольфович (р.н. 1946) – російський політик, доктор філософських наук, лідер Ліберально-демократичної партії Росії. Народився в Алма-Аті в сім'ї юриста. З відзнакою закінчив Інститут східних мов при Московському державному університеті (1970) і вечірнє відділення юридичного факультету (1977). В грудні 1989 р. В.Жириновський був одним з ініціаторів створення ЛДП, а в 1990 р. обраний її головою. Балотувався на виборах президента РСФРР (1991, 1996). Очолює фракцію в Державній Думі Росії. В.Жириновський – автор книг «Про долю Росії» (1993), «Останній кидок на Південь» (1994), «Останній вагон на Північ» (1995), «Звичайний мондіалізм» (1998), «Геополітика і російське питання» (1998). Головними ознаками геополітичного становища в країнах близького зарубіжжя В.Жириновський вважає наступні: соціально-політична неоднорідність держав, які виникли в пострадянський час, що ускладнює їх відносини з Росією; політична нестабільність, яка може привести до встановлення авторитарних режимів; формування нових центрів сили, одним з яких він вважає Україну; спроби окремих держав скористатися слабкістю Росії; незначний вплив Росії на врегулювання військово-політичних криз в близькому зарубіжжі. В.Жириновський вважає, що світ має бути поділений на наступні регіони, кожен з яких має свої сфери впливу: США і Латинська Америка, Західна Європа і Африка, Росія і Південна Азія (з виходом до Індійського океану), Китай, Японія і Океанія.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 334-338;

Івашов Леонід Григорович (р.н. 1943) – російський геополітик і геостратег. Народився 31 серпня в Киргизії. В 1964 р. закінчив Ташкентське вище загальновійськове командне училище і Військову академію ім. М.В.Фрунзе. Службу проходив у Туркестанському, Прикарпатському, Московському військових округах, в Німеччині, центральному апараті Міністерства оборони. Л.Івашов – доктор історичних наук, професор, віце-президент Академії геополітичних наук, генерал-полковник. В 1992-1996 рр. – секретар Ради міністрів оборони країни-учасниць СНД. Після звільнення в запас (2002) Л.Івашов активно включився в політику, очолив суспільно-політичний рух «Державний союз Росії». На думських виборах 2003 р. виступив одним із лідерів виборчого

об'єднання «Велика Росія – Євразійський союз». Оpubлікував понад 400 наукових праць, серед яких монографії «Росія і світ в новому тисячолітті» (2000) та «Росія чи Московія? Геополітичний вимір національної безпеки Росії» (2002).

Леонід Івашов запропонував власну концепцію «нової геополітичної моделі світу», яка полягає в наступному: з перетворенням європейської політики в єдиний взаємопов'язаний комплекс на європейському континенті склалася своєрідна рівновага центрів сили, які поділили світ на сфери впливу; головним фактором, які трансформували одну систему світопорядку в іншу, спочатку були великі війни, згодом і невійськові засоби; у міжвоєнні періоди в якості системоутворюючого фактору виступало утвердження «справедливого світового порядку»; біполярний світ, який виник після Другої світової війни, виявився достатньо стійким, однак розпад СРСР призвів до встановлення монополії США. На глибоке переконання вченого, США не в змозі утримати світову гегемонію; майбутнє світової системи полягає в поверненні до більш стійкої біполярності. При цьому місце другого полюсу все впевненіше займає Китай.

Характеризуючи сучасне геополітичне становище, Л.Івашов стверджує, що між Росією і Заходом сформувався подвійний буферний пояс із колишніх соціалістичних країн (Польща, Чехія, Угорщина, Румунія, Болгарія) і колишніх республік СРСР (Естонія, Литва, Латвія, Білорусія, Україна, Молдова). Як і інші російські геополітики, він вважає, що особливо негативно впливає на сучасний розвиток Росії з геополітичної точки зору становище України. Остання, на думку Л.Івашова, виявилася поділеною на Північно-Західну Україну (Галичина, Північна Буковина, Закарпаття), яка схиляється перед Європою, та Південну Україну, населення якої віддає перевагу Росії. В боротьбу за геополітичний вакуум, який виник в Закавказзі та Середній Азії, включилися Туреччина, Іран, країни Близького і Середнього Сходу, США. Л.Івашов, не дивлячись на той факт, що Туркменістан, Узбекистан та Киргизія поступово відходять від Росії, саме остання в майбутньому відіграватиме роль домінуючого центру в цьому регіоні. В монографії «Росія чи Московія?» Л.Івашов визнає, що «в системі геополітичних процесів центральне місце займає глобалізація. Процеси глобалізації носять суперечливий характер: окремі країни одержують суттєві переваги в розвитку, інші – все більше скочуються на узбіччя історії. Жодна країна сьогодні не може ухилитися від глобалізації, однак кожна держава повинна віднайти адекватну відповідь на глобальні виклики і небезпеки». Дослідник впевнений, що «активне включення в процеси інтеграції і регіоналізації можуть вважатися ефективною мірою на шляху подолання негативних тенденцій, викликаємих глобалізацією». Якою буде нова геополітична структура світу в епоху глобалізації, на думку Л.Івашова, залежить і від Росії, від того, наскільки

швидко вона вийде з кризи і посяде гідне місце на Євразійському континенті та у світі в цілому.

Література: Івапов Л.Г. Россия или Московия? Геополитическое измерение национальной безопасности России. – М.: Эксмо, 2002; Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 338-342;

Зюганов Генадій Андрійович (р.н. 1944) – російський політичний діяч і геополітик. Народився в с.Мимрино Орловської області Росії. Закінчив фізико-математичний факультет Орловського педінституту (1969), тривалий час працював на комсомольській і партійній роботі. В 1990 р. обраний секретарем компартії РСФРР, а в 1997 р. – головою Комуністичної партії Російської Федерації. Балотувався на виборах президента Росії (1996, 2000). Генадій Зюганов – доктор філософських наук, автор понад 150 праць з філософії та геополітики, серед яких заслуговують на увагу книги «Держава», «Вірю в Росію», «Моя Росія», «Росія і сучасний світ». На думку вченого, Європа символізує морську могутність, а Росія – сухопутну. Звідси автор робить висновок, що геополітичні інтереси Росії та Європи протилежні. Враховуючи той факт, що Росія має безпосередні виходи до Північного льодовитого, Тихого і Атлантичного океанів, до Балтійського, Чорного і Каспійського морів, то не виникає сумнівів, що Росія не тільки морська держава, але й велика морська держава, з якою необхідно рахуватися. Разом з тим, Г.Зюганов нехтує відомими фактами, що останнім часом Захід суттєво просунувся вперед у космонавтиці, в розвитку комунікацій та інформаційній сфері. Головними викликами Росії в ХХІ ст., на переконання Г.Зюганова, будуть військовий, сировинний, екологічний, ліберально-демократичний, демографічний, економічно-технологічний і духовний.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 342-345;

Кисельов Сергій Георгійович (р.н. 1956) – сучасний російський геополітик, автор монографії «Головний інстинкт цивілізацій і геополітичні виклики Росії» (2002). Ввів поняття геодивілізації, під яким розуміє історико-культурне утворення, спільність людей, об'єднаних державами за фундаментальними ціннісними основами. Вчений твердить, що кожній геодивілізації притаманний певний головний інстинкт чи «властивості локальної цивілізації». Цей головний інстинкт є важливим стимулом геодивілізаційної активності й еволюції. Розглядаючи геодивілізаційні виклики Росії, С.Кисельов розрізняє три головні: на Заході (із західною геодивілізацією), на Півдні (з ісламською цивілізацією) і на Сході (з конфуціансько-буддистською і японською цивілізаціями).

Сучасний російський геополітик Б.Ісаєв високо оцінює внесок С.Кисельова в уточнення складу геодивілізацій. Так, до складу Західної геодивілізації С.Кисельов вклучає США, Канаду, всі країни Західної і

Центральної Європи за винятком тих, які ввійшли до православної цивілізації (всього 32 країни). Україна та ще 11 країн складають православну цивілізацію. 44 країни Балканської Європи, Центральної, Південно-Східної Азії, Близького Сходу і Північної Африки ввійшли до ісламської цивілізації. 12 країн Південно-Східної Азії становлять конфуціансько-буддистську цивілізацію, дві країни – Індія і Непал – індуїстську, 27 держав Латинської Америки – латиноамериканську локальну цивілізацію, 12 країн Чорної Африки утворюють африканську цивілізацію. Росію і Японію С.Кисельов виділив як окремі цивілізації. Недоліком такої типології геочивілізацій є те, що державні кордони не завжди співпадають з етнічними і релігійними. До того ж майже 4 тисячі етносів не вписуються в жодну із запропонованих автором цивілізацій. В тій же Росії, яку автор відніс до окремої цивілізації, проживає велика кількість людей, що є носіями інших цивілізацій.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 353-357;

Сорокін Костянтин Едуардович (р.н. 1959) – російський історик і геополітик. Народився в Москві. Закінчив факультет журналістики Московського державного інституту міжнародних відносин (1981), аспірантуру і захистив кандидатську дисертацію в Інституті США і Канади РАН. Працював у Центрі вивчення проблем безпеки і роззброєння Стенфордського університету (Каліфорнія, США) (1993-1994), а згодом – директором Центру геополітичних досліджень Інституту Європи РАН. Оpubлікував монографії «Геополітика сучасності і геостратегія Росії» та «Національний інтерес». Висвітлюючи проблематику стану сучасної геополітики, К.Сорокін виділяє чотири пріоритети її розвитку: 1) розширення і збагачення предметної частини цієї дисципліни; 2) врахування нових факторів при оцінці геополітичної картини світу (економічний, військово-технічний, інформаційний, науковий фактори); 3) зменшення впливу деяких характеристик ландшафту (великих просторів, лісів, гір, степів, річок тощо); 4) загострюються глобальні проблеми людства (демографічний вибух, голод).

Говорячи про головні риси сучасного світу, К.Сорокін виділяє наступні: багатополюсність; конфліктність; зростання ролі ризику, раптовості в міжнародних відносинах; з'являються нові можливості для маневрування у міжнародних відносинах. Виходячи з вищенаведеного, класичне твердження геополітики про протиставлення хартленда всьому світу, на думку вченого, в сучасних умовах не витримують ніякої критики. Що стосується місця Росії в сучасних геополітичних відносинах, то їй К.Сорокін відводить роль трансрегіональної держави. Головними напрямками геостратегії Росії вчений вважає зовнішньополітичну діяльність у близькому, середньому і далекому зарубіжжі.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 364-369;

Гаджієв Камалудін Сераждинович (р.н. 1940) – російський історик, політолог і геополітик. Доктор історичних наук, професор Московського державного інституту міжнародних відносин. Основні напрями досліджень – геополітика і геополітичний аналіз сучасних міжнародних проблем, політична філософія, політичні системи і політичні процеси, політична культура, головні ідеологічні течії сучасності. Особливої уваги заслуговують монографії та посібники К.Гаджієва «Вступ до політичної науки» (1996, 1997), «Геополітика» (1997), «Політична філософія» (1999), «Геополітика Кавказу» (2001, 2003), «Політологія» (2002), «Вступ до політичної філософії» (2002), «Вступ до геополітики» (2002) та ін.

У ХХ столітті, вважає К.Гаджієв, світовий порядок зазнав суттєвих змін, основними з яких є наступні: відбувся безпрецедентний прогрес в науці, техніці й технологіях; продовжується процес розповсюдження ринкової економіки і ліберальної демократії; розпад держав-імперій і колоніальних імперій; поява зброї масового знищення і жорстоких тиранічних режимів – фашистського, нацистського і більшовицького; завершення освоєння світового простору і об'єднання світу; залучення всіх держав незалежно від їх ваги і впливу до світової політики. Сучасна геополітика, на думку К.Гаджієва, є складовою політичної науки, але має власний предмет дослідження. Що стосується конкретного внеску вченого в розвиток геополітики, то проблематика його досліджень вражає: аналіз сучасного світопорядку, трансформація біполярної в багатополлярну світову систему, трансформація євроцентристського в полі центристський світ, формування єдиного світового географічного та інформаційно-телекомунікаційного простору, інтеграція економічних систем країн, що розвиваються в світову економіку, особливості процесів глобалізації тощо. К.Гаджієв стверджує, що біполярний світ розпався, а новий поліполярний перебуває в процесі формування. Ситуацію, яка склалася, К.Гаджієв характеризує терміном «турбуленція», для якого характерні непередбачувана динаміка, поява нових знань, технологій і комунікацій.

В монографії «Геополітика Кавказу» К.Гаджієв переконливо довів, що «протягом всієї історії кавказькі народи відчували різноманітні впливи з усіх боків – як зі Сходу, так із Заходу, як з Півдня, так з Півночі. Але всмоктуючи ці чужоземні впливи і по-своєму переробляючи їх, Кавказ не втратив своєї специфіки, можливо, навіть більше посилив її. Здається, ми маємо право говорити про кавказьке культурно-історичне співтовариство, яке характеризується наявністю багатьох і взаємопов'язаних, і в деяких аспектах суперечливих, і навіть конфліктних одна з одною субкультур. Кожна з них включає безліч груп з власною, специфічною тільки для неї індивідуальністю. В цьому плані воно відрізняється від близькосхідного чи центральноазіатського культурно-історичного співтовариства і, ймовірно, його слід характеризувати скоріше як фрагментарне і конфліктне, ніж як

єдине і цілісне. На відміну від західної християнської, яка базується на єдиній для неї історико-культурній і релігійній інфраструктурі, багатоманіття і розриви коріняться в самій інфраструктурі кавказького культурно-цивілізаційного кола. Цим, ймовірно, в значній мірі визначається перевага в регіоні конфліктних, центр обіжних, дезінтеграційних і сепаратистських початків над потягом до консенсусу, інтеграції». К.Гаджієв вперше в Росії здійснив спробу комплексного дослідження важливих геополітичних проблем сучасності: становлення незалежних держав Закавказзя і стратегія зовнішньої політики Росії на пострадянському просторі (статус Каспійського моря, нафта і газ, каспійські трубопроводи); національна безпека Росії та її відносини з країнами регіону і сусідніми з ними країнами (Іраном, Туреччиною). Вчений проаналізував питання ідеології і релігії (націоналізм і іслам), їх вплив на політику держав.

Література: Гаджієв К.С. Геополітика. – М.: Международные отношения, 1997; Гаджієв К.С. Введение в геополитику. – М.: Логос, 2002; Гаджієв К.С. Геополітика Кавказа. – М.: Международные отношения, 2001; Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 345-349;

Уткін Анатолій Іванович (р.н. 1944) – російський письменник і публіцист, футуролог, політолог, геополітик. Доктор історичних наук (1982). Народився 4 лютого в м.Балаково Саратовської області Росії. В 1968 р. закінчив історичний факультет Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова. Має загальноросійське та міжнародне визнання в якості експерта зовнішньої політики США. Анатолій Уткін – автор 21 монографії, співавтор численних колективних праць. Опублікував понад 150 статей на різних мовах у провідних наукових журналах і періодичних виданнях. Викладав у Босфорському інституті (Стамбул, 1991-1993), в Еколь Нормаль Суперіор (Париж, 1993-1994), в Колумбійському університеті (Нью-Йорк, 1998). Є радником Комітету з міжнародних справ Державної Думи. Геополітичні погляди виклав у ґрунтовній монографії «Світовий порядок ХХІ століття» (2001).

На думку А.Уткіна, сучасний перехідний процес, що приводить до глобальних змін, визначають сім факторів: 1) реалізація геополітичної могутності США – переможця в «холодній війні», що створює моноцентричну картину світу; 2) бурхливе зростання економіки в індустріальному трикутнику (Північна Америка, Західна Європа, Східна Азія); 3) руйнівний хаос, який виникає в результаті ослаблення держав-націй і зміцнення недержавних організацій; 4) звернення держав до нової ідентичності, яка базується на поверненні до традицій, релігії тощо; 5) поляризація бідної більшості й благоденствующої меншості; 6) демографічний вибух; 7) розвиток науки, який прискорює ріст виробництва і створює зброю глобального знищення.

А.Уткін вважає, що одно полярний світ невдовзі буде змінений на біполярний. Для того, щоб це відбулося, існують п'ять можливостей: відхід Західної Європи від США і об'єднання її з Росією; Американо-європейському полюсу протистоятиме китайсько-японський; зближення Росії й Китаю на противагу США; союз Західної Європи з Китаєм; зближення Західної Європи і Японії. Три останні варіанти, на думку А.Уткіна, досить проблематичні. До середини ХХІ ст. новими центрами сили, крім США, можуть стати Китай, об'єднана Європа, Росія, Японія і Індія. Сучасну ситуацію відносин Росії та Заходу А.Уткін відображає в трьох сценаріях: утворення єдиної політичної і соціально-економічної системи; зближення по осі «Париж – Берлін – Варшава – Москва»; третій шлях Росії доведеться вибрати, якщо будуть заблоковані перші два – шлях в себе і на Схід. Це шлях самозабезпечення і розвитку відносно з південними і східними сусідами.

Стратегія США на ХХІ століття полягає в тому, щоб, по-перше, зберегти лідируючі глобальні позиції країни, закріпити місце головного учасника науково-технічної революції, яка контролює сили в Північній Атлантиці і Східній Азії. По-друге, не допустити появу неконтрольованого конкурента (чи, скоріше, союзу конкурентів), здатного до середини століття перехопити світову естафету блискучої плеяди лідерів Заходу – Іспанії, Франції, Британії, Німеччини, Сполучених Штатів і створити новий світ, в якому вперше за 500 років Захід не був би лідером. Головне питання лідерства, констатує А.Уткін, це питання ціни, питання готовності до самопожертви, заплатити матеріальними багатствами, життями громадян. Дати відповідь на питання, як довго проіснує Пекс Американка, може, перш за все, американський народ. І величезний світ, який кинувся навздогін за лідером. Так завершив свою монографію «Американська стратегія для ХХІ століття» Анатолій Уткін.

Література: Уткин А.И. Американская стратегия для ХХІ века. – М.: Логос, 2000; Уткин А.И. Мировой порядок ХХІ века. – М.: Эксмо, 2002; Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 349-352;

Мироненко Микола Семенович – російський географ і геополітик, завідувач кафедрою географії світового господарства географічного факультету Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова, доктор географічних наук, професор. Опублікував понад 150 праць, зокрема в співавторстві з В.Колосовим посібник «Геополітика і політична географія». В 1992 р. йому присуджено премію імені Д.Анучина за кращу географічну працю. М.Мироненко розглядає геополітику не як конфронтаційне явище, а як «геополітику взаємодії». Вчений створив узагальнену картину геополітичного становища Росії, яке складається з чотирьох секторів: 1) держави Прибалтики, Білорусі, Західно-Чорноморський сектор, Кавказ,

Центральна Азія; 2) Японія і Океанія, Східна і Південна Азія, Близький і Середній Схід, Центральна і Південна Європа, Фінляндія; 3) Західна Європа, країни Магрибу, африканські держави; 4) країни Латинської Америки, Англо-Америци і Карибського басейну. На думку М.Мироненка, в західному Чорноморському секторі важливими є такі проблеми: кому ж повинен належати Кримський півострів?; хто буде домінувати на Чорному морі?; яким буде статус Придністров'я?; яким буде статус Севастополя і якою є подальша доля російської частини Чорноморського флоту?; як зміцнити відносини Росії з Україною при умові наближення останньої до НАТО? На переконання М.Мироненка, об'єднання ГУАМ (Грузія – Україна – Азербайджан – Молдова) має відвертий антиросійський характер.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002; Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 352-353.

Колосов Володимир Олексійович – російський політичний географ і геополітик, керівник Центру геополітичних досліджень Інституту географії РАН, голова Комісії Міжнародного географічного союзу із політичної географії, доктор географічних наук, професор. Опублікував понад 200 праць, серед яких у співавторстві з М.Мироненком посібник «Геополітика і політична географія». Заслужовують на увагу ґрунтовні дослідження В.Колосова «Геополітичне становище Росії: уява і реальність», «Примордіалізм» і сучасне національно-державне будівництво», «Етнічні ареали сучасної Росії: порівняльний аналіз ризику національних конфліктів» тощо. В.Колосов стверджує, що політична географія займається дослідженням взаємодії з інтегральним геопростором політичної сфери як одної з чотирьох сфер діяльності людей – економічної, соціальної, політичної та духовної. В.Колосов розрізняє чотири головні типи кордонів у сучасному світі: 1) відчужені – вони виникають тоді, коли прикордонні держави глибоко розбіжні в ідеологічному і політичному плані, коли мають місце територіальні претензії та спірні території, а держави проводять політику ізоляціонізму та автаркії; 2) напівпроникні – встановлюються у випадку договірної бази відносин з метою уникнення прикордонних конфліктів; 3) об'єднуючий кордон має місце тоді, коли налагоджені різноманітні добросусідські зв'язки, а прикордонні держави входять до спільних регіональних і міжнародних організацій; 4) інтегральний – виникає внаслідок процесу інтеграції прикордонних держав у всіх сферах життя і передачі значної частини державних функцій на міжнародній арені.

Література: Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002; Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 357-358;

Неклесса Олександр Іванович (р.н. 1949) – російський економіст, політик, геополітик, футуролог. Закінчив Московський державний інститут міжнародних відносин при Міністерстві закордонних справ СРСР (1972), аспірантуру Інституту Африки АН СРСР (1978) і Вищі курси стратегічного аналізу (Інститут стратегічних досліджень, Каїр). Наукову діяльність розпочав в Інституті Африки АН СРСР (1978), з 1988 р. керує Синергетичною лабораторією НПО СІНЛА, з 1992 р. консультант, потім головний спеціаліст Головного управління стратегічного аналізу МВЕС РФ, член робочої групи з розробки Стратегії розвитку зовнішньоекономічних зв'язків Росії, Основних положень концепції зовнішньополітичної стратегії РФ і Основних напрямів і критеріїв забезпечення зовнішньоекономічної безпеки РФ. З 1995 р. – експерт, потім керівник Служби стратегічного аналізу МАПО «МІГ», консультант Директорату стратегічного планування ВПК МАПО, з 1998 р. – заступник директора Національного інституту розвитку Відділення економіки РАН, завідувач лабораторією гео економічного аналізу і проблем соціального розвитку Інституту Африки РАН, керівник міжгалузевого центру «Гео економіка». З 1999 р. – заступник директора Інституту економічних стратегій при Відділенні міжнародних відносин РАН. Завідувач кафедри гео економіки Академії геополітичних проблем / спецкурс «Гео економіка» (2000). Заступник директора по науковій роботі Інституту економічних стратегій, член Експертної ради зовнішньої політики при Комітеті Державної Думи з міжнародних справ, член робочої групи по врегулюванню криз в Центральній Азії («Партнерство заради миру») Консорціуму військових академій та інститутів, що вивчають безпеку, при центрі ім. Д.Маршалла.

Олександр Неклесса – автор більше 200 праць, серед яких «Пентаміно: Росія і новий мета регіональний контекст» (1994), «Перспективи глобального розвитку і місце Африки в новому світі» (1995), «Відповідь Росії на виклик часу: стратегія технологічної конверсії» (1997), «Кінець епохи великого модерну» (1999).

Розглядаючи головні тенденції розвитку людства і місце в ньому Росії, О.Неклесса звертає увагу на наступне: 1) зміна політичної карти світу в результаті розкладу біполярного балансу сил і поява на світовій арені нових акторів, початок формування нового свігонорядку; 2) глобалізація, повний поділ і контроль світу, який завершився на початку ХХ ст.; 3) поступова економічна перевага східних цивілізацій над західними, зміщення центру економічного розвитку в Південно-Східну Азію; 4) суттєві зміни в Північноатлантичному світі, різке збільшення ціни на сировину, зростання впливу ТНК, формування глобальної мета економіки і світового ринку; 5) формування всесвітнього громадянського суспільства, поділ глобалізованого світу на Захід і всіх решта; 6) різка відмінність між Новим Сходом (динамічно розвивається) і Глибоким Півднем (голод і бідність).

О.Некlessа запропонував власну періодизацію розвитку людства, виділивши наступні етапи: Протоісторія (аморфний стан суспільства); Стародавній світ (процес інтеграції системи); великі інтегрії (місто-держава, давньогрецький поліс); імперії (гомеостаз закритої системи); Середньовічний світ (система розпадається на співтовариство «колективних суб'єктів»); епоха Нового часу (становлення відкритої системи); епоха Нового світу (стійка, але нерівномірна, дисипативна структура). Історичний розвиток капіталізму вчений поділив на три фази: торгівельно-фінансову, індустріальну і геоекономічну. На відміну від християнського універсалізму і гуманізму глобальна стратегія дуже далека від планів братерського єднання народів, світового громадянства і об'єднання націй в глобальне громадянське суспільство. У світовому геоекономічному просторі утворились три полюси (макрорегіони) економічного і технологічного розвитку – західноєвропейський, північноамериканський і азійсько-тихоокеанський.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 358-362;

Поздняков Ельгіз Абдулович – російський політолог і геополітик, керівник групи теорії міжнародних відносин, академік АЕ РАН, доктор історичних наук, професор. Після закінчення Московського державного інституту міжнародних відносин Міністерства закордонних справ СРСР (1964) і аспірантури (1967), успішно захистив кандидатську дисертацію «Молоді держави Азії і Африки в ООН» (1968), а згодом докторську – «Проблеми системного дослідження міжнародних відносин» (1978). Опублікував монографії «Нація, націоналізм і національні інтереси» (1994), «Філософія політики» (1994, 1996), «Геополітика» (1995), «Політика і мораль» (1995), «Філософія держави і права» (1995), «Безпека: теорія і практика» (1998), «Філософія культури» (1999), «Філософія злочину» (2001) тощо. Е.Поздняков, поділяючи концепцію американського політолога Г.Моргентау, виділяє два головні рівні національно-державного інтересу: 1) інтереси держави, пов'язані із забезпеченням її безпеки та цілісності; 2) специфічні інтереси, які охоплюють окремі, другорядні інтереси держави на міжнародній арені (наприклад, конфлікти, війни). В монографії «Геополітика» Е.Поздняков довів, що головна категорія цієї науки – безпека держави, а до тріади пріоритетів дослідник включив геополітику, національні інтереси та безпеку держави. Для того щоб панувала гармонія, необхідно притримуватися дотримання балансу сил.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 363-364;

Цимбурський Вадим Леонідович – російський геополітик, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту філософії РАН, автор ряду геополітичних праць, які викликали великий резонанс:

«Острів Росія. Перспективи російської геополітики» (1993), «Земля як великий лімітроф (Від «Росії-Євразії» до «Росії в Євразії»)» (1995), «Від великого острова Русії... До прасимволу російської цивілізації» (1997), «Геополітика як світобачення і рід занять» (1997) та ін. «Острів-Росія» В.Цимбурського – це окрема територія, відділена від Європи рядом лімітрофних країн Балтії та Східної Європи. На глибоке переконання вченого, Росія повинна відмовитись від глобальних пріоритетів, а звернути головну увагу на внутрішні, регіональні, місцеві пріоритети зміцнення російського федералізму. Піддаючи критиці головні євразійські концепції своїх попередників, В.Цимбурський доводить європейську і культурну ідентичність росіян. Оцінюючи сучасний стан і майбутнє російської геополітики, вчений стверджує: сучасна геополітика розвивається в умовах, які суттєво відрізняються від умов класичного періоду. З одного боку, відбулося «закриття ойкумени» – поділ світу між національними державами, але, з другого боку, ойкумена кінця ХХ ст. виглядає більш відкритою, ніж сто років тому. По обидва боки Атлантики утворюються «великі простори» НАТО, ЄС і НАФТА, в тихоокеанській зоні створюється американсько-японське товариство (Америпоніка). Вони роблять сучасний світ не «закритим», поділеним, а напіввідкритим, чого зовсім не передбачала класична геополітика.

Література: Исаев Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006. – С. 369-372; Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география. – М.: Аспект Пресс, 2002. – С. 169-170;

Исаев Борис Якимович – російський геополітик, дійсний член Академії гуманітарних наук, завідувач кафедри політології гуманітарного факультету Балтійського державного технічного університету. Опублікував понад 100 наукових праць, серед яких «Геополітика» (2005). У статті «Національні пріоритети, національні інтереси і авторитет держав» Б.Исаев зробив спробу пристосувати схему національних інтересів Г.Моргентау до сучасної Росії. Виходячи з цього, постійними інтересами Росії дослідник вважає: 1) братерські, дружні й тісні відносини між етносами всередині російської нації; 2) забезпечення єдиної російської території, російської нації; 3) створення і підтримка умов для розвитку і зростання, а не послаблення нації; 4) різносторонній розвиток людини: інтелектуальний і моральний, індивідуальний і соціальний; 5) розвиток відносин із сусідніми країнами, в першу чергу державами СНД; 6) підтримка миру, вирішення глобальних проблем, з якими зіткнулося людство. До перехідних інтересів Росії Б.Исаев відносить: забезпечення інтересів російськомовного населення в країнах СНД; підтримка дружніх відносин з народами України та Білорусі; зміцнення стратегічного союзу з Вірменією та Казахстаном, що дозволить контролювати Закавказзя і Середню Азію; покращення відносин з Китаєм, Монголією, Фінляндією,

країнами Балтії, Середньої Азії. Виходячи з географічного принципу, Б.Ісаєв запропонував таку типологізацію національних інтересів Росії: 1) національні інтереси на території Росії; 2) інтереси Росії в СНД; 3) національні інтереси Росії в сусідніх країнах (Європа, Східна Азія, Арктика, Тихий океан, Близький Схід); 4) глобальні інтереси Росії.

Література: Ісаєв Б.А. Геополитика. – СПб: Питер, 2006;

Переслегін Сергій Борисович (р.п. 1960) – російський фізик, соціолог, історик, геополітик, критик, публіцист. Народився в Ленінграді (Санки-Петербурзі). Закінчив фізичний факультет Ленінградського державного університету зі спеціальності «Фізика ядра і елементарних частинок». З 1989 р. досліджує питання теорії систем в Московському інституті системних досліджень. Протягом кількох років проводив інформаційні розробки для корпоративних систем: технологія інформаційних потоків та їх структурне забезпечення. В 1996-1997 рр. читав цикл лекцій із соціології в Казанському університеті та Ризькому соціологічному центрі. З 1985 р. – учасник Ленінградського семінару Бориса Стругацького. Дослідник і теоретик фантастики. С.Переслегін – упорядник і редактор серії книг «Військово-історична бібліотека». Автор коментарів до книг Б.Ліддел Гарта, М.Галактіонова, Е. фон Манштейна, Ф.Шермана. Опублікував ґрунтовне монографічне дослідження «Друга світова війна між реальностями» (2006). Автор більше 50 критичних і публіцистичних матеріалів, присвячених історії та теорії фантастичної літератури та понад 30 праць з питань теорії систем і теорії стратегії. Керівник теоретичного відділу Дослідницької групи «Конструювання Майбутнього». Експерт Центру стратегічних розробок «Північний Захід».

У 2005 р. С.Переслегін видав книгу «Самовчитель гри на світовій шахівниці», в якій стверджував, що «після 1960-х років геополітика – нова і навіть в деякій мірі трансцендентна теорія – змагається з геополітикою – прагматичною соціальною практикою. А.Шлезінгер, Г.Кіссінджер, З.Бжезінський заклали концептуальну основу праць нової американської школи. Але «культурно-історичні типи» росіянина М.Данилевського і модель взаємодії цивілізацій, розроблена англійцем А.Тойнбі, на які спирається доктрина С.Хантінгтона, не передбачали перетворення геопланетарної карти (єдність геополітичної, гео економічної і геокультурної категорій) в американський «Мідгард». Коли пощастить побудувати єдину понятійну систему, в межах якої можливе одночасне дослідження географічної, економічної, антропологічної, конфесійної, семантичної динаміки міжнаціональних і міжнародних конфліктів, з'явиться реальна надія створити нові галузі знання і рівноцінну їй міжнародну практику взаємодії Землі / Геї з єдиним людством.

Хоча ряд зарубіжних геополітиків вважають, що Росія – країна, яка зазнала важкої військово-політичної поразки, оточена базами ймовірного

противника, внутрішньо розколата, в якій відсутня індустрія, слабка торгівельна спроможність, С.Переслегін переконаний: «існує ряд обставин, які змушують серйозно розглядати версію наявності в Росії глобального когнітивного проекту». До таких обставин вчений відносить наступні: 1) Росія вже пройшла той колапс індустріальних галузей економіки, який країнам Заходу ще тільки належить пройти в зв'язку з наближенням до постіндустріального бар'єру; 2) Росія надзвичайно вдало розміщена географічно: вона не тільки контактує з трьома світовими цивілізаціями, але й взаємодіє з глобальним проектним центром; 3) Росія одержала в спадщину від СРСР освічене населення, яке орієнтується на здобуття вищої освіти. Швидкість деградації освіти в Російській Федерації нижча, ніж на Заході, що може бути використано в різних геополітичних комбінаціях; 4) Росія – одна з не багатьох країн, яка зберегла в сучасному світі повну культурну самостійність: власні книги, театр, кінематограф; 5) в Росії склалася гедоністична еліта, здатна до інсталяції вищих контурів психіки; 6) населення країни не задоволено своїм становищем і перспективам, що може бути використано в якості енергетичного ресурсу когнітивного переходу. Додатковим ресурсом є порівняно висока якість сучасного російського управлінського апарату, як на державному, так і на регіональному рівнях.

С.Переслегін вважає, що «незважаючи на колосальну військову перевагу Заходу, існує стратегія, яка дозволяє, як мінімум, змусити Захід перейти до стратегічної оборони (що, власне, і продемонстрував напад на «башні-близнюки»: при всій зовнішній активності стратегія США в конфлікті має оборонний характер, дії в Центральній Азії і на Близькому Сході будуть, ймовірно, припинені після зміни Президента, війська будуть виведені)». Стратегічну оборону, яку застосовують США, С.Переслегін вважає поразкою. На думку вченого, «практично неможливо відвернути появу в ряді великих міжнародних аеропортів смертників, отруєних інфекцією з тривалим інкубаційним періодом. Розповсюдження хвороби буде розпочато ще в мирний період, а випадки масових захворювань повинні з'явитися під час піку терористичних актів. Під час використання серйозних і важковиліковуваних інфекційних хвороб кількість жертв до кінця другого тижня «біологічної» стадії перевершить десятки тисяч. Наскільки можна припустити, цього достатньо для того, щоб у сьогоднішній Європі пішов у відставку будь-який уряд. Тоді наступить момент для переходу до третьої стадії – раптового удару резервними, спеціально підготовленими бойовими групами по військовим об'єктам – перш за все по аеродромам, диспетчерським центрам, транспортним вузлам, атомним електростанціям, культурним та історичним центрам». Такий апокаліпсис прогнозує Сергій Переслегін в найближчому майбутньому.

Література: Переслегин С. Вторая Мировая война между Реальностями. – М.: Яуза-Эксмо, 2006; Переслегин С. Самоучитель игры на мировой шахматной доске. – М.: АСТ; СПб: Terra инкогнита, 2005; Переслегин С. Самоучитель игры на «мировой шахматной доске»: основные понятия геополитики // Классика геополитики. XIX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 680-700; Переслегин С. Самоучитель игры на «мировой шахматной доске»: законы геополитики // Классика геополитики. XX век. – М.: АСТ, 2003. – С. 700-731.

Арін Олег Олексійович (Р. Ш-А.Алієв) – російський геополітик, філософ, історик, доктор історичних наук, академік Академії військових наук. Закінчив аспірантуру Інституту Далекого Сходу АН СРСР (1971-1974), працював молодшим (1974-1979) та старшим науковим співробітником Інституту світової економіки і міжнародних відносин АН СРСР (1979-1988), доцентом кафедри Світової політики і глобальних проблем Інституту суспільних наук в Москві (1988-1989), директором Інституту економічних і міжнародних проблем освоєння океану в Владивостоці (1989-1992), професором Ногайського університету (Японія, 1992-1993), професором політології (Канада, Ванкувер, 1995), директором Інституту Росії і Східної Азії (Канада, Ванкувер, 1995-1997), професором Міжнародного незалежного еколого-політологічного університету (1997-1998), головним науковим співробітником Центру міжнародних досліджень (1997-2001), провідним науковим співробітником Відділення історії і політичної філософії Інституту філософії РАН (2002-2003). З 2003 р. О.Арін – головний науковий співробітник Інституту російської історії Російського державного гуманітарного університету в Москві.

Олег Арін опублікував близько 250 наукових і публіцистичних праць в Росії, Японії, Індії, Кореї, Гонконзі, Канаді та Німеччині. Серед монографій заслуговують на увагу «Діалектика сили», «Росія: країна рабів, країна панів», «Двадцять перше століття. Росія: ні кроку вперед», «Японія: погляд на світ, на Азію і на Росію», «Стратегічні перспективи Росії у Східній Азії», «Зовнішня політика Японії в 70-х – на початку 80-х років (теорія і практика)» та ін.

О.Арін переконаний, що головною подією ХХІ століття буде геостратегічне протистояння між США і Китаєм, яке відновить біполярність світу близько до середини століття. Якщо під «Півднем» розуміти кілька країн Близького Сходу (Ірак, Іран, Сирія)+Афганістан, а під «Північчю» – США, то американці цей ісламський тероризм придушуть, де вогнем і мечем, а де своїми доларами. Росія, на думку О.Аріна, повинна не встрявати у ці конфлікти, а зосередитись на вирішенні «чеченської проблеми». Росія не повинна піддаватися на пропозиції США взяти участь «у процесі стабілізації», наприклад в Іраці, бо це призведе до послаблення її військової могутності.

Головною метою зовнішньополітичної діяльності Росії є відстоювання національних інтересів, які О.Арін поділяє на фундаментальні, важливі та вторинні. До фундаментальних інтересів Росії О.Арін відносить: 1) забезпечення територіальної цілісності країни, збереження політичного суверенітету держави; 2) гарантія національної безпеки, відвернення нападу з використанням ядерної, біологічної та хімічної зброї; 3) відвернення появи ворожих держав на кордонах Росії; 4) відвернення загрози економічної шкоди з боку іноземних держав, транснаціональних корпорацій та міжнародних фінансових організацій; 5) забезпечення національно-культурної самобутності.

До важливих інтересів Росії належать: 1) розвиток конструктивних, а по можливості, і союзницьких відносин з державами, політика яких відповідає або співпадає з цілями зовнішньої політики Росії; 2) попередження розповсюдження зброї масового знищення; 3) попередження регіональних конфліктів, у першу чергу, в районах, які межують з Росією; 4) участь в боротьбі з міжнародною злочинністю, тероризмом і наркобізнесом; 5) відвернення неконтрольованої міграції через кордони Росії; 6) відвернення розповсюдження релігійного екстремізму в будь-якій формі; 7) участь тільки в тих міжнародних організаціях, діяльність яких безпосередньо торкається національних інтересів Росії; 8) сприяння збільшення ВВП Росії за рахунок торгівельно-економічної діяльності на світовій арені.

Вторинними національними інтересами О.Арін вважає: 1) поступове проведення сучасних економічних і політичних відносин з країнами СНГ в площину інтеграційних відносин; 2) нейтралізація «п'ятої колонії»; 3) протидія культурологічній агресії з боку деяких західних і мусульманських країн при підтримці місцевих «західників» і «фундаменталістів»; 4) захист російськомовного населення від поправлення їх громадянських прав у колишніх республіках СРСР.

Література: Арин О.А. Мир без России. – М.: Эксмо, 2002; Арин О.А. Россия: ни шагу назад. – М.: Эксмо, 2003;

Модестов Сергій Олександрович – російський геополітик, доктор філософських наук, професор. В статті «Системно-ресурсний підхід до геополітики XXI століття» С.Модестов стверджує, що в сучасних умовах відбувається перегляд основ традиційної геополітики, яка вже не відповідає баченню теперішнього структурованого простору. В новому геополітичному просторі, окрім природно-географічних ресурсів, все більше значення набувають інформаційний та інтелектуальний ресурси, що теж характеризуються певними фізико-географічними параметрами. За відсутності «єдиного людського співжиття» люди, як носії інтелектуального ресурсу, не можуть існувати поза конкретним географічним середовищем. До першої групи ресурсів С.Модестов відносить політичні можливості держави по управлінню власним розвитком і забезпечення національної безпеки, науково-технічний потенціал, військово-теоретичну думку і практичні результати її реалізації

під час військового будівництва. Другу групу ресурсів становлять демографічний, морально-психологічний, інноваційний, освітній, кадровий, культурний, соціальний та економічний потенціали. Нарешті, третю групу ресурсів складає її територія із врахуванням розміщення і конкретного визначення кордонів, природно-кліматичні умови та корисні копалини. Ресурси другої і третьої груп формують геополітичний простір країни, роблять його структуру досить консервативною і стабільною. Геополітичний простір визначають як залучену до геополітичного процесу частину світового простору, в якому розміщується наявна сукупність ресурсів розвитку в просторово-часовій конфігурації, що склалася.

Моделюючи динаміку геополітичного процесу Росії, С.Модестов визначив три основні етапи її еволюції: 1) початковий етап природного розселення в незаселених (або малозаселених) просторах Східної Європи і Азії; 2) надтривалий етап усвідомленої територіальної експансії, для якого було особливо характерним вирішення геополітичних проблем шляхом військово-силового протиборства; 3) відмова від колишнього екстенсивного геополітичного розвитку країни, заснованого на експансії. Аналізуючи третій етап, С.Модестов підсумовує: «Якщо держава надмірно захоплюється приєднанням (і, зрозуміло, утриманням) значних територій, втягується в малоперспективні війни, то настає момент, коли витрати на це стають непосильними, особливо, якщо країна переживає період економічного занепаду».

Література: Модестов С.А. Геополитика ислама. – М.: Молодая гвардия, 2003.

Панарін Олександр Сергійович (1940-2003) – російський філософ і політолог. Народився в м.Горлівка Донецької області України. Закінчив філософський факультет (1966) і аспірантуру Московського державного університету імені М.В.Ломоносова (1971). З 1984 р. очолював сектор соціальної філософії Інституту філософії РАН. З 1992 р. – професор філософського факультету МДУ, а з 1993 р. – завідувач кафедри політології цього університету. В 2002 р. О.Панаріну присуджена премія імені Олександра Солженіцина. Він був обраний членом Академії гуманітарних наук, Академії політичних наук, Нью-Йоркської академії наук. Опублікував монографії «Філософія політики» (1996), «Реванш історії: російська стратегічна ініціатива в ХХІ ст.» (1998), «Глобальне політичне прогнозування в умовах стратегічної нестабільності» (1999), «Росія в циклах світової історії» (1999), «Російська альтернатива» (2000), «Спокуса глобалізації» (2000), «Православна цивілізація в глобальному світі» (2001). О.Панарін був глибоко переконаний, що в майбутньому Росія – велика світова держава, а «слов'яно-романській» цивілізації належить відігравати історичну роль у відновленні багатополярного світу. Вченого необхідно вважати продовжувачем традиції російської філософії кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., яка значне місце відводила релігії. Російське православ'я О.Панарін називав «релігією творчості».

В монографії «Спокуса глобалізму» О.Панарін запропонував кілька сценаріїв майбутнього розвитку світу, серед яких віддавав перевагу альтернативному глобалізму. В межах цього сценарію глобалізація розглядалася як незаперечний вектор розвитку – альтернативи можна шукати в межах самого глобалізму, а не поза чи на протипагу йому. О.Панарін закликав оцінювати глобалізацію за культурно-антропологічним та соціально-психологічним критеріями. Мислитель мріяв, що на арену вийде новий тип особистості, який буде підготовлений до планетарної відповідальності. Для того, щоб оформився такий тип, має утвердитися велика духовна і політична влада – «школа нової аскетичної педагогіки». Ймовірно, вважав О.Панарін, вона буде саме глобальною., альтернативною теперішньому «ліберальному» американоцентризму. Це передбачає нове зміщення центру світу з Атлантики в Євразію. Клімат аскези – це континентальний, в геополітичному сенсі, клімат, відмінний від океанічного. І лише в ньому може сформуватися людина, здатна на тривале планетарне існування в нашу епоху.

Література: Панарин А. Искушение глобализмом. – М.: Эксмо, 2002.

Петров Валерій Леонідович (р.н. 1947) – російський історик, стратег і геополітик. Народився в Могилеві (Білорусь). Закінчив Горьківське зенітно-ракетне училище протиповітряної оборони (1968), Московський педагогічний інститут (1977), Московський державний університет імені М.В.Ломоносова (1985). З 1982 р. – науковий співробітник Інституту військової історії Міністерства оборони Російської Федерації. Кандидат філософських наук, віце-президент Академії геополітичних проблем, автор монографії «Геополітика Росії: відродження чи загибель?» (2003). В ній В.Петров стверджує, що «вироблення геостратегії ХХІ століття без врахування положень російської геополітичної думки – свідоме і заздалегідь сплановане вбивство Росії». Росія, російсько-слов'янський світ – це особливий культурно-історичний тип, до якого Європа відноситься вороже. Сила Росії – в державній централізації, православній вірі та загальнослов'янському союзу. Російський народ, на думку В.Петрова, створив єдину євразійську державу і об'єднав всі народи в «Євразійське братерство», сформувавши «Євразійську суперетнічну систему». Отже, Росія-Євразія – це самостійна духовно-історична і геополітична реальність – особлива цивілізація, якою керує Російська національно-православна ідея. В.Петров переконаний, що на східному євразійському напрямі для Росії перспективний антиатлантичний (антимондіалістський) активний зовнішньополітичний діалог, який повинен перерости в союз з Китаєм, Індією, Іраном. На заході Євразії стратегічно актуальний, і про це свідчать події в зв'язку з агресією проти Іраку, антиамериканський, антинатовський блок із самостійною Німеччиною.

Література: Петров В.Л. Геополитика России. Возрождение или гибель? – М.: Вече, 2003.